

DƏRS LİK

ÜMUMİ TARİX 10

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

LAYIHƏ

PƏRVİZ AĞALAROV
NİYAMƏDDİN QULİYEV
KƏRƏM MƏMMƏDOV
HAFİZ CABBAROV
ELNUR HÜSEYNOV

Ümumtəhsil məktəblərinin **10**-cu sinfi üçün

ÜMUMİ TARİX

fənni üzrə

DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və **derslik@edu.gov.az**
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

LAYIHƏ

Mündəricat

Qədim Şərq və Avropa sivilizasiyaları

1	İbtidai cəmiyyət	6
2	Qədim Misir və İkiçayarası (Mesopotamiya)	12
3	Qədim İran və Hindistan	18
4	Böyük Hun dövləti. Çin	24
5	Qədim Yunanıstan, Makedoniya və Roma	30

Dünya ölkələri III-XI yüzilliklərdə

6	Türk dövlətləri	36
7	Ərəb xilafəti	46
8	Qərbi Avropa	52
9	Bizans	58
10	Mədəniyyət	62

Əziz məktəblilər!

Siz artıq 6-9-cu siniflərdə öyrəndiyiniz mövzular əsasında tarix kursunu bitirmisiniz. 10-cu sinif ümumi tarix dərslində siz əvvəlki illərdə keçdiyiniz proqram materiallarını dövrlər üzrə yenidən izləmək imkanı əldə edəcəksiniz. Bu kitabda 6-8 siniflərdə tədris olunan materialların ən əhəmiyyətliləri seçiləcək, bir az genişləndirilmiş şəkildə sizlərin diqqətinə çatdırılmışdır. Bir növ sizin üçün təkrar rolu oynayan mövzulara yenidən müraciət edilməsi, öyrəndiklərinizin möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı verilmiş mənbələr üzərində işləməklə əlavə bacarıqlarınızın formalaşmasına da kömək edəcəkdir. Qazandığınız biliyin tətbiq olunmasında əldə edəcəyiniz bacarıqlar sizin gələcək fəaliyyətinizdə də yardımçınız olacaq.

Çətin və şərəfli işinizdə müvəffəq olacağınıza ümid edərək, tam orta təhsilin ilk pilləsində sizlərə uğurlar arzulayırıq.

LAYIHƏ

Dünya ölkələri XI- XV yüzilliklərdə

11	Böyük Səlcuq sultanlığı	68
12	Osmanlı imperiyası	74
13	Dehli sultanlığı	80
14	Böyük Monqol dövləti.Qızıl Ordu	84
15	Teymurilər dövləti	90
16	Xaç yürüşləri	94
17	Qərbi Avropada mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranması	100
18	Mədəniyyət	106

Şərti işarələr

Sual

Tapşırıq

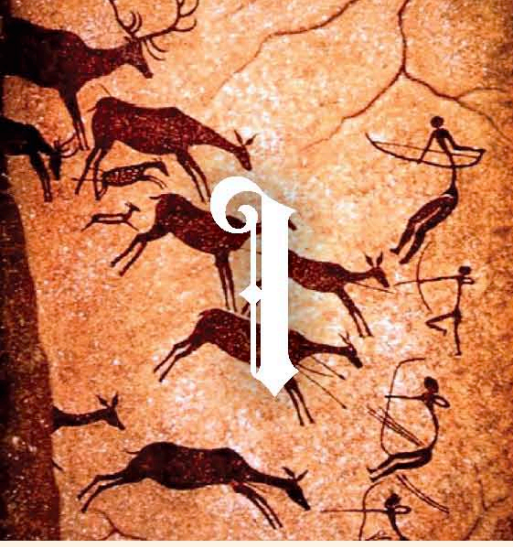

Araşdırma

Dünya ölkələri XVI-XVIII yüzilliklərdə

19	Avropada kilsə islahatları. Otuz illik müharibə.....	114
20	İngiltərə və Fransa	120
21	Böyük coğrafi kəşflər. ABŞ-ın yaranması	126
22	Rusiya	132
23	Osmanlı imperiyası	136
24	Böyük Moğol dövləti	142
25	Mədəniyyət	146

LAYIHƏ

İBTİDAİ CƏMİYYƏT

Qədim insanlar, arxeologiya, daş dövrü, tün alətlər, tayfa

Cəmiyyətin tarixi ilk insan tipinin meydana gəlməsi ilə başlayır. İnsanın mənşəyi ilə bağlı bir-birlərindən fərqlənən üç əsas baxış mövcuddur.

İlahi

İlahi baxış tərəfdarlarına görə ilk insanlar olan Adam və Həwa Tanrı tərəfindən yaradılmışdır. Onlar əvvəlcə cənnətdə yaşasalar da, sonradan Tanrı tərəfindən qadağan edilən meyvəni yediklərinə görə Yer üzünə qovulmuşlar.

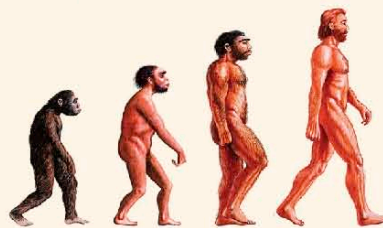
Təkamülçü

Təkamülçü baxışın nümayəndələri indiki insanların əcdadlarının insanabənzər meymunlardan təbii seçmə və təkamül prosesi nəticəsində yarandığını qeyd edirlər.

Kosmik

Kosmik baxışa əsasən insanlar başqa bir planetdən Yer kürəsinə gəlmişlər.

Sizcə, bu nəzəriyyələrdən hansı həqiqətə bənzəyir?

İbtidai icma cəmiyyəti. Mənbələr və dövrləşmə

Digər tarixi dövrlərlə müqayisədə ibtidai icma quruluşu daha uzun müddət davam etmişdir. 2 milyon il bundan əvvəl ilk insan tipinin yaranması ilə başlamış, 6 min il bundan əvvəl ilk sivilizasiyaların, yazının

və dövlətin meydana gəlməsi ilə başa çatmışdır. Yazının olmadığı bir dövrdə yaşamış insanların necə yaşadıklarının öyrənilməsində arxeologiyanın, antropologiyanın və etnoqrafiyanın böyük rolu vardır.

Arxeologiya – yunan mənşəli söz olub “qədim dövr haqqında elm” deməkdir. Tarixə köməkçi elm sahələrindən olan arxeologiya insanların əmək fəaliyyətinin nəticələrini (əmək alətləri, silahlar, yaşayış məskənləri)

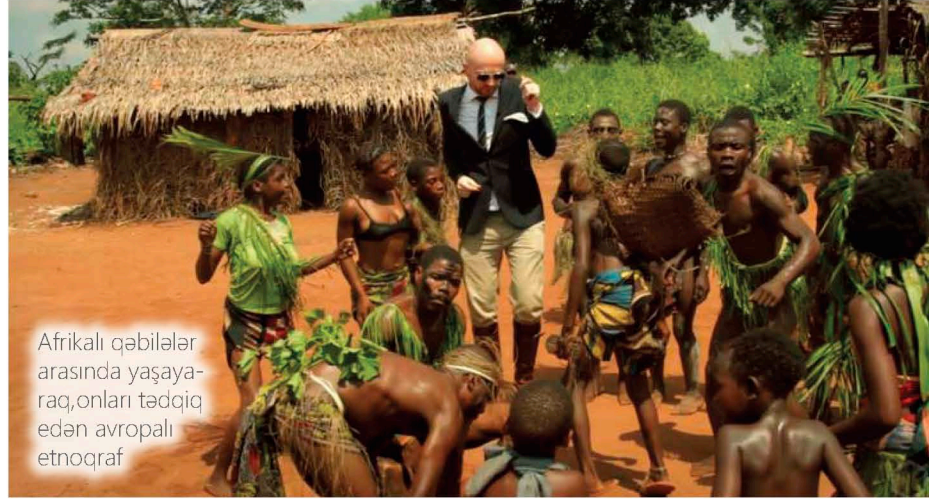
Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş yaşayış məskəni

Antropoloq tədqiqat zamanı

ləri, məişət əşyaları, geyimlər, bəzəklər, nəqliyyat vasitələri və s.) üzə çıxardır və öyrənir. Bu araşdırmalar zamanı arxeoloqlar istər qədim, istərsə də orta əsrlərdə insanların maddi mədəniyyətlərinin öyrənilməsində tarix elminə yaxından kömək edir.

Antropologiya – yunan mənşəli söz olub “insan haqqında elm” deməkdir. Bu elm insanın mənşəyi, yaş və cinslərə görə bədən ölçülərinin fərqlilikləri, irqlər və onların yayılma bölgələrinin müəyyən edilməsi ilə məşğul olur. Antropoloqlar diri insanların bədən ölçüləri ilə yanaşı, həm də insan qalıqlarının ölçülməsi və onların fiziki quruluşunun bərpası ilə məşğul olur.

Afrikalı qəbilələr arasında yaşayaraq, onları tədqiq edən avropalı etnoqraf

Etnoqrafiya – yunan mənşəli söz olub “etnos” xalq, “qrafo” təsvir edirəm deməkdir. Etnoqrafiya tayfa, xalq və millətlərin mənşələrini, soyköklərini, məskunlaşma bölgələrini, məişətlərini, maddi və mənəvi mədəniyyətlərini öyrənən elmdir. Etnoqraflar hazırda ictimai inkişafdan geridə qalmış xalqları öyrənməklə ibtidai icma quruluşu dövründə insanlar arasında mövcud olmuş ictimai münasibətlər haqqında məlumat verirlər.

rini öyrənən elmdir. Etnoqraflar hazırda ictimai inkişafdan geridə qalmış xalqları öyrənməklə ibtidai icma quruluşu dövründə insanlar arasında mövcud olmuş ictimai münasibətlər haqqında məlumat verirlər.

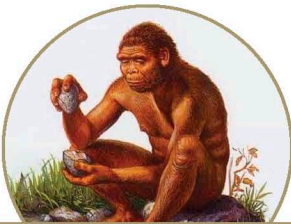

Öyrəndiklərinizi yada salıb sxem əsasında danışın

İbtidai icma

Sizcə, ibtidai icma quruluşu nəyə əsasən dövrlərə bölünür?

Daş dövrü

Tunc dövrü

Dəmir dövrü

Daş dövrü əmək alətlərinin hazırlanma üsulu- na görə üç yerə ayrılır:

Kobud və ya paleolit, yonma və ya mezolit, cıralı və ya neolit.

Daş dövründən metal dövrünə keçid olan mis-daş və ya xalkolit qısa müddət davam etmiş və mis alətlər daş alətləri sıradan çıxarda bilməmişdir.

Kobud daş dövrü

Kobud daş dövrü və ya paleolit ilk insan tipinin yaranmasından 13 min il bundan əvvəl qədər davam etmişdir. Paleolit dövrünün özü alt, orta və üst paleolit mərhələlərinə bölünür. Alt Paleolit qədim daş dövrünün ilk mərhələsi olub, ilk insanın yaranmasından 100 min il bundan əvvəl, yeni Yer kürəsində baş vermiş soyuqlaşmaya qədər da-

KOBUD VƏ YA PALEOLİT

Yunan dilində "paleos" qədim, "litos" daş deməkdir

YONMA VƏ YA MEZOLİT

Yunan dilində "mezos" orta, "litos" daş deməkdir

CİRALI VƏ YA NEOLİT

Yunan dilində "neos" yeni, "litos" daş deməkdir

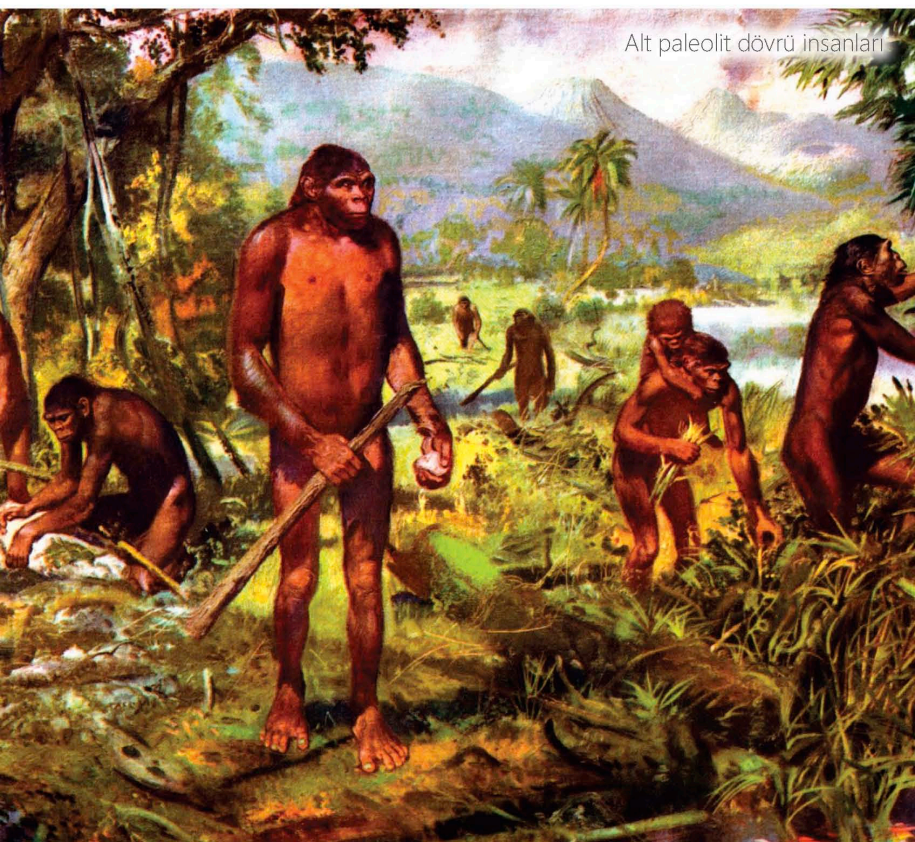

MİS-DAŞ VƏ YA XALKOLİT

Yunan dilində xalkolit – "xalkos" mis, "litos" daş deməkdir

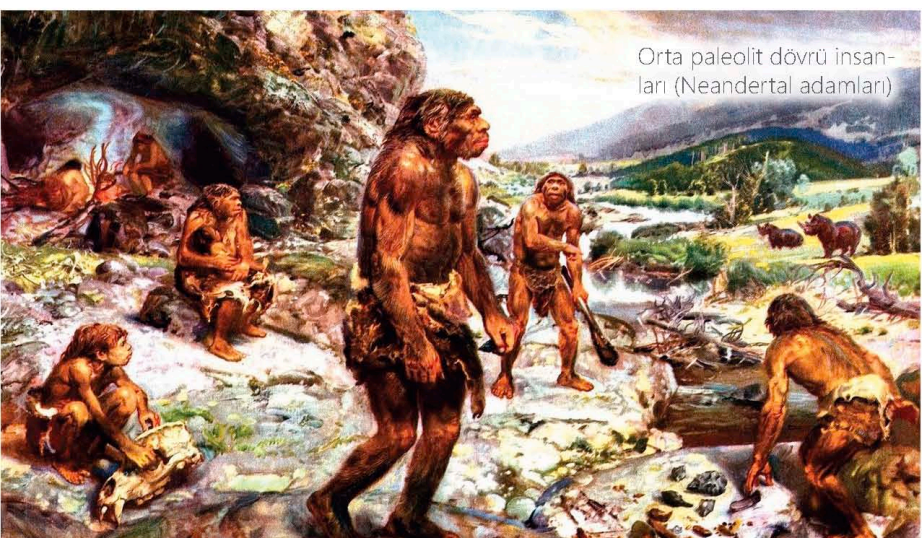
Sizcə, nə üçün ilk əmək alətləri daşdan hazırlanmışdır?

Alt paleolit dövrü insanları

vam etmişdir. Bu dövrdə yaşamış insan antropoloqlar tərəfindən "bacarıqlı insan" adlandırılır. Bu dövrdə əmək alətləri kimi iri və kobud daş alətlərdən istifadə olunmuşdur. Əsasən, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olan insanlar Ulu icma şəklində yaşamışlar.

100 min il bundan əvvəl soyuqlaşma nəticəsində Yer kürəsinin xeyli hissəsi buzla örtüldü. Buzlaşma ilə başlamış Orta Paleolit dövrü 40-35 min il bundan əvvəl – "Ağıllı insan"ın və ya "Homo Sapiens"in (yunan dilində homo "insan", sapiens "ağıllı, dərrakəli" deməkdir) yaranmasına qədər davam etmişdir.

Orta paleolit dövrü insanları (Neandertal adamları)

Daş dövrünün mərhələləri ilə bağlı sxem hazırlayın.

Antropoloqlar Orta Paleolit dövrü adamlarını bu tip insanın ilk tapıldığı bölgənin adı ilə "Neandertal insanı" adlandırırlar. Bu dövrdə insanlar çaxmaqdaşını bir-birinə vurmaqla süni od əldə etməyi öyrəndilər.

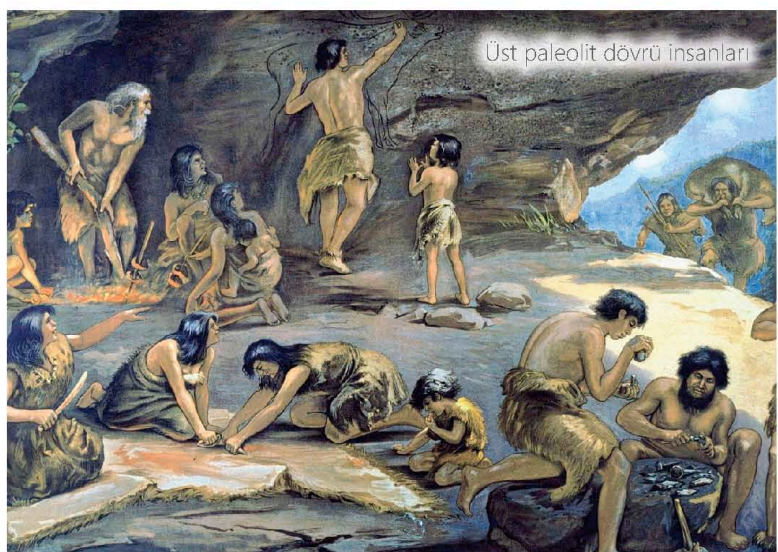
Üst Paleolit dövrü 40-35 min il bundan əvvəl "Ağıllı insan"ın yaranmasından Yer kürəsində istiləşmənin baş verməsinə qədərki dövrü əhatə edir. İnsanlar bir-birləri ilə rabitəli nitqlə danışmağa, ibtidai incəsənətlə

məşğul olmağa başladılar. Ulu icma birlikdə yaşayan, işləyən, ümumi əmlaka malik olan və qan qohumluğuna əsaslanan insan kollektivi – qəbilə və ya nəslə icma ilə əvəz olundu. Uzun müddət qəbilə icmasında qohumluq ana xətti əsasında aparılmışdır.

Ona görə bu dövr anaxaqanlıq (matriarxat) adlanır. Qadın uşaqların qayğısına qalır, yığıcılıqla məşğul olur, odu qoruyub saxlayırdı.

Yonma daş dövrü

Yonma daş dövrü və ya mezo-lit 13 min il bundan əvvəl Yer kürəsində istiləşmə ilə başlamış və Cilalı Daş dövrünə, yəni Neolitə qədər davam etmişdir. Bu dövrdə insanlar daşları yonaraq daha kəsici alətlər düzəltməyə başladılar. İstiləşmə nəticəsində Yer kürəsində bitki və heyvanat aləmi xeyli dəyişdi. Keçmiş buzlaqların yerində müxtəlif bitkilər meydana gəldi və daha kiçik heyvanlar yaşamağa başladı. Yonulmuş, daha kəsici daşları ağac çubuqlarının başlarına bərkitməklə ox və onu atmaq üçün yay ixtira olundu. İndi ovçular heyvanları və quşları daha uzaq məsafədən vura bildirdilər. İri heyvanların ovlanması zamanı çox vaxt ox onları yaralayır. Yaralı heyvanların ovunu ucu şiş ağac və ya ucuna kəsici daş bağlanmış ağacla başa çatdırıran insanlar çox vaxt onların balalarını öz yaşayış məskənlərinə gətirir və əhliləşdirirdilər.

Üst paleolit dövrü insanları

Bununla da ibtidai heyvandarlığın əsası qoyuldu. Buzlaşma dövründən fərqli olaraq, istiləşmə dövründə insanlar topladıqları ayrı-ayrı bitkilərin mövsümlərə uyğun olaraq yenidən cücərdiklərini müşahidə etməyə başladılar. İndi onlar bu bitkilərin toxumlarını özləri toplayaraq, ekib-becərməyi öyrəndilər. Torpağı ucu şiş və ya ağzına daş bərkidilmiş ağacla, yaxud da daşla yumşaldırdılar. Nəticədə ibtidai əkinçiliyin əsası qoyuldu. İbtidai

heyvandarlığın və əkinçilik var-
dışlarının yaranması ilə istehsal
təsərrüfatının əsası qoyuldu. Bu
isə insanların qida ehtiyatının və
saylarının artmasına səbəb oldu.

Eyni zamanda insanlar ovla-
dıqları heyvanların dərilərindən
geyim hazırlamağa başladılar.

**Yonma daş dövründə
insanların əldə etdikləri
nailiyyətlərlə bağlı cədvəl
tərtib edin.**

Cilalı daş dövrü

Cilalı daş dövrü və ya Neolit
dövrü e.ə.VIII minilliyin sonların-
dan – e.ə.VI minilliyin ortalarına
qədər davam etmişdir. Bu dövr-
də insanlar daşları cilalamağı və
deşməyi öyrəndilər.

Yonma daş dövründən Cilalı
daş dövrünə keçid mərhələsinə
aid edilən Göbəkli-təpə komp-
leksi bu dövrün xüsusi əhəmiy-
yyətə malik abidəsidir. Türkiyə
ərazisində tapılan bu məbəddə
iri lay daşlar üzərində tanrıları
əks etdirən heyvan rəsmləri
çəkilməmişdi. E.ə.VIII minilliyin
əvvəllərində insanlar, yəqin ki,
qonşu ərazilərdəki məhsuldar
torpaqlarda əkinçiliklə məşğul
olmaq üçün buranı tərk etmişlər.

Cilalı daş dövründə istehsal
təsərrüfatı daha da genişləndi.
Əhalinin böyük hissəsi oturaq
həyata keçdi. Əkinçiliklə məş-
ğul olan insanlar torpağı toxa
ilə yumşaltıdıkları üçün belə
əkinçilik toxa əkinçiliyi adlanır.
Əkinçiliklə bağlı yeni alətlər:
müxtəlif maddələri əzmək üçün
həvəngdəstə, taxılı əzmək üçün

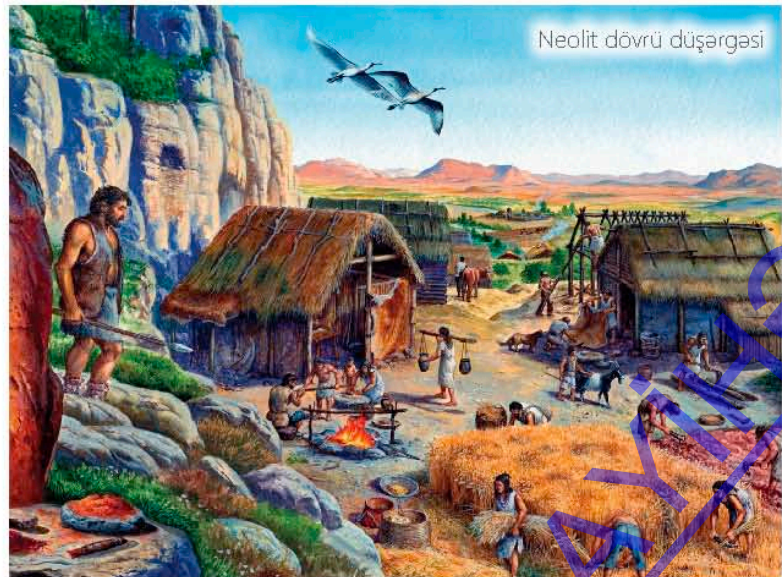
Mezolit dövrü insanları

dən daşı, biçin zamanı istifadə
edilən və sümükdən hazırlanmış
oraq meydana gəldi.

İlk əkinçilik məskənləri Ön Asiya
ərazisində meydana gəlmişdir.
Türkiyə ərazisində yerləşən və
Neolit dövrünün başlanğıcında
məskunlaşdırılmış Çatalhö-
yük yaşayış yeri dünyanın ən
qədim əkinçilik məskənlərindən
biri hesab olunur. Onlar dənli
bitkilər yetişdirir və çoxlu sayda
mal-qara saxlayırdılar. Saxsı

qabların hazırlanması (dulusçu-
luq) və toxuculuğun meydana
gəlməsi bu dövr insanların ən
böyük nailiyyətləri idi. Gildən
hazırlanmış saxsı qablar son-
ra dulus kürelərində bişirilirdi.
Toxuculuqda yun və bitki liflərin-
dən istifadə edilirdi.

Bütün bunlar ibtidai icma cə-
miyyətinin həyatında baş vermiş
əsl inqilabi dəyişikliklər hesab
olunduğundan "Neolit inqilabi"
adlandırılır.

Neolit dövrü düşərgəsi

Mis-daş dövrü

Mis-daş və ya xalkolit dövrü e.ə.VI – e.ə. IV minillikləri əhatə edir. Bu dövrdə insanlar ilk dəfə metalla – mislə tanış oldular və misdən müxtəlif əmək alətləri məişət avadanlığı və bəzək əşyaları düzəltməyə başladılar. Lakin təsərrüfatda və məişətdə daş alətlər üstün yer tuturdu. Çünki mis yumşaq olduğundan ondan hazırlanan alətlər tez sıradan çıxır və misin özünə təbiətdə az rast gəlinirdi. Bu dövrdə toxa əkinçiliyi daha da inkişaf etmiş, bizə məlum olan ev heyvanlarının ahliləşdirilməsi başa çatmış, maldarlıq təsərrüfatı inkişaf etmişdi. Mis-daş dövrünün əvvəllərində ananın – qadının cəmiyyətdə mövqeyi hələ də möhkəm idi. O, nəslin yaradıcısı, ailə və qəbilə ocağını qoruyub saxlayan müqəddəs varlıq hesab olunurdu.

İbtidai icma quruluşunun dağılması

E.ə. IV minilliyin sonlarında insanlar misin tərkibinə qurğuşun, sürmə, qalay qatmaqla daha möhkəm metal – tunc almağı öyrəndilər. Təxminən 2 min il davam etmiş tunc dövründə əmək məhsuldarlığı daha da artdı. Xış əkinçiliyinin yaranması və maldarlığın daha da inkişafı kişi əməyinin rolunun artmasına və onların nüfuzunun möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Anaxaqanlığını ataxaqanlığı (patriarxat) əvəz etdi.

Mis-daş dövrü insanların yaşayış məskənləri

Göbəklitəpə haqqında təqdimat hazırlayın

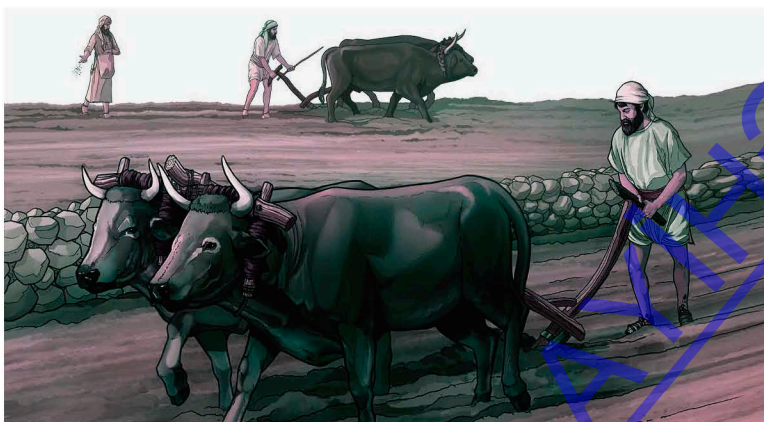
Tunc nizə ucluqlarının hazırlanması

Bir neçə qohum qəbiləni birləşdirən tayfalar yarandı. Tayfa üzvləri ümumi adət-ənənəyə malik olur və bir dildə danışır, ağsaqqallar tərəfindən idarə olunurdu. Güclü tayfaların işğalçılıq siyasəti qarşısında xırda tayfalar birləşir, nəticədə bir tərəfdən iri tayfa birlikləri yaranır,

Metaldan istifadə bəşəriyyətin inkişafına necə təsir göstərdi?

digər tərəfdən tayfa içərisində hərbi başçıların nüfuzları artdı. Artıq tayfanın idarə edilməsində ağsaqqallarla yanaşı, hərbi başçılar da yaxından iştirak edirdilər. Nəticədə "hərbi demokratiya" adlandırılan idarəçilik forması yaranmağa başladı. Tunc dövründə əmək alətlərinin təkmilləşməsi nəticəsində yaranan əlavə məhsulun ağsaqqalların və hərbi başçıların əlində cəmləşməsi nəticəsində tayfa içərisində əmlak bərabərsizliyi yaranmağa başladı. Cəmiyyətdə ictimai və əmlak bərabərsizliyinin yaranması, əhalinin təbəqələrə bölünməsi kimi dəyişikliklər ibtidai icma quruluşunun dağılması ilə nəticələndi.

Torpağın xışla yumşaldılması

QƏDİM MİSİR VƏ İKİÇAYARASI

Nilin töhfəsi, Misir ehramı, Firon I Tutmos, II
Ramzes, Mesopotamiya, Hammurapi qanunları

Misir Afrikanın şimal-şərqində, Nil vadisində yerləşir. Coğrafi relyefinə görə ölkənin şimalına - Nil Deltasına Aşağı Misir və cənubda vadi boyunca uzanan Yuxarı Misir olmaqla iki hissəyə bölünür. Buradan cənubda isə Nubiya yerləşirdi. Ölkənin geosiyasi mövqeyi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik Qədim Misir sivilizasiyasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dünyanın ən uzun çayı olan Nil Misirin cənubundan şimalına doğru axaraq Aralıq dənizinə tökülürdü. Çayın gətirdiyi il yatağının iki tərəfini də münbitləşdirirdi. Bu topraqlar çox məhsuldar olurdu. Qədim yunan tarixçisi Herodot Misiri "Nilin töhfəsi" adlandırırdı.

Sizcə, nə üçün Herodot Misiri "Nilin töhfəsi" adlandırırdı? Coğrafi mövqe və iqlim təsərrüfatın inkişafına necə təsir göstərə bilər?

E.ə. IV minilliyin ikinci yarısında ölkə ərazisində iki dövlət: Aşağı Misir və Yuxarı Misir yaranmışdı. Aralarındakı mübarizə

Müxtəlif xammallara duyulan ehtiyac Misirin qonşu ölkələrlə əlaqələr qurmasına səbəb olmuşdur. Nil vadisində dulmuşluq və kəpəc üçün kifayət qədər gil vardı, lakin taxta az idi. Vadidəki qayalardan saf və ağ əhəngdaşı, uzaq bölgələrdən qranit və başqa sərt daşlar, qızıl, mis və qiymətli daşların gətirilməsi lazım olurdu. Bu da hərbi yürüşlər təşkil edə bilən müştəşəkil cəmiyyət olmağı zəruri edirdi.

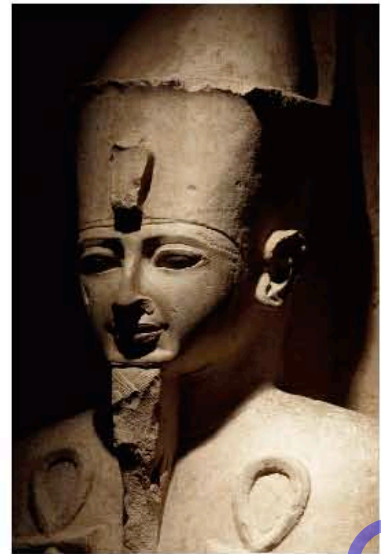
. Misir, Yunan və Roma-C.Freeman

Yuxarı Misirin qalib gələrək ölkə ərazisini vahid dövlətdə birləşdirməsi ilə nəticələndi. Beləliklə, e.ə. IV minilliyin sonunda vahid Misir dövləti yarandı.

II minilliyin ortalarında Misir özünün ən güclü dövrünü yaşamağa başlayır. Firon I Tutmosun hakimiyyəti dövründə Fələstin və Suriya işğal edildi. Misir dövlətinin şimal sərhədləri ilk dəfə Fərat çayına çatdı. Cənubda isə Nubiya təbə edildi.

III Tutmosun hakimiyyəti dövründə Fələstin, Finikiya və Suriyanı ələ keçirildi. O, Fələstin və Suriyanı idarə etmək üçün canişinlər təyin etdi.

Firon II Ramzes Anadoluda dövlət qurmuş Hetlərlə müba-

I Tutmos

rizə aparmışdır. Hər iki dövlət arasında Suriya uğrunda müharibədə qəti qələbə qazanan olmamışdır. Tərəflər arasında Kadeş şəhərində imzalanan sülh müqaviləsi ilə Şimali

Suriya Hetlərdə qaldı. Tərəflər başqa dövlətlərə qarşı bir-birinə yardım etməli idilər. Kadeş müqaviləsi tarixdə ilk yazılı sülh müqaviləsidir. Bu müqavilə nəticəsində Misir uzun müddət sülh şəraitində yaşadı. Bunun nəticəsində ölkənin zəngin iqtisadi gücü II Ramzesin geniş quruculuq işləri aparmasına şərait yaratdı.

E.ə.II minilliyin sonlarında Misir zəifləməyə başladı və ölkə ayrı-ayrı hissələrə parçalandı.

Misirdə hökmdar qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Hökmdarın sarayı böyük ev mənasını verən Firon adlanırdı. Sonralar firon sözü hökmdarı ifadə etməyə başladı. Firon tanrının yer üzərində təmsilçisi olaraq insanların, torpaqların və bütün əmlakın sahibi hesab edilirdi. Onlara hakimiyyətin tanrı tərəfindən verilməsi iddia edilirdi. Firon baş komandan idi. Hakimiyyət atadan oğula və ya qardaşdan qardaşa keçirdi.

Məmurlar oxuyub yazmağı bilən şəxslər arasından seçilirdi. Onlar əkin sahələrinin ölçülməsi, verginin toplanması, hüquq və ordu ilə bağlı işlərə baxırdılar. Misir cəmiyyətində önəmli yer tutan təbəqələrdən biri də dini işlərə nəzarət edən kahinlər idi. Məmurlar və kahinlərdən sonra əhəlinin böyük əksəriyyətini kəndlilər təşkil edirdi. Cəmiyyətin mühüm təbəqələrindən biri də sənətkar və tacirlər idi. Qullar Misirdə iqtisadi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Əmlak və torpaq dövlətə məxsus idi.

II Ramzes yürüşdə

Misir mədəniyyəti

Qədim Misirdə e.ə.IV minillikdə yazı yaranmışdır. Şumerlərdə olduğu kimi Misirdə də ilk yazı aşyanın şəklini çəkilməsi ilə başlamışdır. Sonralar şəkli yazılar işarələrlə - heroqliflərlə əvəz olundu. Misir heroqlifləri 1822-ci ildə fransız alimi Şampoliyon tərəfindən oxunmağa başlanmışdır.

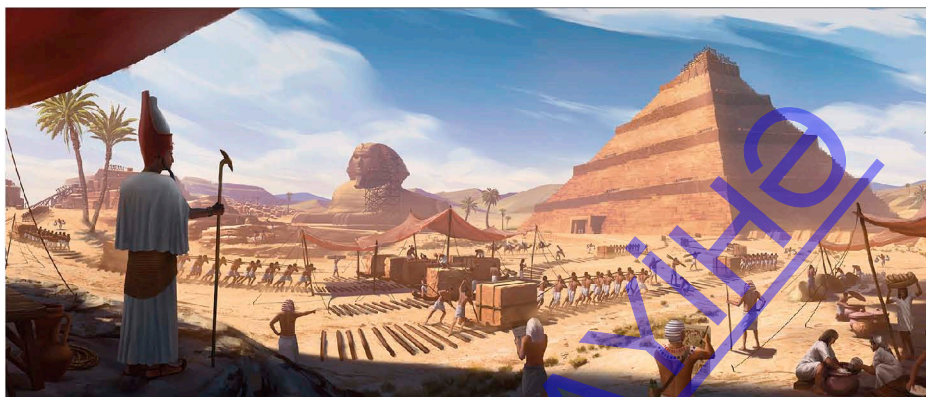
E.ə. III minillikdə Misir memarlığında böyük inkişaf baş verdi. Bu, fironların məzarlarına ehramların inşa edilməsi ilə bağlı idi. Pilləkən formalı ilk piramida firon Coserin olmuşdur.

E.ə.IV minilliyin sonlarında Mesopotamiyaya qədər əlaqələr qurulmuşdu. Misirdə Şumerlərininki ilə oxşar möhürlər tapılmışdır. Binaların quruluşunda oxşarlıqlar var. Misirdə ilk dəfə e.ə.IV minilliyin sonunda yaranan yazının Mesopotamiyadan alınmış ola biləcəyini iddia edən bir sıra alimlər vardır. Şumer mixi yazısı və Misir heroqlifləri sözün səsinə ifadə edən işarələrlə, anlamını təmsil edən işarələrin birləşdirilməsi yolu ilə istifadə edilmişdir.

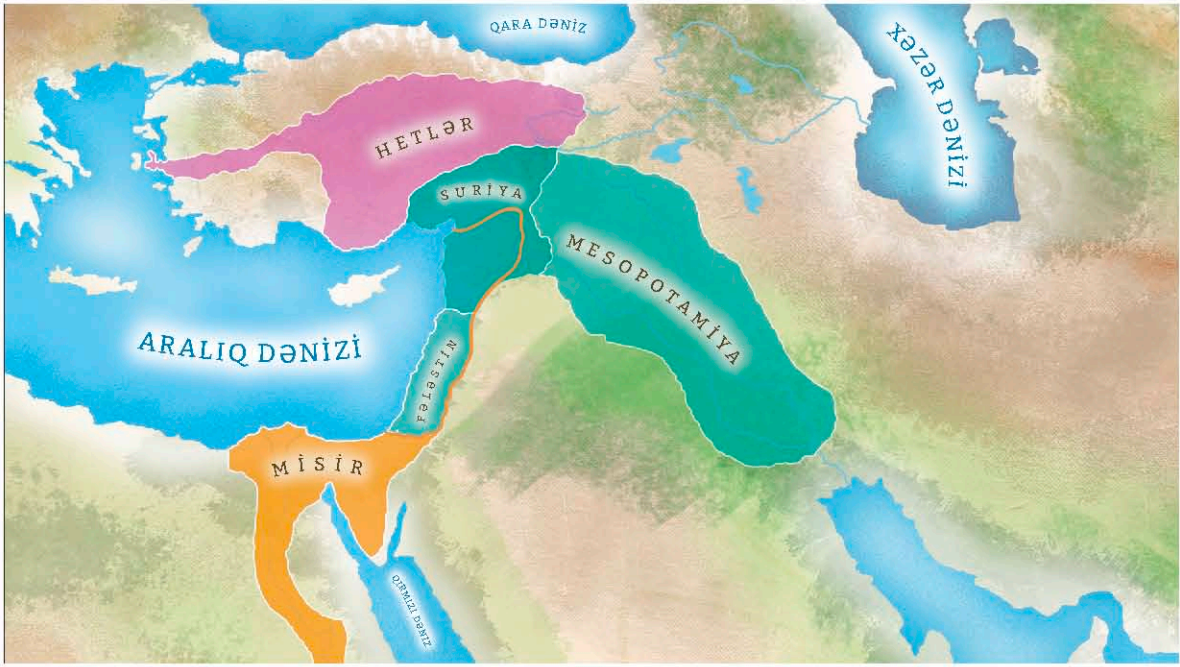
C.Freeman, Misir, Yunan və Roma

Misir və Şumer sivilizasiyalarının qarşılıqlı əlaqələrini dəyərləndirin.

Qədim Misirdə piramida inşası

Ən böyük piramida olan Firon Xeopsun piramidası dünyanın 7 möcüzəsindən biri sayılır.

Misirililərin riyaziyyat bilikləri Şumerlərdən zəif olsa da, həttdə sahəsində yüksək inkişaf etmişdilər. Sahə və həcm ölçüsünü müəyyən edə bilirdilər.

Qədim Misirdə tibb sahəsində də müəyyən biliklər qazanılmışdı. Misirlilərin yaratdığı təqvim dünya mədəniyyəti tarixində önəmli yer tutur. Nil çayının dövrü olaraq baş verən daşqınlarına əsaslanan təqvim bir il dörd aydan ibarət 3 mövsümə: Daşqın, Əkin, Məhsul yığımına bölünürdü. Qədim Misirdə günəş saati da yaradılmışdı. Günəşin kölgəsinin uzunluğuna görə saat müəyyən edilirdi.

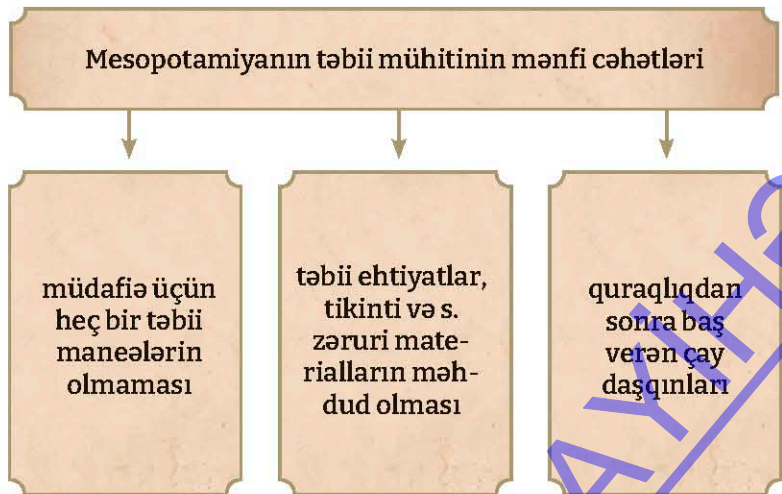
Din Misir mədəniyyətinin bütün sahələrinə təsir göstərmişdi. Tanrılar heyvan başlı insan şəklində təsvir edilirdi. Bu, totem inancları ilə bağlı olmuşdur.

Mesopotomiya

Cənub-Qərbi Asiyada İran körfəzi ilə Aralıq dənizi arasındakı landşaftda səhra iqlimi hökm sürür. Lakin bu bölgədə ən qədim əkinçiliyin yarandığı bir torpaq qövsü var. Bölgənin əyri forması və ərazisinin münbitliyinə görə onu Bərəkətli Aypara adlandırırlar. Buraya Aralıq dənizinin şərq sahilləri və qədim yunan tarixçiləri

tərəfindən Mesopotamiya adlanan düzənlik daxildir. Dəclə və Fərat çayları arasını əhatə edən Mesopotamiya yunan dilində "ikiçayarası" deməkdir.

İnsanlar ilk dəfə eradan əvvəl V minillikdə Mesopotamiyanın cənubunda məskunlaşmağa və əkinçiliklə məşğul olmağa başlamışdılar. Təxminən elə bu dövrdə Şumerlər adlanan qədim xalq burada məskunlaşmışdı.

Sel suları çəkildikcə lillə örtülən münbit torpaqlarda əkinçilər taxıl əkir, əkin sahələrini çay suyu ilə suvarırdılar. Əldə edilən bol məhsul kəndlərin inkişafına imkan verirdi. Mesopotamiyanın təbii mühitinin çətinlikləri Şumerlərin özünəməxsus təşkilatlanmasına səbəb oldu. Quraqlıq zamanı əkin sahələrini su ilə təmin etmək üçün çaylardan suvarma arxları qazılmağa başlandı. Yaşayış məskənlərini qorumaq üçün çiy kərpiclə divarlar hörülürdü. Şumerlər əldə etdikləri məhsulları, parçaları və sənətkarlıq alətlərini qonşu bölgələrin əhalisi ilə mübadilə edirdilər.

Mesopotamiya sivilizasiyasının yaradıcıları şumerlər olmuş, onların təcrübə və nailiyyətlərindən sonralar digər xalqlar bəhrələnmişdir. Şumerlərə məxsus bir çox sözlər türk dilinə uyğundur. Ona görə də bir çox tarixçilər onları qədim türklərin əcdadları hesab edir.

Mesopotamiyanın coğrafi şəraitinin mənfi cəhətlərini və onların həlli yollarını müəyyən etmək üçün qrafikdən istifadə edin.

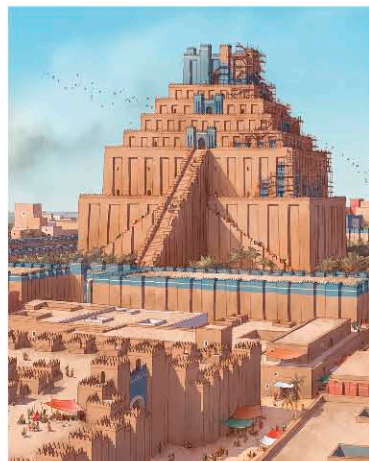
Problemlər	Həll yolları

E.ə. IV minillikdə şumerlər əkin sahələri ilə əhatə olunmuş bir sıra şəhərlər yaratmışdılar. Genişlənən şəhərlər ətraf kəndlərə siyasi və iqtisadi cəhətdən nəzarət etməyə

başladı. Şumer sivilizasiyasının əsas göstəricilərindən olan şəhər-dövlətlər yarandı. Hər bir şəhər və onun nəzarət etdiyi ətraf ərazi bir şəhər-dövləti təşkil edirdi. Müstəqil olan bu şəhər-dövlətlər eyni mədəniyyətə malik olsalar da, hər birinin öz hökmdarları var idi. Şumerlər Eredü, Uruk, Kiş, Laqaş, Umma və Ur daxil olmaqla bir sıra müstəqil şəhər-dövlətlər qurmuşdular.

Şumer şəhərləri divarlarla və müdafiə qüllələri ilə əhatə olunmuşdu. Şumer şəhərlərindəki Zikkurat adlanan məbədlər nəhəng pillələr formasında idi. Mesopotamiyada tikinti məqsədləri üçün çiy kərpicdən istifadə olunurdu.

Əkinçilik və sənətkarlığın inkişafı Şumerlərə qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələrinin genişləndirməsinə imkan verdi. Bu isə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin də yaranmasına səbəb oldu. Sonralar assuriyalılar, finikiyalılar və yəhudilər erkən şumerlərin bir çox mədəni və mənəvi nailiyyətlərini mənimsədilər.

Zikkurat

Mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələr nədir? Fikirlərinizi konkret nümunələrlə əsaslandırın.

Sosial-iqtisadi həyat

Şumer şəhərləri əvvəllər məbədhə kahinləri tərəfindən idarə olunurdu. Şumerlər inanırdılar ki, kahinlər şəhərləri tanrının adından idarə edir. Bu isə Şumer idarəetməsinin teokratiyaya - ilahi hakimiyyətə əsaslandığını göstərir.

Kahinlər hər bir əkinçidən məhsulunun bir hissəsini vergi olaraq alırdılar. Mühəribə zamanı şəhər əhalisi hərbi başçı seçirdi. Sonralar şəhərlər arasında müharibələrin artması tədricən hərbi başçıların hökmdara çevrilməsinə səbəb oldu. Bu hökmdarlar, bir qayda olaraq, öz səlahiyyətlərini oğullarına verməyə başladılar. Hakimiyyət irsən keçməyə başladı.

Şumerlər hakimiyyətin ilahi mənşəli olduğuna, yeni hökmdarların səlahiyyətlərini tanrılardan aldığına inanırdılar.

* Teokratiya

yunan dilindəki teos (Tanrı) və kratos (idarə etmək) sözlərindən əmələ gələn, cəmiyyət məsələlərinin qanuni halda dini qanunlarla həll edildiyi idarəetmə sistemidir.

Şumer şəhər-dövlətlərinin iqtisadiyyatı, əsasən, əkinçiliyə əsaslanırdı. Həmçinin, ticarət və sənətkarlıq da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Tacirlər quru yolu ilə Aralıq dənizinin şərqinə və dəniz yolu ilə Hindistana gedirdilər. Təxminən e.ə.IV minillikdə təkər ixtira edildi. Bu işə daşınmanı asanlaşdıran arabalardan istifadəyə səbəb oldu.

Sivilizasiya ilə birlikdə sosial təbəqələr yaranmağa başlandı. Şumer cəmiyyətində hökmdar, torpaq sahibləri və kahinlər ən yüksək təbəqəni təşkil edirdilər. Sonrakı yeri tacirlər tuturdu. Sadə Şumer əhalisinin böyük əksəriyyətini əkinçilər və sənətkarlar təşkil edirdi. Şumer cəmiyyətinin ən aşağı təbəqəsinə qullar aid idi.

Şumer qadınları da kişilərlə bərabər hüquqlara malik idi. Belə ki onlar ticarət, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olmaqla yanaşı, əmlaka da sahib ola bilərdilər. Hətta yuxarı təbəqədən olan qadınlar oxumağı və yazmağı öyrənərək kahin və məmur ola bilərdilər. Şumer qadınları bir çox qonşu xalqlardan fərqli olaraq daha çox hüquqlara malik idi.

T Qadınların hüquqları baxımdan Qədim Şumer və türk cəmiyyətinin oxşar cəhətlərini dəyərləndirin.

İlk imperiya

Şumer şəhər-dövlətləri arasında mübarizə onların zəifləməsinə səbəb oldu. Düzenlik ərazidə yerləşməsi Şumer şəhər-dövlətlərinin xarici hücumlardan müdafiəsini çətinləşdirirdi.

Şumer şəhər-dövlətlərinin şimalında akkadlar yaşayırdı. Təxminən e.ə. XXIV əsrdə akkadların başçısı Sarqon Şumer şəhər-dövlətlərini işğal etdi.

S Sarqonun Şumer şəhər-dövlətlərini işğal etməsini asanlaşdıran səbəb nə idi?

Akkadlar Şumer mədəniyyətinin əksər nailiyyətlərini mənimsədilər. Sarqonun işğalları bu mədəniyyətin Mesopotamiyadan kənara daha da yayılmasına kömək etdi. Sarqon Mesopotamiyanın şimalı və cənubu üzərində nəzarəti ələ keçirməklə dünya tarixinin ilk imperiyasını yaratdı. Bu dövlət daxili münaqişələr, işğallar və quraqlıq səbəbindən tənəzzülə uğradı.

S Şumer mədəniyyəti bütün Mesopotamiyada necə yayıldı?

T Cədvəldə Şumer sivilizasiyasının nailiyyətlərinin müvafiq olaraq qeyd edin.

Akkad dövlətinin tənəzzülünün səbəbləri nə idi və Şumer şəhər-dövlətlərinin tənəzzülü ilə hansı oxşarlıqları var idi?

Qədim Azərbaycan tayfalarından olan kutilərin hücumları nəticəsində Akkad imperiyası süqut etdi. Onların bir əsrlik hakimiyyəti dövründə Mesopotamiyada nisbətən sabitlik yarandı. Lakin kutilərin Mesopotamiyada hakimiyyətinə son qoyulduqdan sonra yenidən Şumer şəhər-dövlətləri arasında müharibələr dövrü baş verdi.

Hammurapi qanunları

Təxminən e.ə. II minilliyin əvvəllərində amoreylar adlanan köçəri tayfalar Mesopotamiyaya hücum etdilər. Şumerləri məğlub edərək Fərat çayı üzərində Babil adlı şəhər-dövlət qurdular. Hammurapinin (1792-1750) hakimiyyəti dövründə Babil Mesopotamiyanın böyük hissəsində nəzarəti ələ keçirmişdi. Hammurapi 282 qanundan ibarət Qanunlar toplusu ilə məşhurdur. Şumerlərin qanunları əsasən hazırlanmış Hammurapi qanunları özündən sonrakı dövrdə müxtəlif dövlətlərin qanunları üçün də əsas olmuşdur. Cinayətlərə görə cəzalar ağır idi və onlar qurbanın sosial təbəqəsinə görə dəyişirdi. Bundan əlavə, qanunlar qadınları və uşaqları ədalətsiz rəftardan qorumağa çalışırdı. Qanunlar hər kəsə şamil edilsə də, varlı və kasıb, kişi və qadın üçün fərqli cəzalar təyin edirdi.

Siyasi həyat	Sosial-iqtisadi həyat	Mədəni həyat

Hamurrapi

Qədim Mesopotamiyada cəmiyyət patriarxal idi, yeni kişilər üstün mövqeyə malik idi. Hammurapi qanunlarında kişilərə nisbətən qadınlar daha az imtiyaz və hüquqlara malik idi.

Hammurapinin qanunları insanların həyatının, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edirdi.

Hammurapi qanunlarında dövlət məmurlarının vəzifələrini yerinə yetirməsi ilə bağlı ciddi tələblər var idi.

- Əgər qatillər tapılmasa, məmurlar öldürülən şəxsin qohumlarına cərimə ödəməli idilər.
- İnşaatçılar tikdikləri binalara görə məsuliyyət daşıyırdılar. Əgər ev uçub ev sahibinin ölümünə səbəb olarsa, inşaatçı edam edilirdi. Əgər çökmə ev sahibinin oğlunun ölümünə səbəb olubsa, inşaatçının oğlu edam edilirdi. Ev inşaatçının hesabına yenidən tikilməli idi.

Sizcə, Mesopotamiya əhalisi üçün şəhər-dövlətlərin və ya imperiya idarəetməsinin hansı daha sərfəli olardı?

Şumer mədəniyyəti

Şumerlər çoxtanrılıq dinə malik idi. Onlar öz tanrılarının əbədi və hər şeyə qadir olduğuna inanırdılar. Mesopotamiya mifləri və əfsanələri haqqında ən zəngin məlumatlardan bəziləri dünyanın ən qədim eposu olan "Gilgamesh" dastanında əks olunmuşdur.

Təxminən e.ə. 3000-ci illərdə şumerlər mixi (mismar şəkilli olduğu üçün belə adlanır) yazı sistemi yaratdılar. Yazı aləti kimi qamış qələmdən istifadə edərək gil lövhələrin üzərində mismar şəklində işarələr yazır, sonra onları bişirir və ya günəşdə qurudurdular. Mesopotamiya xalqları yazıdan, ilk növbədə, qeydiyyat aparmaq üçün istifadə edirdi. Ən mühüm vəzifələri tutmaq üçün varlı ailələrdən olan oğlanlar məktəblərdə təhsil alırdılar. Təhsil kiçik yaşlarından başlanırdı və yeniyetmə dövrünə qədər davam edirdi. Məktəb günləri günəş çıxanda başlayıb batanda bitirdi. Məktəblərdə sərt intizam var idi.

Şumerlər müasir dövrdə də həyatımıza təsir edən bir çox ixtiralar etmişdilər. Bir çox yeni ixtiralar şumerlərin praktik ehtiyaclarından irəli gəlirdi. Təkər, dulus çarxı, günəş saati, memarlıqda tağ üsulu və sütunlar Şumer texnologiyasının nümunələridir. Şumerlər ilk dəfə tunc alətlər hazırladılar və incə işlənmiş me-

tal məmulatları yaratdılar. Onlar riyaziyyat və astronomiyada da böyük nailiyyətlər əldə etdilər. Riyaziyyatda onlar 60-lıq say sistemi hazırladılar. Bir saatin 60 dəqiqəyə bölünməsi və dairənin 360 dərəcəyə malik olmasının müəyyən edilməsi Şumer mədəniyyətinin müasir dövrümüzə töhfəsidir. Həndəsə əkin sahələrini ölçmək və binaları tikmək üçün istifadə olunurdu. Astro-nomiyada şumerlər bürclərin qrafikini tərtib edirdilər. İlk məlum xəritələrdən biri təxminən eramızdan əvvəl 2300-cü ildə gil lövhədə hazırlanmışdır.

Mixi yazı

Ətraf mühit sivilizasiyaların yaranması və inkişafına necə təsir göstərir?

Şumerlərin iki əsas ixtirasını və onların müasir həyatımıza necə təsir etdiyini dəyərləndirin.

Şumerlərin əldə etdiyi nailiyyətləri göstərən cədvəli tamamlayın.

Nailiyyətlər	Müasir həyatımıza təsirləri

QƏDİM İRAN VƏ HİNDİSTAN

Tarixi dövrlər, mənbələr, arxeologiya, epigrafiya, xronologiya, il, milad, hicri, minillik, əsr, rüb

Hind və irandilli xalqları ari tayfalarının varisləri sayılır. Köçəri-maldar həyat tərzini sürən ari tayfaları Şərqi Avropa çöllərində yaşayırdılar. E.ə. II minillikdə Avropada kəskin iqlim dəyişikliyi baş verdiyindən əlverişli ərazilər tapmaq məqsədilə köç etmiş arilər Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan keçərək bir hissəsi İranda, digər hissəsi isə Hindistanda məskunlaşmışdı. Arilərin gəlişinə qədər indiki İranda və Hindistanda müxtəlif dillərdə danışan tayfalar yaşayırdılar. Zaman keçdikcə yerli əhali arilərin dillərini qəbul etmiş, nəticədə irandilli və hind tayfaları yaranmışdır. Belə irandilli tayfalardan biri də fars tayfaları idi. Farsların adı ilk dəfə e.ə. IX əsrdə Assuriya yazılarında çəkilir. E.ə. VIII əsrin sonlarında fars tayfalarının ittifaqı yaranmış, Əhəməni adlanan şəxs ittifaqın başçısı seçilmişdir. Ona görə də sonralar Əhəmənin nəslindən olanların başçılığı ilə yaradılan dövlətə Əhəmənilər dövləti deyirdilər.

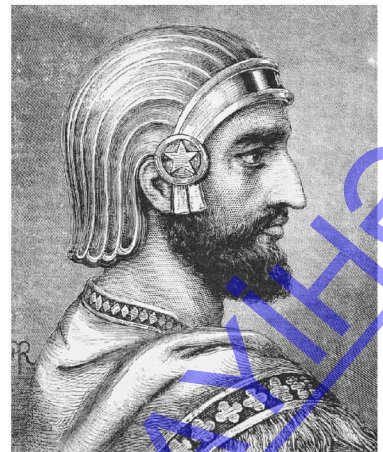
**Forbis fortium mis occiti
publiem hostrum in**

Pero us, ut acerudam

Əhəməni dövləti

Əhəmənilər dövləti e.ə. 550-ci ildə Midiya dövlətinin süqutu nəticəsində yaranmışdır. Əhəmənilər nəslindən olan II Kir Midiya hökmdarı Astiaqdan narazı olan qüvvələrlə gizli əlaqə yaradıb üsyan qaldırdı. Üç il davam edən müharibə nəticəsində II Kir Midiyanın paytaxtı Ekbatan şəhərini tutdu. Bununla Midiya dövləti süquta uğradı və onun ərazisi yaranmaqda olan Əhəməni (fars) dövlətinin tərkibinə qatıldı.

II Kir

Farslar Midiya mədəniyyətinin bir çox cəhətlərini, eləcə də dövlət quruluşu və idarəetmə sistemini mənimsədilər. Bir neçə il ərzində II Kir Midiya dövlətinin tərkibinə daxil olan ölkələri özünə tabe etdi. E.ə. 547-ci ildə fars ordusu Kiçik Asiyada güclü dövlət sayılan Lidiyanı, az sonra Kiçik Asiyada yerləşən yunan şəhərlərini də işğal etdi. E.ə. 539-cu ildə Babil şəhərinin tutulması ilə II Kir Ön Asiyanı tamamilə özünə tabe etdi. Onun dövründə Əhəməni dövləti cahanşummul dövlətə çevrildi. Qədim Ön Asiyanın müxtəlif ictimai, iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan ölkələri və xalqları bir dövlət tərkibində birləşdirildi. Əhəməni dövlətinin sərhədləri şərqdə Hindistana, qərbdə isə Aralıq və Egey dənizlərinin sahilinə çatırdı. E.ə. 530-cu ildə II Kir massaget tayfaları üzərinə yürüş etdi. Bu yürüş II Kir üçün faciəvi sonluqla nəticələndi.

II Kirin ələ keçirdiyi əraziləri kontur xəritədə işarələyin.?

II Kir həlak olduqdan sonra oğlu II Kambiz Əhəməni taxt-tacına sahib oldu. II Kambiz ölkədə baş vermiş həyəcanları yatırıqdan sonra Misir yürüşünə çıxdı. Misirlilərin güclü müqavimətinə baxmayaraq, farslar e.ə. 525-ci ildə Misiri işğal etdilər. Üçüncü Əhəməni şahı I Daranın (e.ə. 522–486) hakimiyyətinin ilk illərində bütün ölkə ərazisini üsyanlar bürüdü. I Dara böyük çətinliklə üsyanları yatırdı. Tezliklə işğallara başlayan Əhəmənilər Hindistanın şimal-qərb hissəsini, Frakiyanı, Makedoniyani da özlərinə tabe etdilər.

I Daranın daxili siyasəti

Əhəməni dövlətinə daxil olan ölkələri vahid mərkəzin hakimiyyəti altında saxlamaq üçün I Dara islahatlar həyata keçirdi.

Köhnə inzibati bölgülər və xərac toplama qaydaları ləğv edildi. İlk növbədə, I Dara əyalətləri idarəetmə sistemini yenidən təşkil etdi. O, dövlət satraplıq (canişinlik) adlanan inzibati-vergi dairələrinə böldü. Dövlət 20 satraplığa bölünmüşdü. Belə inzibati dairələrin başında satrap dururdu. Satraplar şahın daimi nəzarəti altında idilər.

"Əhəməni dövləti cahanşummul dövlətinə çevrildi" cümləsinin izahını necə verərdiniz?

Sizcə, nəyə görə farslar Midiya idarəetmə sistemini mənimsədilər?

Bu nəzarəti şahın "qulaq və gözləri" adlanan gizli polis həyata keçirirdi. I Daranın dövründən başlayaraq, imperiyada bütün məmurlar və satraplar ancaq farslardan təyin edilirdi. Fars dilinin tətbiqi genişlənirdi. İmperiyanın müxtəlif əyalətləri ilə əlaqəni asanlaşdırmaq üçün Dara yol tikintisinə diqqəti artırmışdı. Yolun hər 20 km-də şah dayanacaqları tikilmişdi. Burada yaşayan süvarilər şahın əmr və göstərişlərini estafet sistemi

ilə təcili olaraq ölkənin hər yerinə yayırdılar. I Dara bütün imperiyada tətbiq olunan vahid pul sistemi yaratdı. Belə sikkələr Daranın adı ilə "darik" adlandırıldı. Sikkələr üzərində şahın təsviri verilirdi. I Daranın islahatları beynəlxalq ticarətin genişlənməsinə və inkişafına səbəb oldu.

"Darik" (qızıl pul)

S Sizcə, dövləti daxilən möhkəmləndirmək üçün I Daranın hansı tədbirini daha yüksək qiymətləndirmək olar?

I Daranın hansı tədbirinin beynəlxalq ticarətin inkişafına yol açdığını əsaslandırın.

I Daranın dövründə başlanan və uzun sürən İran-yunan müharibəsi Əhəməni dövləti üçün uğursuz bitdi.

"Mən Darayam, böyük şah, şahlar şahı, xeyli ölkələr şahı, bu böyük və geniş ölkə şahı Viştaspin oğlu Əhəməni nəslindənəm. ... mən farsam. Farsdan Misiri tutdum. Mən Misirdə axan Nil çayından Farsdan başlayan dənizə kimi bu kanalın çəkilməsini əmr etdim. Mən əmr etdiyim kimi kanal qazıldı. Mən istədiyim kimi gəmilər Misirdən Farsa kanal vasitəsilə üzməyə başladı".

Mənbədə nədən bəhs edilir?

I Daranın daxili siyasətini sistemləşdirin.

Əhəməni dövlətinin xəritəsi

● Paytaxt ○ Şəhər

MANNA – Əhəməni dövlətinin tərkibinə daxil olan ölkələr

I Daradan sonra hakimiyyətə gələn Əhəməni şahları onun qədər bacarıqlı olmadılar. E.ə. IV əsrin sonlarında Əhəməni imperiyası tənəzzüllə uğradı. Makedoniya hökmdarı İsgəndər-in hücumu imperiyanın süqutunu sürətləndirdi. Makedoniyalı İsgəndərlə sonuncu Əhəməni şahı III Daranın orduları arasında e.ə. 331-ci ildə Qavqamela çölündə həlledici döyüş baş verdi. Döyüşdən bir gün əvvəl düş-

mənin saysız qoşunlarını görən İsgəndərin sərkərdəsi ona gecə iken qəflətən hücumu keçməyi təklif etdi. İsgəndər isə "qələbəni oğurluqla qazanmaq istəmirəm" deyər cavab vermişdir.

Sizcə, Qavqamela döyüşündən əvvəl İsgəndərin "qələbəni oğurluqla qazanmaq istəmirəm" cavabını verməsi onun hansı xarakterindən irəli gəlirdi? Fikrinizi əsaslandırın.

Sübh tezdən döyüş başladı. İranlılar sağ cinahdan makedoniyalıları sıxışdırmağa başladılar. Döyüşdə dönüş yaratmaq üçün İsgəndər süvari dəstəsi ilə birlikdə fars ordusunun mərkəzinə zərbə endirdi. Qorxudan döyüşü yarımçıq qoyub ölkənin şərqinə qaçan III Dara yaxın adamları tərəfindən öldürüldü.

Əhəməni ordusunun məğlubiyyəti ilə bitən döyüşdən sonra ölkənin paytaxtı Persepol ələ keçirildi. Beləliklə, e.ə. 330-cu ildə Əhəməni dövləti süqut etdi.

Hindistanın təbiəti

Asiyanın cənubunda yerləşən və çox böyük ölkə olan Hindistan. Hindistan yarımadasını və Asiya materikinin bu yarımada-ya qovuşan hissəsini əhatə edir. Dünyanın ən hündür və həmişə qarlı örtülü Himalay sıra dağları Hindistanı başqa ölkələrdən ayırır. Himalay dağları ölkənin soyuq şimal küləklərindən qoruduğuna görə Hindistanda hava hətta qışda da isti olur. Yarımadanın qərb hissəsindən Hind çayı, şərqindən Qanq çayı axır. Himalay dağlarından axmağa başlayan bu iki çay dağlarda qar əriyən zaman böyük daşqın əmələ gətirir.

Tarixi məkanın təbi-i-coğrafi şəraitini xəritə əsasında təsvir edin.

Hindistanın ən qədim şəhərləri

Arxeoloqlar Hind çayı vadisində e.ə. III minillikdə salınmış şəhərlərin xarabalarını aşkara çıxarmışlar. Bunların ən böyüyü Mohen-co-Daro və Harappa şəhərləridir. Şəhərdə içərişi çox gözəl bəzənmiş iki və üçmərtəbə evlər, taxıl saxlanılan böyük anbar, habelə yoxsul komaları və sənətkarların emalatxanaları var idi. Şəhər əhalisi tunc və qızıl emal edirdi. Harappalıların öz yazıları da olmuşdur. Ancaq onların yazısının sirri hələ açılmamışdır. Mohenco-Daroda əhalini içməli su ilə təchiz edən su kəməri, ka-

nalizasiya sistemi olmuşdur. E.ə. II minillikdə əhali şəhərləri tərk edib getmişdir. Tarix elmi bunun səbəbini hələ bilmir.

B.e.ə. II minillikdə "racələr" başçılıq etdikləri köçəri ari tayfaları şimal-qərb tərəfdən Hindistana hərəkət etdilər. Onlar yerli əhali ilə qarışaraq oturaq həyata keçdilər, əkinçiliklə məşğul olmağa və qonşuluq icmaları halında yaşamağa başladılar. E.ə. XI əsrdə hind-ariilər dəmir emal etməyi

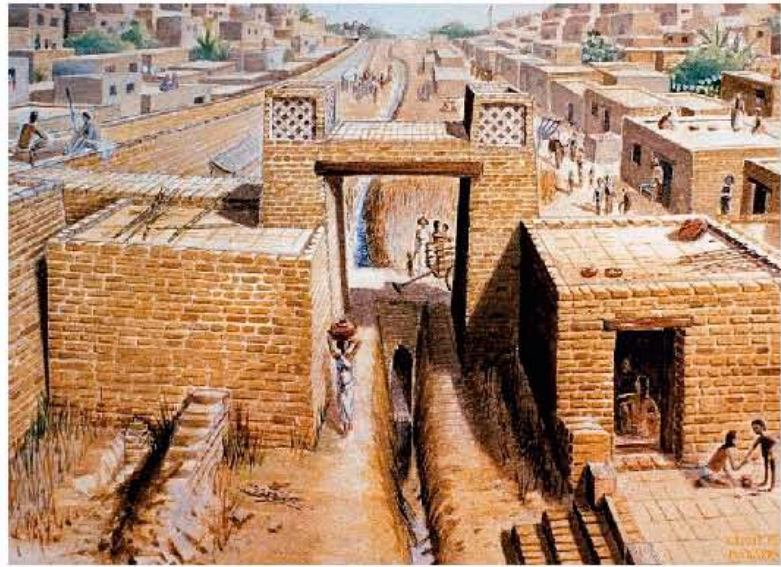
öyrəndilər. Dəmir alətlərlə Qanqın ətrafındakı cəngəllikləri təmizləyən hindlilər əkin sahələri üçün şərait yaratdılar. Burada əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq və sənətkarlıq da sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Hindistanda ilk dövlətlərin Hind çayı vadisində yaranmasının səbəbini nə ilə izah etmək olar

Böyük çayların ətrafında yaranmış daha hansı sivilizasiyaları tanıyırsınız?

Hind xalqının formalaşdığı dövrdə Hinduizm dini yaranmağa başlamışdır. Hinduizmin ən qədim müqəddəs qanunlar toplusu Veda ("biliklər", "müdriliklik") adlanır. Veda yazılarında varlılar və kasıblar haqqında danışılır.

Əkin sahələrinin xüsusi mülkiyyətə verilməsi əmlak və sosial bərabərsizliyi artırdı. Artıq bu dövrdə e.ə. XII–XI əsrlərdə Hindistanın 4 əsas kastası* yaranmışdı: brahmanlar – kahinlər, kaştri – döyüşçülər, vayşi – icmaçı kəndlilər, sudra – ən kasıb asılı insanlar, nökrələr.

Hind xalqının sərf etdiyi əməyin səmərəsini rəcələr və başqa adlı-sanlı adamlar mənimsəyirdilər. Onlar yığılan məhsulun və heyvan balalarının bir hissəsini qonşu icmaların əlindən alırdılar. Adlı-sanlı adamlar əsirləri qul edir, qulları "düşmən" adlandırırdılar. Rəcələrin özləri seçilən başçıdan tədricən dönüb padşah olurdular. Onlar hakimiyyəti miras kimi öz övladlarına verirdilər. Beləliklə, b.e.ə. I minillikdə Hindistanda padşah hakimiyyəti, qoşunu, keşikçiləri, məmurları olan dövlətlər əmələ gəldi.

Vahid dövlətin olmaması ölkənin müdafiəsini çətinləşdirirdi. E.ə. VI əsrdə Hindistanın şimal-qərbi Əhəməni dövlətinin təbəçiliyinə keçdi. Əhəməni dövlətinə son qoyan Makedoniyalı İsgəndər e.ə. 327-ci ildə Hindistana yürüş etdi və Hind çayına qədər Hindistan torpaqlarını ələ keçirdi. İsgəndər Hindistanın digər ərazilərini

də işğal etmək istəyirdi. Lakin illərlə davam etmiş yürüşdən, aramsız döyüşlərdən yorulmuş Makedoniya əsgərləri yürüşü davam etdirməkdən imtina etdilər. Əsgərlərinin qətiyyətini gören İsgəndər geri çəkilməyə məcbur oldu.

İsgəndərin ölümündən sonra Makedoniya imperiyasının dağıldığı dövrdə Hindistanda da yunan-Makedoniya işğalına qarşı mübarizə başladı. Bu mübarizədə Mauriya sülaləsindən olan Çandraqupta fərqlənirdi. Tezliklə Hind çayı hövzəsindəki ərazilərin bir hissəsi azad edildi. Mauriya sülaləsinin ən qüdrətli hökmdarı Aşoka e.ə. III əsrin ikinci yarısında Hindistanı vahid dövlətdə birləşdirdi. Bütün Hindistan üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirən Aşoka bir sıra sahələrdə islahatlar apardı. İslahatlarını xalqa çatdırmaq üçün o, Hindistanın müxtəlif

səmtlərində 33 kitabə qoydurmuşdu. Hindistanın tarixində buddizmin əsas himayədarı və təbliğçisi kimi yadda qalmış Aşokanın vəfatından sonra dövlət zəiflədi. E.ə.180-ci ildə Mauriya sülaləsinə son qoyuldu və Hindistan yenidən ayrı-ayrı dövlətlərə parçalandı.

BÖYÜK HUN DÖVLƏTİ. ÇİN

Hun, Teoman , Çin səddi, Mete, Pinçen sazişi, Sin Şi-xuandi, Xan sülaləsi, Sarısaqlılar üsyanı

O nlar Mərkəz Asiya çöllərinin şariksiz hakimi idilər. Maldarlıqla məşğul olan bu xalq yüzilliklər boyunca otlaqlar və su mənbələri ardınca Böyük çöldə şərqdən –qərbə, qərbdən –şərqə köç etmiş, Avrasiya qitəsində qüdrətli dövlətlər qurmuşlar. Döyüş üsulları, silahları, özlərinə məxsus sənətkarlıq nümunələri ilə dünya mədəniyyətinə bir sıra yeniliklər bəxş etmiş türk birlikləri dünyada müxtəlif adlarla tanınmışdır. Eradan əvvəl I minillikdə türklər tarixdə Hun dövləti adı ilə məşhur olan yeni dövlət qurdular.

* Böyük çöl

Qobi səhrasından Qara dənizin şimalına qədər uzanan düzənlik ərazilər

Hunlar haqqında ilk məlumatlar e.ə II minilliyə aiddir. Çin mənbələrindən məlum olur ki, onların ilk siyasi birlikləri məhz bu dövrdə meydana gəlmişdir. Orxon və Selenqa çayları arasında yaşayan hunların əsasən köçəri maldarlıqla və ovçuluqla

məşğul idilər. Sərt iqlim xüsusiyyətləri, daimi yerdəyişmələr hunların həyat tərzinə də ciddi təsir göstərmişdir. Onlar qalalara, səddlərə ehtiyac duymadığından hər an təhlükələrə hazır olmaq məcburiyyətində idilər. Buna görə uşaqlarını Böyük çölün şərtlərinə uyğun böyütdürdülər. Onlar kiçik yaşlarından hərbi sənətinin sirlərini öyrənir, at çapmaq, ox atmaq vərdişlərinə yiyələnirdilər.

Sizcə nəyə görə hunlar döyüş təlimi keçəməyə ehtiyac duymurdular? Fikrinizi bir neçə dəlil ilə əsaslandırın.

Oğlan uşaqları qoyuna minir, quşlara və gəmirici heyvanlara ox atır, bir az böyüdükdə tülkü və dovşan ovlayırlar.. Əsgərləri yay çəkən güclü və zirehli süvarilərdir. Ənənələrə görə sülh dövründə maldarlıqla məşğul olur, vəhşi heyvanları ovlayırlar. Fövqəladə hallarda döyüş təlimləri keçərlər. Bu onların həyat tərzidir. Uzaqmənzilli silahları yay və ox, əlbəyaxa silahları balta və nizədir.

Əkbər Nəcəf, "Hun minilliyi" əsərindən

Teoman tanhu

E.ə III əsrin ikinci yarısında Teoman adlı sərkərdə hun tayfalarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirə bilir. O, Böyük Hun dövlətinin qurucusu oldu. Ötükəni isə dövlətinin paytaxtına çevridi.

* Tanhu

kağan, xaqan

Hun dövlətinin meydana gəlməsi təxminən eyni vaxtda Çində də vahid dövlət yaranmışdı. Tezliklə, bu iki dövlət arasında uzun sürən çekişmələr başladı. Sayca çox olan Çin orduları döyüşkən hun süvarilərinin hücumları qarışı-

sında acıız qalırdı. Piyadalara üstünlük verən çinlilərdən fərqli olaraq hunlar süvari döyüşür, uzaq məsafədən ox atmaqla düşməyə böyük tələfat verirdilər. Düşməni zəiflətdikdən sonra əlbəyaxa döyüşə girirdilər. Sin Şi- xuandi çıxış yolunu sədd tikilməsində gördü. E.ə 214 cü ildə Böyük Çin səddinin tikintisinə başlanıldı. Lakin bu sədd də hun hücumlarının qarşısını almağa kifayət etmirdi. Hun süvariləri gah bu səddin kənarlarından yol tapır, gah da zəif möhkəmləndirilmiş yerlərindən keçib Çinin içərilərinə yürüşlər təşkil edirdilər.

Mete

Hun dövləti özünün ən qüdrətli dövrünə Mete tanhunun (e.ə. 209- 174) hakimiyyəti illərində çatmışdır.

O, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi, ordu islahatı keçirdi. Hun süvari ordusu onluq, yüzlük, minlik və on minlik dəstələr şəklində təşkil edildi. Orduda nizam-intizam yaradıldı. Fit çalan oxların düzəldilməsini də onun adı ilə bağlanılır. Belə oxlar atılarkən səsi ilə düşməni vahiməyə salırdı.

Sizcə ordunun bu cür say-lara bölünməsi hansı zərurətdən irəli gələ bilərdi? Fikirlərinizi əsaslandırın

Güclü və intizamlı orduya arxlanan Mete kağan işğallara başladı. Monqol və Tibet tayfaları tabe edildi. Hun dövlətinin sərhədləri şərqə və qərbə doğru xeyli genişləndirildi. Əsas hədəf yenə də zəngin Çin dövləti idi. E.ə. 200 –cü ildə Hun ordusu Çin səddini aşıb dövlətin içərilərinə doğru irəliləməyə başladı. Həllədiçi döyüş Pinçen şəhəri yaxınlığında baş verdi. Çox saylı Çin ordusu Turan taktikasından istifadə edilərək mühasirəyə alındı. Çin hökmdarı ümitsiz vəziyyətə düşmüşdü. O, Mete kağanın xanına elçi göndərərək ərinin sülh üçün dilə tutmağı xahiş etdi. Hun cəmiyyətində qadınlar böyük rol malik idilər. Onlar siyasi qərarların verilməsində də yaxından iştirak edirdilər. Mete bu xahişi qəbul etdi.

Tərəflər arasında imzalanan Pinçen sazişinə görə:

- Xan hökmdarı hər il xərac ödəməyi öz öhdəsinə götürürdü;
- Çinin şimal əraziləri Hun dövlətinə verildi;
- Çinin ticarəti yolları da hunların nəzarətinə keçirdi.

Mete Mərkəzi Asiyada yaşayan 26 tayfayı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. Geniş işğalar

nəticəsində Hun dövləti imperiyaya çevrildi. Onun sərhədləri şərqdə Koreyadan qərbdə Xəzər dənizinə, şimalda Sibir-dən cənubda Kaşğara qədər uzanırdı. Böyük ipək yolu da hunların nəzarətinə keçmişdi. Çin qaynaqları Mete "Tanrı qutu", yəni Tanrının yer üzündə siyasi hakimiyyət verdiyi şəxs adlandırılırdı. "Oğuznamələr"də isə Mete əfsanəvi Oğuz xaqan ilə eyniləşdirilir.

Böyük Hun imperiyasının malik olduğu ərazilərdə indiki dövrdə hansı dövlətlərin yerləşir?

E.ə I əsrin əvvəllərində Hun dövləti daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləməyə başladı. Bu Çin təsiri ilə bağlı idi. Açıq müharibədə hunlara məğlub olan Xan sülaləsinin hökmdarları müxtəlif üsullarla Hun dövlətinin daxili işlərinə qarışmağa, nifaq yaratmağa çalışırdılar. Onlar rəqibinin döyüş üsullarını öyrənir, özləri də süvari qoşunlar təşkil edirdilər. Eyni zamanda Çin hökmdarları niğah diplomatiyasından istifadə etməyə üstünlük verir, bu yolla hun şahzadələri arasında ədavət yaratmağa çalışırdılar. Məqsədləri Çinin Hun dövlətindən asılılığına son qoymaq, hər il ödədikləri ağır xəraccdan qurtulmaq idi.

E.ə 58-ci ildə anası çinli olan hun şahzadəsi dövləti Çinə tabe etmək niyyətinə düşdü. Lakin anası türk olan digər qardaş – Çiçi tanhu buna etiraz etdi. Ögey qardaşlar arasındakı mübarizə Hun imperiyasının iki yerə parçalanması ilə nəticələndi. Şərqi Hun dövləti

Böyük Hun dövlətinin xəritəsi

- ← Hunların yürüşləri
- Hun dövlətinin genişləndirilməsi

Çinə tabe oldu. Çiçi tanhunun rəhbərlik etdiyi Qərbi Hun dövləti isə bir müddət müstəqilliyini saxlaya bildi. Çiçi tanhu öz sərhədlərini qərbə doğru genişləndirdi: Tanrı dağlarının şimalı, İssik gölünün ətrafı əraziləri tabe edildi. Lakin parçalanma hunları çox zəiflətməmişdi. İpək yoluna nəzarəti yenidən ələ keçirməyə çalışan Xan hökmdarları bu fürsəti əldən vermədilər. E.ə 36-cı ildə Çin orduları Qərbi Hun dövləti üzərinə yeridildi. Hunlar qəhrəmanlıqla döyüşsələr də, üstün Çin ordularına məğlub oldular. Qərbi Hun dövləti süqut etdi. Bu məğlubiyyətdən sonra hunlar qərbə - Ural dağlarının ətəklərinə və İdil (Volqa) çayı sahillərinə köç etdilər. Onların varisləri isə bir neçə əsr burada qaldıqdan sonra yeni qüdrətli bir dövlətin - Avropa Hun dövlətinin əsasını qoyacaqdılar.

Çinə tabe olan şərq hunları isə sonralar bir qədər sonra müstəqillik əldə etsələr də, onu sonadək qoruya bilmədilər. III əsrin əvvəllərində bu dövlət də süqut etdi. Bu dövlətin varisləri

gələcəkdə Göytürk dövlətinin qurulmasında yaxından iştirak etmişdirlər.

Hunların digər qolu isə Mərkəzi Asiyada Ağ hun dövlətinin qurucuları oldular.

Dövlət

Qədim türklərdə dövlət El adlanırdı. Elin təməlinə iki ünsür dururdu: dövlət və xalq. Bu söz dövləti olan xalqı ifadə edirdi. Digər türk mənşəli dövlətlərdə olduğu kimi hunlar da hökmdar hakimiyyətinin Tanrıdan gəldiyinə inanmışlar. Hun tanhuları "Göy Tanrının Yer üzündəki nümayəndələri" hesab olunurdu. Hökmdar hakimiyyəti irsən keçirdi.

Təsərrüfat həyatı

Qədim hunların əsas məşğuliyyəti köçəri maldarlıq idi. Onlar qoyun sürüləri, mala-qara və at ilxınlı bəsləyirdilər. Bununla ya-

naşı hunlar dəmirçilik və zərgərliklə də məşğul olmuş, özlərinə məxsus zəngin mədəniyyət abidələri yaratmışdılar.

Din

Hunlar arasında da digər türk boyları kimi Tanrıçılıq geniş yayılmışdı. Onlar Göy Tanrıya sitayiş edir, yaradılışın ondan gəldiyinə inanırdılar. Tanrının yaratma və hadisələrə müdaxiləsi qut yolu ilə gerçəkləşirdi. (Qut - xoşbəxtlik, səadət, ilham mənasını verir) Hun inancında şamançılıq da mühüm yer tutmuşdur. Şamanların Göy Tanrı ilə insanlar arasında vasitəçi olduğuna inan var idi. Günəş, Ay tanrıları da hunların inancında xüsusi yerə sahib idilər.

Çin

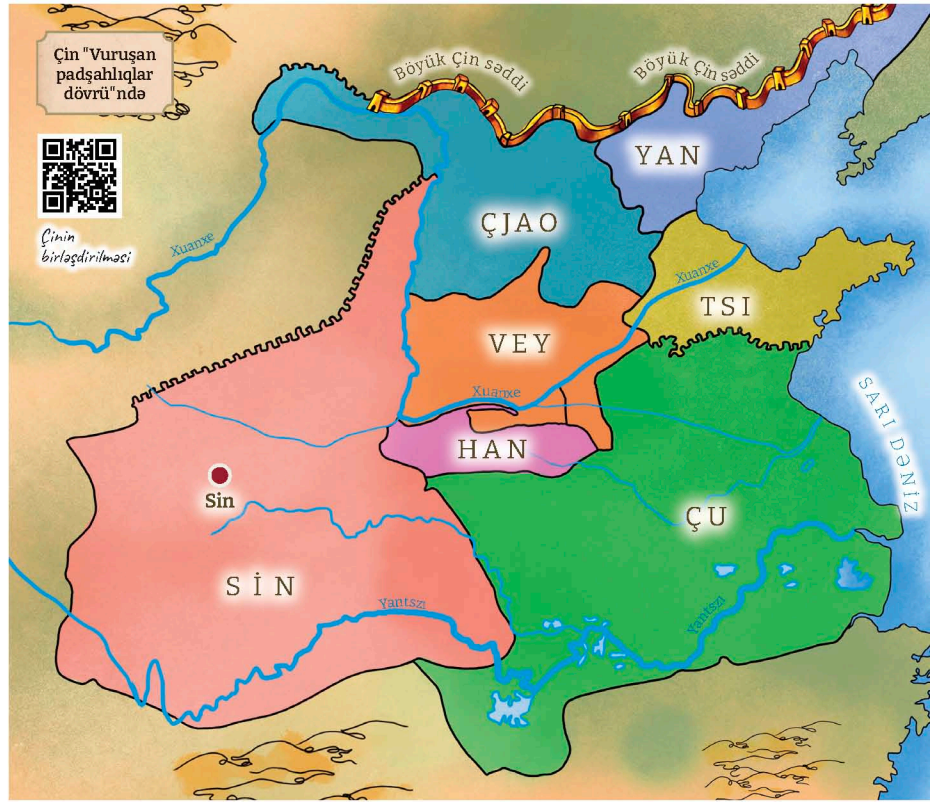
Çin Asiya qitəsinin şərqində yerləşir. Dağlardan yol alan Yantsı və Xuanxe çayları Şərqi Çin düzənliyindən keçib dənizlərə tökülür. Bu çayların keçdiyi vadilərdə torpaqlar məhsuldar olduğu üçün insanlar qədim dövrlərdə burada məskunlaşmış, əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Lakin yağışlar zamanı Xuanxe çayı daşır, ərazilər suyun altında qalırdı. Xuanxe çayını "gəzən çay", "min bir fəlakət çayı", "Çinin beləsi" adlandırırdılar. Zaman keçdikcə çinlilər daşqınlardan qorunmaq üçün bəndlər tikməyi, çaydan suvarma üçün arxlar çəkməyi öyrəndilər. Təsədüfi deyil ki, Çində erkən sivilizasiya e.ə.III-II minilliklərdə məhz Xuanxe vadisində meydana gəlmişdir. Qəbirlərdən tapılan əşyaların müxtəliliyi e.ə. II minillikdə Çində ictimai bərabərsizliyin, təbəqələşmənin yarandığından xəbər verir. Yazının- heroqliflərinin meydana gəlməsi də bu dövrə aiddir.

Sizcə, Qədim Çində yazı hansı zərurətdən meydana gəlmişdi?

Çay vadilərində insanlar çəltik becərir, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olurdular. Çin sənətkarlarının toxuduğu ipək parçalar, ağ gildən düzəldikləri zərif çini qablar isə sonralar bütün dünyada məşhurlaşmışdı.

E.ə.VI-V əsrlərdə dəmir emalına başlanılması Çində təsərrüfatın inkişafına təkan verdi. Tələbatdan artıq məhsulun meydana gəlməsi sərvət uğrunda mübarizələrə səbəb oldu. Müha-

ribələrdə əsir götürülən insanlar qula çevrilir, təsərrüfat işlərində onların əməyindən geniş istifadə edilirdi. Beləliklə, sərvət əldə etmək və onu qorumaq niyyəti quldar dövlətlərin meydana gəlməsinə şərait yaratdı.

vahid dövlətdə birləşdirdi və özünü Sin Şi-Xuandi (Çinin birinci hökmdarı) adlandırdı. O, bütün ölkə üçün vahid ölçü, çəki və pul sistemi tətbiq etdi. Çin ərazisi 36 vilayətə bölündü və hər birinə məmur təyin edildi. Mərkəzləşdirilmiş dövlət idarəetmə sistemi yaradıldı.

Çinin birinci hökmdarı

Artıq e.ə. IV-III əsrlərdə Çində bir neçə quldar dövlət var idi. Bu dövlətlər bir-biri ilə aramsız müharibələr aparırdılar. Ona görə də bu dövr Çin tarixinə "vuruşan padşahlıqlar dövrü" kimi daxil olub.

Bu padşahlıqlardan biri olan Sin digər dövlətlərlə mübarizədə qalib gəldi. E.ə 221-ci ildə Sin padşahı bütün ölkəni

Sin Şi-Xuandi

İmperatora, onun fərmanlarına qarşı çıxanlara amansız divan tutulurdu..

Demək olar ki, Sin sülaləsi ilə eyni dövrdə güclü dövlət quran hunlar zəngin Çin ərazilərinə aramsız hücumlar təşkil edirdilər. Hökmdar Sin Şi-xuandi vəziyyətdən çıxış yolunu sədd tikilməsində gördü. E.ə. 214-cü ildə Böyük Çin səddinin tikintisinə başlandı. Hündürlüyü bəzi yerlərdə 10 metr olan divarın uzunluğu ətrafa uzanan qolları ilə birlikdə 6 min kilometrə çatır. Lakin bu nəhəng sədd də hun hücumlarının qarşısını almağa kifayyət etməmişdi.

Sizcə Çinin vahid dövlətdə birləşdirilməsinin hansı üstünlükləri var idi? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Xan sülaləsi

E.ə. 206-cı ildə Çin dövlətinin sülalə dəyişikliyi baş verdi. Hakimiyyətə Xan sülaləsi gəldi. Hun döyüş taktikalarını öyrənən çinlilər artıq onlarla mübarizədə uğur qazanmağa başladılar. Böyük Hun dövləti parçalandı və onun bir hissəsi Çin əsarəti altına düşdü. Xan hökmdarları Vyetnamın bəzi vilayətlərini və Koreyanı da işğal etdilər.

İlk Xan hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə kənd təsərrüfatının canlandırılması istiqamətində addımlar atıldı. Sin sülaləsi dövründə tərk edilmiş kəndlər yenidən məskunlaşdırıldı, boş torpaqlar əkilib becərilməyə başlandı. Bu isə məhsul istehsalının artmasına səbəb oldu

Çin səddinin tikilməsi

Xan hökmdarlarından bəziləri elmin və mədəniyyətin inkişafına da qayğı göstərdilər. Bu addımlar nəticəsində Çin əhalisi vahid xalqa çevildi. Təsadüfi deyildir ki, çinlilər bu gün də özlərini "xan" adlandırırlar.

Böyük İpək yolu

Xan sülaləsi hökmdarlarının işğalları nəticəsində e.ə. II əsrdə Çin dünya ticarət yollarına çıxış əldə etdi. Nəticədə Çindən Aralıq dənizi sahillərinə, oradan

isə Avropaya uzanan və Böyük İpək yolu adlandırılan karvan yolu fəaliyyətə başladı. Çin ipəyi dünya ölkələrində yüksək qiymətləndirilirdi. Çinlilər ipək ixracından böyük mənfəət əldə edirdilər. Böyük İpək yolunun əsas istiqamətlərindən biri də Azərbaycanı keçirdi. Xan sülaləsinin hökmdarları Böyük İpək yolunun əhəmiyyətini anlayır və Çinə böyük gəlir gətirən bu ticarət yolunu daim nəzarətdə saxlamağa çalışırdılar.

Böyük İpək yolu haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın

Xan sülaləsini zəiflədən üsyanlar

İstilaçı müharibələr ölkəyə qul axının gücləndirdi. Ağır vergiləri və icarə bördlərini ödəyə bilməyən kəndliləri də ailəsi ilə birlikdə qula çevrirdilər. Bu isə sosial ziddiyyətləri kəskinləşdirdi. Xan sülaləsinin zəifləməsi ilə Çini xalq üsyanları bürüdü. I əsrin başlanğıcında baş vermiş "Qırmızıqaşlılar" üsyanı çətinliklə yatırıldı.

Kəndlilərin və qulların amansız istismarı, ayan və sərkərdələr arasındakı çəkişmələr Çində növbəti üsyana səbəb oldu. 184-cü ildə baş verən "Sarısaqlılar" üsyanı 20 ildən artıq davam etsə də, bu üsyan da yatırıldı. Buna baxmayaraq Çində quldarlıq quruluşuna böyük zərbə vuruldu, Xan sülaləsi zəiflədi və III əsrin əvvəllərində süqut etdi. Çin yenidən xırda dövlətlərə parçalandı.

Çin mədəniyyəti

Qədim çinlilər özlərinə məxsus heroqlif yazı növünü icad etmişdilər. Yazı vasitəsi kimi ilk vaxtlar bambuk löhvələrdən istifadə edilirdi. İmperator fərmanları ipək paralar üzərinə yazılırdı. Eranın ilk əsrlərində isə kağız ixtira edildi.

Tarixi bilikləriniz əsasında yazının növləri və əhəmiyyəti ilə bağlı təqdimat hazırlayın

Çinlilər dəqiq təqvim düzəltmişdilər. Bu əknşiliklə məşğul olan əhali üçün olduqca vacib idi. Tacir və səyyahların səfərləri nəticəsində Çini əhatə edən ölkələr, ərazilər haqqında məlumatlar toplanırdı. Bu məlumatlar əsasında "Dağlar və dənizlər haqqında kitab" yazılmışdı. Görünür kompasi da uzaq səfərlərə çıxan çinli dənizçilər və səyyahlar ixtira etmişdilər.

Qədim Çində təbabət də inkişaf etmişdi. Çinli təbiblər təbii bitkilərlə müalicələrə üstünlük

verirdilər. Bu bitkilərdən biri də çay idi. Xan sülaləsi dövründə Çin tarixindən bəhs edən əsərlər meydana gəlmişdi. Bunlardan ən məşhuru e.ə. II-I əsrlərdə yaşamış Sima Tsyanın müəllifi olduğu "Tarixi qeydlər" əsəri idi. Avopallılar Sima Tsyanı "Çin tarixinin Heredotu" adlandırmışlar.

Qədim Çində evlər adətən ağacdan tikilirdi. Yalnız hökmdar sarayları və varlı ayanların evləri daşdan olurdu.

E.ə VI-V əsrlərdə Çində Konfutsi təlimi yayılmağa başlamışdı. Sin sülaləsi dövründə Konsutsi təlimi rədd edilmiş və bu təlimin tərəfdarlarına divan tutulmuşdu. Sin Şi-xuandi Konfutsinin bütün insanların, o cümlədən hökmdarın ədalətli və əxlaqlı rəftar etməli olduğu fikirlərini qəbul etmirdi. Lakin Xan sülaləsinin nümayəndələri bu təlimi rəsmi ideologiyaya səviyyəsinə qaldırmışdılar.

Konfutsi təlimi ilə bağlı araşdırma aparın və əldə etdiyiniz məlumatları müzakirə edib Konfutsi təlimini dəyərləndirir.

Çin heroqlifləri

QƏDİM YUNANISTAN, MAKEDONIYA VƏ ROMA

Polislər, yunan koloniyaları, Solon, Sparta, Peloponnes müharibəsi, Makedoniyalı İsgəndər, Senat

Avropada ilk dövlət e.ə. III minilliyin birinci yarısında Krit adasında qurulmuşdu. Krit Misir və Yunanıstanın cənubu ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı. E.ə. II minilliyin ortalarında güclü vulkan püskürməsi Kritdəki sivilizasiyanın süqutuna səbəb oldu. Krit mədəniyyətinin təsiri nəticəsində Yunanıstanın cənubunda Mikenada yeni sivilizasiya yaranmışdı. E.ə. XII yüzillikdə dorilərin şimaldan Yunanıstana yürüşü nəticəsində Mikenə sivilizasiyası dağıldı. Tarixçilər təxminən eramızdan əvvəl XI–VIII əsrləri Qaranlıq dövr adlandırırlar. Çünki bu dövrdə baş verənlərlə bağlı çox məhdud məlumat var.

Krit və Mikenə sivilizasiyasının meydana gəlmə səbəblərini araşdırın.

Yunan Polisləri

Eramızdan əvvəl VIII yüzillikdə yunanların polis adlandırdıqları şəhər-dövlətlər meydana gəldi. Hər bir polisin akropol adlanan hissəsi təpənin yuxarısında yerləşirdi. Akropoldan aşağıda agora, yəni bazar meydanı yerləşirdi.

Şəhər-dövlətlərin yuxarı təbəqəsini təşkil edən zadəganlar iri torpaq mülkiyyətçiləri olmaqla bərabər, siyasi həyatda da üstünlüyə malik idilər. Ordunun əsasını ağır silahlı piyadalar təşkil edirdi. Onların düzülüş qaydası falanqa (latınca "barmaq" deməkdir) adlanırdı.

Şəhər-dövlətlərin olması Yunanıstanın siyasi inkişafına necə təsir göstərirdi?

Yunan koloniyaları

Eramızdan əvvəl VIII–VI əsrlərdə yunanların bir hissəsi vətənlərini tərk edərək uzaq ölkələrdə məskunlaşdı. Yunanıstanda əhalinin sayının artması, əkin sahələrinin azlığı və ticarətin inkişafı bu köçmənin əsas səbəbləri idi. Nəticədə Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərində yunan koloniyaları quruldu. Koloniyaların yaranması ilə yunanlar öz mədəniyyətlərini və siyasi ideyalarını Aralıq dənizinə yaydılar. Koloniyalar ticarətin və sənətkarlığın inkişafına səbəb oldu. Bu isə Yunanıstanın bir çox şəhər-dövlətlərində yeni varlı şəxslər qrupunu yaratdı. Tədricən onlar siyasi hakimiyyətdə təmsil olunmaq üçün hakim aristokratlarla mübarizəyə başladılar.

Yunan koloniyalarının yaranmasının səbəb və nəticələrini müəyyən edin.

Ticarət və sənətkarlığın inkişafı Yunanıstanın siyasi həyatına necə təsir göstərirdi?

Mikenə sarayı

Afina dövləti

Əvvəllər Afinanı hökmdar idarə edirdi. E.ə. VII əsrdə Afina aristokratların nəzarətində olan oliqarxiyaya (azlığın hakimiyyəti) çevrilmişdi. Bütün vətəndaşların iştirak etdiyi xalq yığıncağının səlahiyyətləri az idi.

E.ə. VII əsrin sonlarına yaxın Afinada ciddi iqtisadi problemlər siyasi ziddiyyətləri kəskinləşdirdi. Borcların ləğv edilməsi və yoxsullara torpaq verilməsi uğrunda mübarizə başlandı. Üsyandan qorxan aristokratlar güzəşt etməyə məcbur oldular. E.ə. 594-cü ildə Solon islahatlar keçirdi.

Solon

Solonun islahatları

Torpağa görə bütün borclar ləğv edildi.

Borclarına görə köləliyə düşmüş afinalılar azad edildi.

Solonun islahatları ziddiyyətləri tamamilə həll etmədi. Daxili çəkişmələr Afinada tiranlığın yaranmasına gətirib çıxardı. Aristokratlardan biri zorla hakimiyyəti ələ keçirdi. Ona görə də onu tiran adlandırırdılar. Yeni varlıqlar və aristokratlara borclu olan yoxsul kəndlilər tiranı dəstəkləyirdilər. Lakin tiranlıq yunanların qanunun aliliyi düşüncələrinə uyğun deyildi. E.ə. VI yüzilliyin sonlarında afinalılar üsyan qaldıraraq tiranlığa

son qoydular. Afina əhalisinin köməyi ilə Klesfen hakimiyyətə gələrək islahatlar keçirdi. Xarici siyasətə, xəzinəyə nəzarət edən və qanunları təklif edən Beşyüzlər şurası yaradıldı. Qanunları müzakirə və qəbul etmək səlahiyyəti Xalq yığıncağına verildi. Bu islahatlar nəticəsində Afina demokratiyasının əsası qoyuldu.

Afina xalq yığıncağı

Klesfenin islahatları ilə Afinada demokratiyanın əsasının qoyulması fikrini əsaslandırın. Solon və Klesfenin islahatlarını müqayisə edin.

Hərbi dövlət – Sparta

Digər yunan şəhər-dövlətləri kimi, Spartada da əkin üçün yararlı torpaq az idi. Lakin digərlərindən fərqli olaraq spartalılar koloniyalar yaratmaq əvəzinə, qonşu əraziləri işğal edərək əhalisini qula çevirirdilər. İşğal edilmiş əraziləri əldə saxlamaq üçün spartalılar hərbi dövlət yaratmışdılar. Spartada idarə üsulu iki hökmdarın başçılıq etdiyi oliqarxiyaya əsaslanırdı. Hökmdarlar müharibə vaxtı orduya rəhbərlik edirdi. Ağsaqqallar şurası qərarları hazırlayı və səsvermə üçün vətəndaşlardan ibarət xalq yığıncağına təqdim edirdi.

Dövlətin sabitliyini qoruyub saxlamaq üçün yadellilərin Sparta-ya gəlməsinə və hərbi səbəblər istisna olmaqla, spartalılardan xaricə getməsinə icazə verilmirdi. Həmçinin, spartalılara fəlsəfə, ədəbiyyat və ya incəsənəti öyrənmək qadağan idi.

S Sparta cəmiyyətində qoyulan məhdudiyyətlər onun inkişafına necə təsir göstərə bilərdi?

T Yunan şəhər-dövlətlərində istifadə edilən üç idarəetmə növünü göstərən cədvəli tamamlayın.

İdarəetmə növü	Üstünlüyü	Mənfi cəhəti
Tiranlıq		
Demokratiya		
Oliqarxiya		

Yunan-İran müharibəsi

Yunan-İran müharibələri

Kiçik Asiyanın qərbindəki yunan şəhərləri e.ə. VI yüzilliyin ortalarında Əhəməni imperiyasına tabe edilmişdi. E.ə. 500-cü ildə Afina donanmasının köməklili ilə Kiçik Asiyada yunan şəhərlərinin üsyanı Əhəməni hökmdarı Daranın hücumuna səbəb oldu. E.ə. 490-cı ildə Afina yaxınlığında Marafon düzənliyində yunan ordusu farsları məğlub etdi. Əhəmənilər Yunanıstanı işğal etmək siyasətini davam etdirdilər. Lakin düş-

mənə qarşı birləşən yunanlar uzun sürən müharibədə qalib gəldilər.

T Sizcə, yunanların qalib gəlməsinin səbəbini dəyərləndirin.

Perikl

Yunan-İran müharibəsində yoxsul vətəndaşların orduda fəal iştirakı onların ictimai mövqeyinə müsbət təsir göstərirdi. E.ə. V yüzilliyin ikinci yarısında Periklin hakimiyyət dövründə bütün afinalıların idarəetmədə iştirakı genişləndi. Hər bir kişi vətəndaş dövlət idarəçiliyində vəzifə tutmaq hüququ qazandı.

S Sizcə, yunanların qalib gəlməsinin səbəbi nə idi?

Periklin dövrü quldarlıq demokratiyasının çiçəklənmə dövrü adlanır.

Perikl

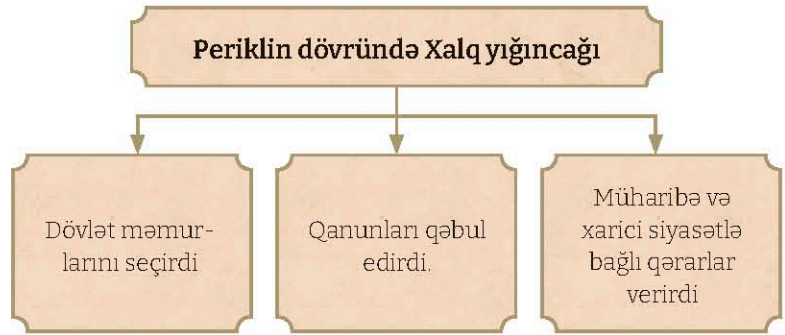
Peloponnes müharibəsi

Əhəmənilər üzərində qələbədən sonra yunan şəhər-dövlətləri Afina və Sparta'nın rəhbərliyi ilə iki rəqib düşərgəyə bölündü. Onlar arasında mübarizənin səbəblərindən biri siyasi sistemlər – Afina demokratiyası ilə Sparta oligarxiyası arasında ziddiyyətlər idi. E.ə. 431-404-cü illərdə baş vermiş Peloponnes müharibəsi Afina və müttəfiqlərinin məğlubiyyəti ilə başa çatdı.

Peloponnes müharibəsi yunan şəhər-dövlətlərini zəiflətdi və daxili ziddiyyətlərin dərinləşməsinə səbəb oldu. Bu zaman Yunanistanın şimalında Makedoniya dövləti güclənirdi.

Peloponnes müharibəsi yunan şəhər-dövlətlərinin tarixinə necə təsir göstərdi?

Yunanistan mədəniyyəti

Qədim Yunanıstanda din həyatın bütün sahələrinə təsir etmişdi. Tanrıların Olimp dağında yaşadığı düşünülürdü. Baş tanrı Zevs idi. Tanrıların şərəfinə çoxsaylı tədbirlər, o cümlədən idman oyunları keçirilirdi. Olimpiya oyunları adlanan ilk yarışlar e.ə. 776-cı ildə keçirilmişdi.

Dini bayramlar zamanı açıq havada tamaşalar nümayiş etdirilirdi. İlk yunan pyesinin müəllifi Esxil olmuşdur.

Elm və mədəniyyətin inkişafı ilə sosial-iqtisadi inkişafın qarşılıqlı əlaqələrini dəyərləndirin.

Yunan elminin ilk mərkəzi Kiçik Asiyadakı Milet şəhəri idi.

V yüzillikdən Afina demokratiyanın bərqərar olması onun elm mərkəzinə çevrilməsinə səbəb oldu. Burada Pifaqor, Sokrat, Platon və Aristotel kimi böyük alimlər yaşamışdılar.

Hippokrat tibb elminin yaradıcılarından hesab edilirdi.

Tarix keçmiş hadisələrin sistemli təhlili kimi yunanlar tərəfindən

yaradılmışdır. Qərb sivilizasiyasında tarix elminin banisi kimi qəbul edilən Herodot məlumatlar əldə etmək üçün səyahətlər edirdi.

Memarlıqda məbədlərin inşası mühüm yer tuturdu. Afina inşa edilmiş Parfenon məbədi ilahə Afinaya ithaf edilmişdir.

Yunanistan sivilizasiyasının dünya mədəniyyətinə verdiyi töhfələri müəyyən edin.

Makedoniya imperiyası

E.ə. IV yüzillikdə Yunanıstandan şimalda yerləşən Makedoniya güclü bir dövlətə çevrildi. II Filippin hakimiyyəti dövründə Yunanistanın tabe edilməsinə başlanıldı. E.ə. 338-ci ildə Xeroneya döyüşündə yunanlar Makedoniya ordusuna məğlub oldular. Nəticədə yunan şəhər-dövlətlərinin azadlığına son qoyuldu. II Filippin sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi nəticəsində hakimiyyətə onun 20 yaşlı oğlu İsgəndər gəldi.

E.ə. 334-cü ildə İsgəndər Əhəməni dövlətinə hücumla başladı. Tezliklə Suriya, Fələstin və Misir onun nəzarətinə keçdi. E.ə. 331-ci ildə İsgəndər Qavqasla döyüşündə Əhəmənilərə qalib gəldi. Şərqa doğru yürüşü davam etdirən İsgəndər Hindistana çatdı. Lakin burada güclü müqavimətlə qarşılaşdığı üçün geri, imperiyanın paytaxtı Babilə qayıtdı. İsgəndərin fəthləri sayəsində yunan mədəniyyəti Asiya ölkələrində yayıldı. Yunanlar isə öz növbəsində Şərq ölkələrinin mədəni nailiyyətlərindən bəhrələndilər. E.ə. 323-cü ildə İsgəndər vəfat etdikdən sonra onun imperiyası parçalandı.

Qədim Roma. Padşahlıqdan Respublikaya

Qədim Romanın siyasi tarixi 3 dövrə bölünür: padşahlıq, respublika və imperiya. E.ə. 753–509-cu illər Roma tarixində Padşahlıq dövrü adlanır. E.ə. 509-cu ildə romalılar sonuncu hökmdarı devirib Respublika (ümumxalq işi) qurdular. Respublika seçkili orqanları olan bir idarəetmə formasıdır. Respubli-

kanın başlanğıcından e.ə. III əsrə qədər romalılar İtaliyanın işğalını başa çatdırdılar.

Erkən dövrdə Roma əhalisi iki qrupa: patrisilər və plebeylərə bölünürdü. Patrisilər Romanın hakim təbəqəsinə çevrilən böyük torpaq sahibləri idi.

Vəzifələrə yalnız patrisilər seçilə bilərdi. Respublika dövründə Romanı bir il müddətinə seçilən və orduya başçılıq edən 2 konsul idarə edirdi. Senat adlanan Ağsaqqallar şurası xarici və daxili siyasətə, o cümlədən maliyyə işlərinə nəzarət edirdi.

Respublika dövrünün əvvəllərindən patrisilər və plebeylər arasında mübarizə başlandı. Plebeylər əvvəlcə onların hüquqlarını qoruyan xalq tribunu seçmək hüququ qazandı. Artıq e.ə. III əsrin əvvəllərində bütün Roma vətəndaşları qanun qarşısında bərabər idi. Realıqda isə hakimiyyət bir neçə varlı patrisi və plebey ailələrinin əlində idi. Ona görə də Roma Respublikası demokratik dövlətə çevrilə bilməmişdi.

Plebeylər və patrisilər arasındakı fərqlər Romada demokratiyanın inkişafına necə mane oldu?

Romada hüquq

Romanın ən qiymətli miraslarından biri onun hüquq sistemi idi. Romanın ilk qanunlar məcləsi e.ə. V əsrin ortalarında qəbul edilmiş 12 lövhə qanunları idi.

Roma hüquq sisteminin müasir dövrdə mövcud prinsipləri

Əksi sübuta yetirməyə qədər insanların günahsız sayılması

Təqsirləndirilən şəxslərə hakim qarşısında özlərini müdafiə etməyə icazə verilməsi

hakimlərin qərar qəbul etməzdən əvvəl sübutları əsaslandırması

Romanın işğalları

Romalılar İtaliyanı tabe etdikdən sonra Siciliya adasını ələ keçirmək üçün Karfagen dövləti ilə müharibəyə başladı. E.ə. 264-cü ildə iki dövlət arasında Aralıq dənizinin qərbina nəzarət etmək üçün uzun sürən Pun (latın

Senatın iclası

dilindəki "punicus" sözündən götürülüb "finikiyalı" deməkdir) müharibələri başladı. E.ə.146-cı ildə Karfagen məğlub oldu və dağıldı, ərazisi isə Roma əyalətinə çevrildi.

Roma Aralıq dənizinin şərq sahilləri uğrunda da mübarizə aparırdı. E.ə.148-ci ildə Makedoniya, iki il sonra Yunanıstan Roma tərəfindən işğal edildi.

İşğallar nəticəsində Romaya gətirilən qulların sayı durmadan artırdı. Ağır yaşayış səviyyəsi qulların üsyanlarına səbəb olurdu. Romada ən məşhur qul üsyanı Spartakın rəhbərliyi ilə e.ə. 74-cü ildə baş verdi. Lakin e.ə. 71-ci ildə Roma ordusu üsyançıları məğlub edə bildi.

İmperiyanın yaradılması

Aramsız müharibələr Roma ordusunda da dəyişikliyə səbəb oldu. Roma ordusu muşlulardan təşkil edilməyə başladı. Yeni üsulla toplanan ordu Roma dövlətinə deyil, sərkərdələrə sədaqət andı içirdi. Bu isə e.ə. I əsrdə Romada hakimiyyətə gəlmək istəyən sərkərdələr arasında vətəndaş müharibələrinə səbəb oldu. Bu sərkərdələrdən biri Qay Yuli Sezar Qalliyadan Romaya yürüş edərək əsas rəqibi Pompeyin qüvvələrini məğlub etdi. Nəticədə Sezar rəsmi olaraq mütləq hökmdar –diktator oldu. Respublikanı monarxiya ilə əvəz etmək istəyi e.ə. 44-cü ildə onun Senatda öldürülməsinə səbəb oldu. Bundan sonra

Yuli Sezar

hakimiyyət uğrunda yeni mübarizə başladı. Bu mübarizədə qalib gələn Oktavian e.ə. 27-ci ildə Senatın səlahiyyətlərini məhdudlaşdıraraq ilk Roma imperatoru oldu. Senat onu Avqust (müqəddəs) adlandırdı.

Tənəzzül və süqut

I–II yüzilliklərdə imperiya öz qüdrətinin zirvəsində idi. III yüzillikdən başlayan daxili iğtişaşlar və xarici hücumlar iqtisadiyyata mənfi təsir etdi. Müharibələr və epidemiya nəticəsində əhəlinin sayının azalması vergi gəlirlərinə mənfi təsir göstərdi. IV əsrin ikinci yarısında hunlar tərəfindən məğlub edilən germanlar Roma imperiyasının ərazilərinə daxil oldular. 395-ci ildə Roma imperiyası rəsmi olaraq Qərb və Şərq hissələrinə bölündü. V əsrdə german tayfalarının Qərbi Romaya yürüşləri genişləndi. Əvvəlcə vestqotlar, daha sonra vandallar Romanı talan etdilər. 476-cı ildə sonuncu

Qərbi Roma imperatoru taxtdan salındı və imperiya süqut etdi. Avropada qədim dövr başa çatdı

Roma mədəniyyəti

Romalılar yunanlardan çox şey mənimsəmişdilər. Onlar memarlıqda sütunlar və düzbucaqlı binalar kimi yunan üslubları ilə yanaşı, tağ, sərdabə və günbəz kimi əyri xətlərə əsaslanan formalardan da istifadə edirdilər. Betondan istifadə yeni memarlıq formaları ilə birlikdə nəhəng binalar tikməyə imkan verdi. Romalıların diqqətəlayiq mühəndislik bacarıqları yolların, körpülərin və su kəmərlərinin tikintisində də istifadə olunurdu. Romalılar imperiya boyu geniş yol şəbəkəsi qurmuşdular.

Niyə romalılar yunanlardan daha böyük binalar tikə bildilər?

Romanın ən məşhur tarixçilərindən biri Tit Livi olmuşdur. O, tarixi keçmişin təcrübəsi, əxlaq dərsəri baxımından görürdü.

Tarixin öyrənilməsi xəstə ağıl üçün ən yaxşı dərmandır; çünki tarixdə həminin görməsi üçün açıq şəkildə ortaya qoyulmuş sonsuz müxtəlif insan təcrübəsinin yazılışı var. Bu qeydlərdə özünü və ölkənizi üçün həm gözəl nümunələr, həm də pis işlərin isə qarşısını almaq üçün xəbərdarlıqlar tapa bilərsiniz..

Tit Livi

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ

Hunlar, Attila, "Turan taktikası", göytürklər, Xəzər xaqanlığı, qaraxanlılar, Sultan Mahmud Qəznəli

Avropa hun dövləti

Hunlar hələ qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisi də daxil olmaqla Ön Asiyadan Sakit okean sahillərinə qədər uzanan böyük bir ərazidə məskunlaşmışdılar. Belə ki hunların adları təkcə Çin mənbələrində çəkilmir, eyni zamanda, miladdan əvvəl IV əsrdən başlayaraq Şiz yazılarında, o dövrdən bəhs edən gürcü mənbələrində, antik dövr xəritələrində də rast gəlinir.

Miladın ilk əsrlərində Mərkəzi Asiyadakı hunlar Çin əsarətinə düşmək istəmədiklərindən müxtəlif istiqamətlərdə köç etməyə başladılar. Onların cənub-qərbə doğru hərəkət edən hissəsi Ağ hunlar, şimal-qərbə doğru köçən hissəsi isə Qərb və ya Avropa hunları adlandırılır.

Qərb hunlarının ilk başçısı Tanrı xan hesab edilir. II-III yüzilliklərdə hun-barsil tayfaları Tanrı xanın başçılığı altında Azərbaycanın şimalında möhkəmləndikdən sonra Anadoluya da yürüş etdilər. 374-cü ildə Qərb hunlarının başçısı Balamir oldu. Alanları qərbə doğru

Midiya Hun torpaqlarından uzaq deyildi. Hunlar qədim dövrlərdən Midiyanın romalıların bilmədikləri giriş yollarına bələd idilər. İskit hökmdar nəsinə mənsub olan, sonralar Roma sarayındakı danışıqlarda iştirak etmiş iki hun sərkərdəsi Vasix və Kursix Qara dəniz sahillərindən keçib Midiyaya girdi... Onlar düşmənlər tərəfindən təqib edildiklərindən yaxınlığındakı dənizin içərisindən alov çıxan qayalıqların yanından keçib, şimala doğru gedərək yenidən hunlarla birləşdilər.

Panili Prisk (V əsrdə yaşamış diplomat və tarixçi)

Mənbə əsasında hansı nəticələrə gəlmək olar?

İkinci əsrdə yaşamış Dionisi Periegetin xəritəsi

Avropa Hun dövlətinin hansı tarixi prosesin gedişində yarandığını yadınıza salın.

sıxışdıran Balamir xan Araz çayı sahillərində ostqot kralını məğlub etdi. Cənubi Qafqazda möhkəmlənən hunlar Suriya və Anadolu yarımadasının xeyli hissəsini tutub Dunay çayı istiqamətində hərəkətə keçdilər. Getdikcə güclənən Avropa Hun dövlətinin ərazisi şərqdə Ural

dağlarından qərbdə Dunay çayı sahillərinə qədər uzanırdı. Avropa hunlarının paytaxtı indiki Kiyev yaxınlığındakı Kiy şəhəri idi.

434-cü ildə hakimiyyətə Attila və Bleda qardaşları gəldi. 445-ci ildən Attila ölkəni tək idarə etməyə başladı. Onun dövründə Avropa Hun dövləti özünün qüdrət zirvəsinə çatdı. Dövlətin paytaxtı Kiydən Macarıstan ərazisində yerləşən Sunbayıl şəhərinə köçürüldü.

Attilanın sarayı öz möhtəşəmiyyəti ilə digər tikililərdən fərqlənir. Saray şalbanlardan və taxtalardan inşa edilmiş, məharətlə yonulmuş çullalı hasarlarla əhatə olunmuşdur. Bu hasarın içindəki çoxsaylı mənzillər oyma naxışlı şalbanlardan inşa edilmişdir. Binaların arasında ağ daşlardan hörülmüş böyük hamam vardır.

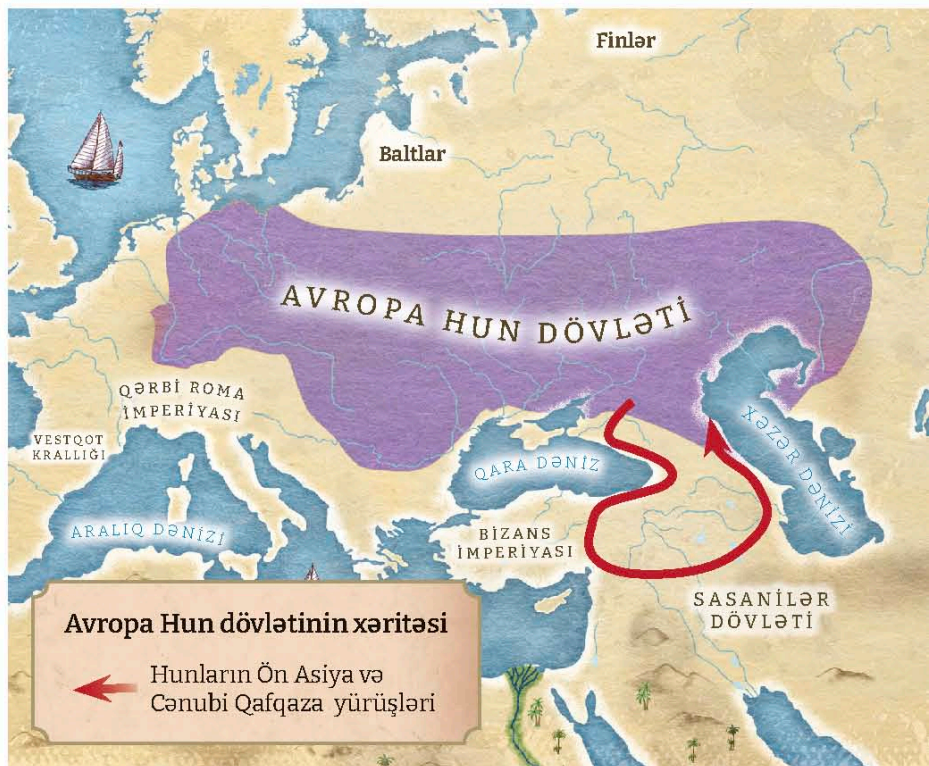
Hökmdarın sarayı digər evlərdən daha böyük idi və hündür təcədə yerləşirdi. Sarayın içində bir neçə nəfərin əyləşməsi üçün oturmaq yerləri düzəldilmişdi. Attilanın taxt sarayın ortasında bir neçə pillə hündürdə yerləşirdi. Taxtın qabağında nazik və rəngli gərdək qurulmuşdu.

Attilanın ziyafətlərində qonaqlara gümüş qablarda ləzzətli yeməklər verilir, onun özü isə taxta boşqabda ət yeyir, hər şeydə nümunəvi sayılacaq təvazökarlıq nümayiş etdirirdi. Qonaqlara içkilər qızıl və gümüş qədəhlərdə təklif olunur, onun özü isə taxta kasada içirdi.

Panili Prisk (V əsrdə yaşamış diplomat və tarixçi)

Mənbə əsasında Attilanı xarakterizə edin.

"Dünyanı titrətmək üçün doğulan", "Tanrı qırmançı" Attilanın hakimiyyəti illərində indiki Rusiya, Ukrayna, Belarus, Almaniya, Fransa, Şimali İtaliya, Skandinaviya yarımadası əraziləri Avropa Hun dövlətinin tərkibinə qatılmış, Qərbi Roma və Bizans impe-

ratorluqları isə bac verməyə məcbur edilmişdi. 451-ci ildə Katalaun döyüşündə Aetsinin başçılıq etdiyi Qərbi Roma imperatorluğunun müxtəlif xalqlardan topladığı qoşunla Attilanın ordusu arasındakı döyüş heç bir tərəfə uğur gətirmədi.

Atilla Roma elçilərini qəbul edir

Katalaun döyüşündən əvvəl Attila öz döyüşçülərinə müraciət etdi: "Biz döyüşdə romalıların nə qədər aciz olduqlarını bilirik. Onlar nəinki ilk yara aldıqda, hətta döyüş meydanından qalxan tozu gördükdə belə öz cəsərlərini itirirlər. Onlar bir yerə toplaşib, qalxanları arxasında gizlənməmiş siz alanları dəf edərək vestqotları cinahdan vurun. Qəlbləriniz cəsərlə dolusun! Hunları heç vaxt tərk etməyən qeyrətini göstərin! Yaralananlar düşməni məhv etməmiş bədrəyib yıxılmasın, sağ qalanlar düşmən meyitindən dağlar yaratsın.

Hunların indiyə qədər tayfalar və xalqlar üzərində qazandıqları qələbələr bu mühüm döyüş üçün hazırlıq deyildimi? Azov bataqlıqlarından bu döyüş meydanına bizləri ulularımız gətirmədimi? Bizi bu meydanda şərəf gözləyir. Buraya toplanmış qoşundakı saysız-hesabsız əsgərlər hunların gözlərinə baxmağa belə cəsərlər etməirlər. Düşmən üstünə əlimdə qılınc birinci mən yeriycəyəm, Attilanın ardınca döyüşə girməkdə təəddüd edənlər ancaq ölümlərdir".

İordan (VI yüzillikdə yaşamış tarixçi)

Mənbədən hunların döyüş usulları barədə hansı məlumatları əldə etmək olar?

452-ci ildə Roma şəhəri üzərinə yeriyan Attila Roma papasının yalvarışlarını nəzərə alıb, şəhərə toxunmadı. 453-

Katalaun döyüşü

cü ildə Avropa tarixçilərinin Makedoniyalı İsgəndər və Qay Yuli Sezarla eyniləşdirdikləri Attila vəfat etdi. Onun qurduğu geniş ərazili dövlətin yerində yeni Türk dövlətləri yarandı.

Hunlar Avrasiyanın tək cə siyasi xəritəsinin və xalqların yaşadığı ərazilərin deyil, həm də siyasi quruluşunun dəyişməsinə səbəb oldu. Yeni ictimai münasibətlər – feodalizm quruluşu yaranmağa başladı.

Hunlar Avropa xalqlarının həyatında dərin iz qoydular. Qədim türk xalqlarından olan "kimmer" gürcü dilində "pəhləvan"; "iskit" sözü pəhləvi dilində "igid" mənasını verdiyi kimi, hunların adı da almanların və qərb slavyanlarının dillərində "bahadır", "igid" mənalarında işlənməyə başladı.

Hazırda türk xalqları və macarlar hunların varisləri hesab olunur. Orta əsrlərdə Göyçə gölü "Gələhun" adlandırılmışdır. Orta əsrlərdə "Hun qalası"

deyilən və indiki Tovuz rayonu ərazisində "Hun dərəsi" adlı toponim qorunub saxlanılır və buranın əhalisi özlərini hunların varisləri hesab edir.

Hazırda Macarıstanda 2500 nəfərə yaxın insan özünü "hun" adlandırır. Onlar Macarıstan parlamentinə müraciətində hunların milli azlıq kimi qeydiyyatına alınmalarını xahiş etmişlər. Macarıstandakı hunların lideri Georgi Kisfaludinin fikrincə, "Bu gün hun olmaq üçün özünü qədim fəthlərin tarixi və mədəni varisi hesab etmək kifayətdir".

Attilanın varisləri onun ölümündən sonra hakimiyyətə böyük oğlu Ellik xanı gətirdilər. O, Dunay çayı sahillərindəki döyüşdə qiyam qaldırmış alman tayfaları ilə döyüşdə qəhrəmancasına həlak oldu. Bu hadisədən sonra Ellik xanın qardaşları Dəniz xan və Ərən xanın başçılıq etdiyi hunlar Dunay çayının aşağı axarı boyu, Qara dəniz sahilləri və

Attila haqqında təqdimat hazırlayın

Qafqazda; Cəbə xanın başçılıq etdiyi hunlar isə indiki Macarıstan ərazisində məskunlaşdılar.

Dəniz xan 468-ci ildə Bizansla müharibədə həlak oldu. Həkimiyətə Ərən xan gəldi.

Attilanın kiçik oğlu Cəbə Macarıstanda yeni dövlətin əsasını qoydu. Macarlar Cəbə haqqında çoxsaylı əfsanələr yaratmış və onun şərəfinə ölkənin paytaxtı Budapeştdə heykəl qoymuşlar.

Ərən xan

Atilla və Roma papası

Cabanın (Cəbə) ölümündən sonra hunlardan onu əvəz edən kimse olmadı. Bundan istifadə edən düşmənlər Hun xanlığı üzərinə hücum etdilər. Savaş meydanında hunlarla üz-üzə gələn frank sərkərdələri onları təhdid edərək dedilər: "Çəbə daha yoxdur, indi sizi kim xilas edəcək?"

Bu anda göydə ulduzların işıqlandığı ağ bir yol göründü. Səmadan enən Cəbə öz ordusu ilə yerə enərək frank işğalçılarını darmadağın etdi. Hunlar yenə xilas oldu.

Bundan sonra da o, üç dəfə "Döyüşçülərin səma yolu" ilə yerə enərək öz xalqını qorudu.

Turlu Georgi (VI yüzillikdə yaşamış frank tarixçisi)

Cəbə haqqında əfsanəvi məlumatların verilməsi nəyi subut edir?

Ağ hunlar

Çin sərhədlərindən cənub-qərb istiqamətində hərəkət edən Ağ hunlar Qafqazdan Hindistana qədər uzanan geniş ərazilərdə məskunlaşdılar. Mənbələr Azərbaycanda qədim dövrlərdə kadusi, orta əsrlərdə isə abdallı adlandırılan tayfaları ağ hunlar hesab edirlər.

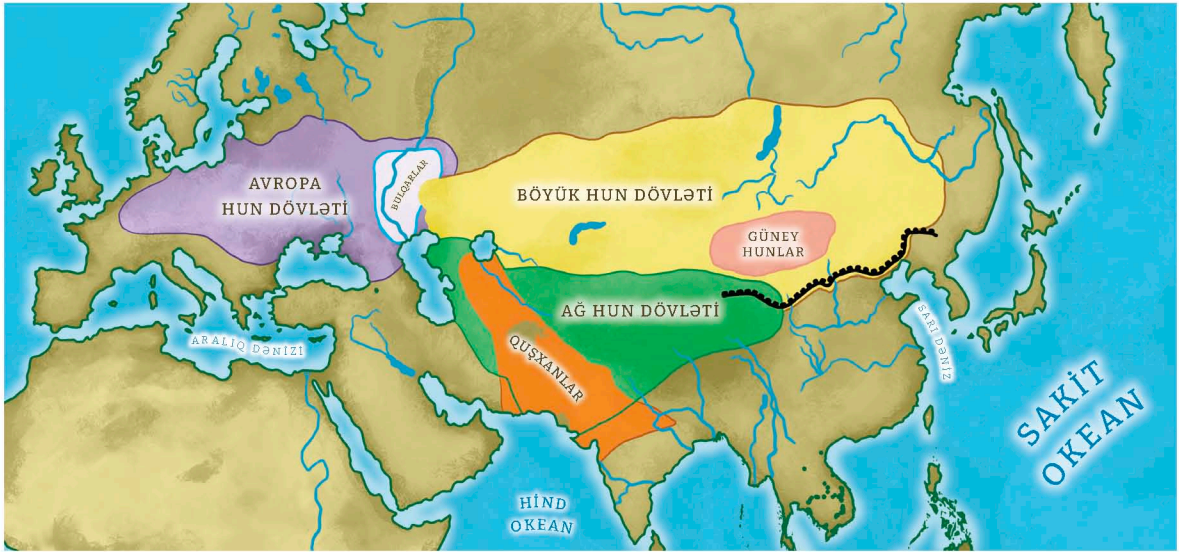
Ağ hunlar IV yüzilliyin ortalarında Qobi çölündən Xəzər dənizi

Ağsuvar xan

Macarıstanın paytaxtı Budapeştdə Attilanın kiçik oğlu Cəbəyə qoyulmuş heykəl

sahillərinə qədər uzanan geniş ərazidə öz dövlətlərini qurdular. 358-ci ildə imzalanan müqaviləyə əsasən Sasanilər ağ hunlara vergi ödəməyə razı oldular.

430-cu ildə hakimiyyətə gələn Ağsuvar xan Firuz şah Sasanini taxtına çıxarmaqda yaxından kömək göstərdi. Lakin bu hadisədən az sonra Firuz şah Ağsuvar xana qarşı çıxaraq Ağ hunlarla müharibəyə başladı. Düşməne qarşı "Turan taktikası"ndan istifadə edən Ağsuvar xan Sasanii ordusunu mühasirəyə aldı. Firuz şah hər iki ordunun döyüşçülərinin gözləri qabağında Ağsuvar xanın qarşısında diz çöküb bağışlanması üçün yalvardı. Ağsuvar xan tərəfindən bağışlanan Firuz şah çox keçmədən yenidən Ağ hun torpaqlarına soxuldu. Ağsuvar xan döyüşdən əvvəl Sasanii ordusunun hücum edəcəyi yollarda üstüörtülü xəndəklər qazdırdı. Firuz şah da daxil olmaqla bu xəndəklərə düşən düşmən ordusu məhv edildi. Firuz şahdan sonra Sasanilər taxtına çıxan oğlu I Qubad Məzdəkilər hərəkatı nəticəsində ölkədən qovularkən Ağ hun hökmdarına

Toroman Təkin

Mihraqul xan

siğindi. Öz qızını I Qubada ələ verən Ağ hun hökmdarı Məzdəkilər hərəkatının yatırılmasında mühüm rol oynadı. I Qubad-dan sonra hakimiyyətə gəlmiş Xosrov Ənuşirəvanın anası Ağ hun hökmdarının qızı idi. VI

yüzliliyin əvvəllərində, Toroman Təkinin və Mihraqulu xanın hakimiyyəti illərində Ağ hun dövləti daha da gücləndi. Onun ərazisi Hindistanın şimalından Aral gölüne, Tibet dağlarından Xəzər dənizi sahillərinə qədər uzanırdı.

Antioxiyalı lohan kadusiləri Ağ hunlar hesab edir. "Pyotrun həyatı" adlı mənbədə isə ağ hunlar iverlərin (qədim gürcü tayfası) qonşusu olduğu və iver hökmdarı Farsmanın ağ hunların köməyi ilə hakimiyyətə gəldiyi qeyd olunur.

N.Piqulevskaya. SSRİ xalqlarının tarixi haqqında Suriya mənbələri.

Mənbədəki məlumat əsasında Ağ hunların yayıldığı ərazini göstərin

Ağ hun ordusunda 700-dən çox döyüş fili var idi.

Ərazisində müxtəlif dinlərin yayılması nəticəsində get-gedə zəifləyən Ağ hun dövlətinin çox hissəsi 567-ci ildə başqa bir türk dövləti olan Göytürk xaqanlığının tərkibinə qatıldı.

Göytürk xaqanlığı

Göytürk dövlətini qurmuş Aşina sülaləsi hun mənşəli idi. V yüzil-liyin ortalarında Altay dağlarının cənub ətəklərində məskunlaşan Aşina nəslə Avar dövlətinə tabe olub, dəmirçiliklə məşğul olurdu. Bu nəslin başçısı Bumin avarlara qarşı üsyan qaldıraraq 552-ci ildə paytaxtı Ötükən olan Göytürk dövlətini qurdu. Dövlətin şərq hissəsini Bumin xaqan, qərb hissəsini isə qardaşı İstəmi Yabqu idarə edirdi. Yabqu dövlətdə xaqandan sonra ikinci

40 nəfərlik döyüşçüsü ilə Çin sarayına hücum edən Kür Şadın üzərinə göy üzünü örtəcək qədər ox yağdırıldı. Savaş bitdikdən sonra imperator öz vəzirindən soruşdu: "Kür Şad öldürüldümü?" Vəzir cavab verdi: "Xeyr, hökmdarım, Kür Şad ölmədi, sadəcə, məğlub oldu".

Orta əsr Çin mənbəsi

Göytürk dövlətləri ilə bağlı cədvəl hazırlayın.

Qafqaz uğrunda gedən mübarizədə həlledici qüvvəyə çevrildi.

Taspar xaqanın hakimiyyəti illərində (572–581) dövlətin ərazisinin iki yerə bölünməsi I Göytürk xaqanlığını xeyli zəiflətdi. Göytürklər arasındakı çəkişmələrdən istifadə edən Çin 630-cu ildə xaqanlığın xeyli hissəsini işğal etdi. Yadelli itaəti altında yaşamağa öyrəşməmiş göytürklər 639-cu ildə Kür Şadın başçılığı altında üsyan qaldırdılar.

682-ci ildə Aşina nəslindən olan Qutluq Çinin şimalında yaşayan türkləri birləşdirərək Göytürk dövlətini bərpa etdi. Çinliləri darmadağın edən Qutluq Ötükəndə Eltəriş (eli toplayan, bir yerə yığan) xaqan adı ilə taxta çıxdı.

Qapağan xaqanın hakimiyyəti illərində Göytürk dövləti daha da gücləndi. Bilgə xaqan (716–734) dövlət idarəçiliyini daha da təkmilləşdirdi. Bu işdə ona qardaşı Kül Tigin və baş məsləhətçisi Tonyukuk yaxından kömək edirdilər.

Az yaşlı Tanrı xaqanın taxta çıxması ilə göytürk bəyləri arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmələr artdı. 744-cü ildə idarəçilik Uyğur türklərinin əlinə keçdi.

Avar, Bulqar və Xəzər xaqanlıqları

Avropa Hun xaqanlığının süqutundan sonra da türklər Avropada fəaliyyətlərini sürdürdülər. 562-ci ildə yaranmış Avar xaqanlığı Avropa tarixində mühüm rol oynamışdır. Konstantinopolun uğursuz mühasirəsi, franklarla aparılan üzücü müharibələr və xristianlığın yayılması nəticəsində Avar xaqanlığı zəifləyərək IX əsrin II yarısında süqut etdi.

Avar xaqanlığının zəifləməsi və Qərbi Göytürk xaqanlığının süqutu nəticəsində Attilanın oğlu Ərənin varisi Qurd xan 632-ci ildə Qara dəniz sahillərində Böyük Bulqar xaqanlığını qurdu. Hakim sülalə Dulo nəslindən idi.

Qərbi Göytürk xaqanlığının süqutundan sonra onun digər varisi VII əsrin ortalarında yaranmış Xəzər xaqanlığı oldu. Hakim sülalə Aşina sülaləsindən idi.

Qurd xanın vəfatından sonra zəifləmiş Böyük Bulqar dövlətinin ərazilərinin xeyli hissəsini ələ keçirən Xəzər xaqanlığı tezliklə öz sərhədlərini daha da genişləndirdi.

Avar xaqanlığının ərazisində hansı müasir dövlətlərin yerləşdiyini müəyyənə bilərsiniz.

"Bulqar xanına əsir düşmüş avar döyüşçüsü söylədi: "Əvvəlcə xaqanımızı sadıq və doğrunu deyən məsləhətçilərdən məhrum edən didişmələr nəticəsində hakimiyyət natəmiz insanların əlinə keçməyə başladı. Sonra xalq qarşısında ədaləti müdafiə etməli olan hakimlər ikiüzlü və oğru adamlarla birləşdilər. Şərabın bolluğu ayıq düşünənlərin sayını azaltdı, fiziki cəhətdən zəifləmiş avarlar həm də sayıqlıqlarını itirdilər. Nəhayət, ticarətə meyil artdı. Avarlar alverçilərə çevrilib bir-birlərini, hətta qardaş qardaşını aldatmağa başladı. Bu bizim rüsvayçı sonumuzun başlanğıcı oldu".

IX əsr Bizans xronikası

Mənbə əsasında cəmiyyətdə alverçiliyin geniş yayılması-nın dövlətin süqutunda əsas faktor olmasını əsaslandırın.

Xəzərlər bir tərəfdən ərəblərin Şərqi Avropaya, digər tərəfdən özlərindən şimalda yaşayan xalqların Xilafət üzərinə yürüşlərinin qarşısını aldılar.

Xaqanlıq əhalisinin əksəriyyətini xəzər türkləri təşkil edirdi. Xəzərlər qalıqları dövrümüzə qədər gəlib çatmış böyük şəhərlər salmışdılar. 740-cı ildə müsəvilik dövlət dini elan edilsə də, məhkəmə hakimiyyəti bütün dinləri təmsil edən nümayəndələrdən təşkil olunmuş və heç bir dini ayrı-seçkiliyə yol verilməmişdi.

200 ilə yaxın Xilafətlə aparılan müharibələr, qonşuluqda yaşayan başqa bir türk xalqı olan peçeneqlərin basqınları, dini pərakəndəlik X əsrin ortalarında Xəzər xaqanlığını zəifləməsinə gətirib çıxardı. 965-ci ildə Kiyev knyazı Svyatoslavın qarətçi yürüşü xaqanlığın süqutuna səbəb oldu.

"Biz Yafəsin oğlu Tağardan törəmişik. Əcdadlarımızın şəcərə kitabından Tağarın on oğlu olduğunu tapdıq. Onların adları belədir: Uyğur, Avar, Barsil, Bulqar, Savir, Peçeneq, Xəzər, Oğuz və s. Biz bu oğullardan 7-ci olan Xəzərin övladlarıyıq".

Xəzər xaqanı Yusifin (İosifin) Kordova xilafətinin vəziri Xasday ibn Şəfrutun məktubuna cavabı

Sizcə türk xalqlarının müxtəlif adlarla çağırılmasına hansı amillər səbəb olmuşdur?

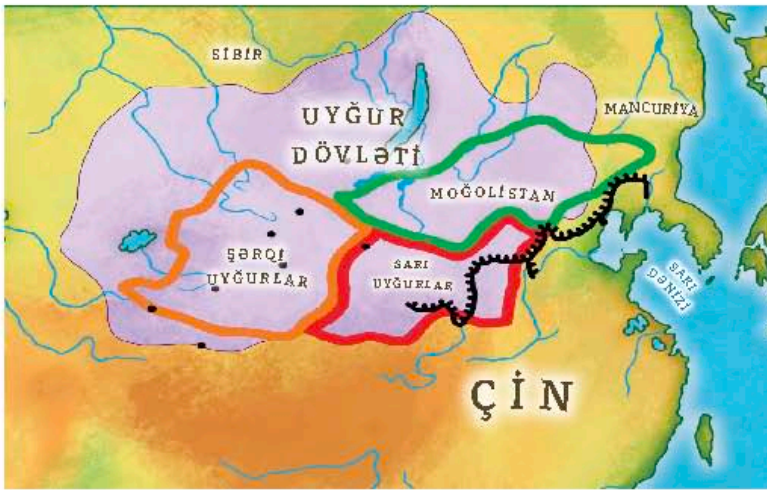
Uyğur və Qırğız xaqanlıqları

Şərqi Göytürk xaqanlığının varisləri Uyğur (744–840) və Qırğız (840–XIII əsrin əvvəlləri) xaqanlıqları olmuşdur.

IV əsrin 20-ci illərində özlərinin ilk dövlətlərini yaratmış uyğurlar digər qohum türk xalqları ilə birlikdə çinlilərə qarşı mübarizə aparmışdılar. Çin mənbələrinin yazdığına görə, Göytürk xaqanlığının ordusundakı ən mahir oxçular uyğurlar idi. 744-cü

ildə karluk və basmıl türkləri ilə birləşən Kutluq Bilgə xan Şərqi Göytürk dövlətində Aşina nəslini hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq özünü xaqan elan etdi. Uyğurlar paytaxtı Ordu Balık şəhərinə köçürdülər.

Çindəki Tan sülaləsini himayə edən uyğur xaqanları onları qiyamçıların çıxışlarından və qonşuluqdakı tibetlilərin hücumlarından qoruyurdular.

932-ci ildə İslamı dövlət dini elan edən Qaraxanlı Satuk Buğra xan on il sonra xaqan titulu qəbul etdi. Xaqanlığın paytaxtı Kaşğar şəhərinə köçürüldü. İslam dininin yayılması nəticəsində türk dilində İslam ədəbiyyatı yaranmağa başladı. Qədim türk yazıları ərəb qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. X əsrin sonlarında türk dilində ilk dəfə "Quran"ın təfsiri yazıldı. ("Təfsir" ərəb dilində izah etmə, şərh etmə deməkdir)

Bunun qarşılığında onlar Çin imperatorundan ipəklə xərac alırdılar. Çinin ticarət yolları da uyğurların nəzarəti altına keçmişdi. Bir tərəfdən iqlim dəyişikliyi, digər tərəfdən uyğurları döyüşməkdən çəkndirən maniçiliyin yayılması get-gedə dövləti zəiflətməyə başladı. 840-cı ildə bölgədə hakimiyyət Uyğur xaqanlığından Qırğız xaqanlığına keçdi.

Qırğız dövlətinin əsasını Aje sülaləsindən olan Barsbəy qoymuşdur. XIII əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olsa da, Qırğız xaqanlığı 840–945-ci illərdə özünün ən qüdrətli dövrünü yaşamışdır. Xaqanlığın paytaxtı Kemjiket şəhəri idi. Bu dövrdə qırğızlar Mərkəzi Asiyada silah düzəltmə sahəsində ən mahir xalq hesab olunurdu.

rasiyabın) varisləri hesab edirdilər. 840-cı ildə bu soydan olanlar müstəqil xanlıq yaratdılar. Dövlətin paytaxtı Balasaqun oldu.

Qaraxanlılar dövründə əvvəllər birbaşa xaqan xəzinəsinə daxil olan vergilərin xaqan sülaləsindən olan ayrı-ayrı şəxslərin

Qaraxanlılar dövləti

Qaraxanlılar dövləti Qarluq xaqanlığının varisləri hesab olunur. Onlar özlərini Turan hökmdarı Alp Ər Tunqanın (Əf

Mərkəzi Asiyada mövcud olmuş türk dövlətləri ilə bağlı cədvəl hazırlayın.

6 ay ərzində Türkünstanı fəth edən Oğuz xaqan Qur dağlarından keçərkən güclü qar yağdı. Xaqan ordusuna irəliyə doğru yürüməyi əmr etdi. Yaz gəldikdə orduya baxış keçirən Oğuz xaqan döyüşçülərinin çatışmadığını gördü. Bir neçə gün keçdikdən sonra itkin düşmüş döyüşçülər xaqanın hüsuruna gələrək söylədilər: "Biz qoşunun arxasınca gəlirdik. Güclü qar yağdığından irəliyə doğru gələ bilmədik. Dəvələrimiz və atlarımız donvurmada məhv olduqlarından biz buraya piyada gəlib çıxdıq". Oğuz xaqan onların "qarlıq" deyə çağırılmalarını buyurdu.

Əbülqazi xan Xivəli "Türkmanların şəcərəsi"

Sultan Mahmud Qəznəli

xeyrinə toplanılmasına başlanıldı. Bu işə feodal özbaşınalığının artmasına və mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə gətirib çıxardı. XI əsrin 40-cı illərində iki yerə parçalanan Qaraxanlılar dövləti XIII əsrin əvvəllərində öz müstəqilliyini itirdi.

Qəznəlilər dövləti

IX əsrin ortalarından başlayaraq İslam dünyasının siyasi həyatında Türk sülalələri aparıcı rol oynamağa başladı. Abbasilər xilafəti zəiflədikcə onun ərazilərində türklər tərəfindən idarə olunan müsəlman-türk dövlətləri yaranmağa başladı. Belə dövlətlərdən biri də 962-ci ildə türk sərkərdəsi Alptəkin tərəfindən indiki Əfqanıstanın cənubunda qurulmuş Qəznəlilər dövləti idi.

Qəznəlilər dövləti qüdrətinin zirvəsinə Sultan Mahmud Qəznəlinin hakimiyyət illərində (998–1030) çatmışdır. O, Hindistana etdiyi yürüşlər nəticəsində

dövlətin ərazisini daha da genişləndirdi. Çindən Aralıq dənizi sahillərinə gedən ticarət yolları Qəznəlilərin ərazisindən keçməsi onun iqtisadi gücünü daha da artırırdı. Sultan Mahmud Qəznəli elmin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, dövrünün ən məşhur alimləri olan Əl Biruni və İbn Sinanı saraya dəvət edərək onları himayə etmişdir.

XI əsrin 30-cu illərində Qəznəlilər dövləti zəifləməyə başladı. Dövlətin ərazisi başqa türk xanədanlarının – səlcuqlular və gurluların hakimiyyəti altına keçdi.

Get-gedə Hindistanın şimal-qərbinə (indiki Pakistan) doğru sıxışdırılan Qəznəlilər dövləti XII yüzilliyin sonlarında gurlular tərəfindən süquta uğradıldı.

Qəznəli və Qaraxanlı dövlətlərini müqayisə edin.

ƏRƏB XİLAFƏTİ

Kəbə, İslam, Məhəmməd peyğəmbər, ərəb
dövləti, xilafət

Ərəbistanda əkin sahələri

və əhalinin əksəriyyətini təşkil edən ərəblər bədəvi adlanırdılar. Bədəvilər "səhra gəmisi" adlandırıldıqları dəvə ilə yanaşı, həm də cins atlar və mal-qara saxlayırdılar. Hər qəbilənin sitayiş etdiyi bütü var idi.

Bədəvi ərəb

Asiyanın cənub-qərbində yerləşən Ərəbistan yarımadasının ərazisinin xeyli hissəsi quru çöllərdən, yarım-səhra və səhralardan ibarətdir. Əkinçilik üçün yararlı torpaqlar

yarımadaanın qərb, cənub və şərq hissəsində yerləşirdi. Bu bölgələrdə yaşayan ərəblər dənli bitkilər, müxtəlif meyvələr, xurma və üzüm becərirdi, habelə sənətkarlıqla məşğul olurdular. Köçəri maldarlıqla məşğul olan

Tİslamaqədərki ərəblərin yaşayış tərzini barədə araşdırma aparın

Kəbənin İslamdan əvvəlki dövrdəki görünüşü

Yarımadanın qərb sahillərindən keçən mühüm ticarət yollarının üzərindəki vahələrdə şəhərlər salınmışdı. Belə şəhərlərdən biri Məkkə idi. Burada başqa ölkələrdən gələn tacirlər öz mallarını satır, əkinçi ərəblərlə bədəvilər mal mübadiləsi ilə məşğul olurdular. Şəhər əhəlisinin çoxu qureyşilər nəslinə mənsub idi. Məkkə həm də ərəblərin dini mərkəzi sayılırdı.

Ərəblərin tapındıqları bütlər şəhərin mərkəzindəki Kəbədə toplanmışdı. Ticarət məsələlərində Məkkənin əsas rəqibi digər bir ərəb şəhəri olan Yəsrəb idi.

İslam dini və müsəlman dövləti

Ərəblər arasında nə siyasi, nə də dini birliyin olmamasından istifadə edən Bizans və Sasanilər VI əsr boyu Ərəbistandan keçən ticarət yollarını, xüsusilə də Yəməni

ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə başladılar. Bir çox ərəb qəbilələri öz doğma yurdlarını tərk edib şimala çəkildilər. Artıq ərəblər xarici düşmənlərə qarşı birləşmək lazım olduğunu anlamağa başla-

dılar. Ərəblər arasında birliyin yaranmasında İslam dini daha böyük rol oynadı. Buna görə də ərəblər İslamdan əvvəlki tarixlərini "cahiliyyə", yəni nadanlıq, avamlıq dövrü adlandırırlar.

İslamı qəbul edən hər bir insan aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidir:

1. Kəlməyi-şəhadəti bilməlidir;
2. Namaz qılmalıdır;
3. Ramazan ayı boyunca oruc tutmalıdır;
4. Mülkiyyətinin həcminə görə xüms və zəkat verməlidir;
5. İmkani səviyyəsində Məkkədəki Kəbəni ziyarətə getməlidir.

İslamın hansı şərti insanları xeyirxahlıq göstərməyə sövq edir?

İslam dininin peyğəmbəri Məhəmməddir. Uşaq vaxtından yetim qalan Məhəmmədi yaxın qohumları böyütmüşdülər. Yeniyetmə yaşlarından ticarət karvanları ilə müxtəlif ölkələrə səyahət edən Məhəmməd sonradan özü də ticarətlə məşğul olur.

610-cu ildə Hira mağarasında Məhəmmədə peyğəmbərlik verilmiş və üç il sonra o, İslam ("Allaha təslim olma", "salamatlığa çatma", "sülh" mənalarını verir) dinini təbliğ etməyə başlamışdır. İslam dininin təbliği Məkkə əyanlarının qəzəbinə səbəb olduğundan Məhəmməd peyğəmbər öz tərəfdarları ilə birlikdə 622-ci ildə Yəsribə köçmüşdür (hicrət etmişdir). Bu hadisə İslam tarixinin başlanğıcı hesab edilir. Məhəmməd Yəsribə köçdükdən sonra şəhər "Mədinə", yeni "Peyğəmbər şəhəri" adlandırılmağa başladı. Müqəddəs kitabı "Quran" ("oxumaq"

deməkdir) olan İslam dinini qəbul edənlər müsəlman ("Allaha təslim olmuş", "salamatlığa çatmış") adlanır.

"Quran" 114 surədən ibarətdir. Müsəlman hüquqşünasları bu surələr əsasında İslam hüququnu – "Şəriət qanunları"nı işləyib hazırlamışlar.

Mədinəlilərlə qarşıdurmalarda uğursuzluqla qarşılaşan məkəlilər 630-cu ildə sülh müqaviləsi imzaladılar. Məhəmməd peyğəmbər Məkkəyə qayıtdı və Kəbəni bütərdən təmizləyərək onu Allahın məbədi elan etdi.

Hansı amillər ərəb dövlətini dini dövlət olmağını sübut edir?

Nadir şahın Dərbənd əhalisinə bağışladığı Qurani-Kərim kitabı

Məhəmməd yeni dinin peyğəmbəri olmaqla yanaşı, həm də Ərəb dövlətinin başçısı oldu.

Şəxsi mülkiyyət toxunulmaz elan olundu. Vərəsəlik, evlənmək, boşanmaq və digər hüquqlara aydınlıq gətirildi. Çaxır içmək, qumar oynamaq, donuz əti yemək, sələmçilik, cadugərlik və fala baxmaq gü-nah sayılaraq qadağan edildi.

Xilafətin yaranması, yüksəlişi və parçalanması

Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra yenidən yaranmış dövləti "müavin", "davamçı" mənalarını verən xəlifələr idarə etməyə başladılar. Xilafət tarixi 3 mərhələyə ayrılır:

İlk xəlifələr dövrü
(632-651)

Əməvilər dövrü
(651-750)

Abbasilər dövrü
(750-1258)

ƏRƏB XİLAFƏTİ VII-IX ƏSRLƏRDƏ

İSLAM FƏTHLƏRİ

- Məhəmməd peyğəmbərin dövründə genişlənmə (622-632)
- Rəşidun xilafəti dövründə genişlənmə (632-661)
- Əməvi xilafəti dövründə genişlənmə (661-750)

İlk 4 xəlifənin hakimiyyət illəri (632–634) "Rəşidi xəlifələr" ("doğru yolda olan" deməkdir) dövrü adlanır. İlk xəlifələrin hakimiyyətləri illərində çoxsaylı müsəlman orduları Ərəbistan yarımadasını tamamilə fəth etməklə yanaşı, həm də qonşu dövlətlər üzərinə yürüşlərə başladı. Əsasını yüngül silahlanmış çevik atlı dəstələr təşkil edən İslam orduları bir-birləri ilə müharibədə zəifləmiş Bizans və Sasanilər üzərində parlaq qələbələr qazandı. Bizansın

əlində olan Fələstin, Suriya və Misiri fəth edən müsəlmanlar Şimali Afrikada xeyli ərazilər ələ keçirdilər. İslam ordusuna güclü müqavimət göstərsə də, Sasanilər dövləti süquta uğradı. Cənubi Qafqaza girən ərəblər burada Xəzər xaqanlığının orduları ilə toqquşdular.

Sizcə nə üçün Peyğəmbər-dən sonra hakimiyyətdə olmuş xəlifələrdən yalnız ilk dördü "doğru yolda olan" adlanır?

Xəlifə Əlinin hakimiyyəti illərində (656–661) vergilərin azaldılması ərəb əyanları tərəfindən hiddətlə qarşılandı və daxili çəkişmələr gücləndi.

İlk xəlifələr dövründə dövlətin paytaxtı Məkkə və Mədinə şəhərləri idi.

Hakimiyyətə Əməvilər sülaləsinin nümayəndəsi Müaviyə gəldi və paytaxt Dəməşq (Şam) şəhərinə köçürüldü. Əməvilərin hakimiyyəti dövründə (661–750) Şimali Afrikanı tamamilə ələ keçirən ərəblər 711-ci ildə Cəbəllüttariq boğazını keçərək Pireney yarımadasının xeyli hissəsini tutdular. 732-ci ildə Puatye yaxınlığındakı döyüşdə qalib gələn franklar ərəblərin Qərbi Avropanın içərilərinə doğru yürüşlərinin qarşısını aldılar.

Şərq istiqamətində hücumlarını davam etdirən ərəblər Mərkəzi Asiyada və Hindistan yarımadasının şimal-qərbində xeyli ərazilər ələ keçirdilər. Xilafətin ərazisi Atlantik okeanı sahillərindən Çinə və Hindistana qədər uzanırdı.

S Ərəb dövlətinin qısa müddətdə geniz ərazini imperiyaya çevrilməsinə hansı amillər səbəb olmuşdur?

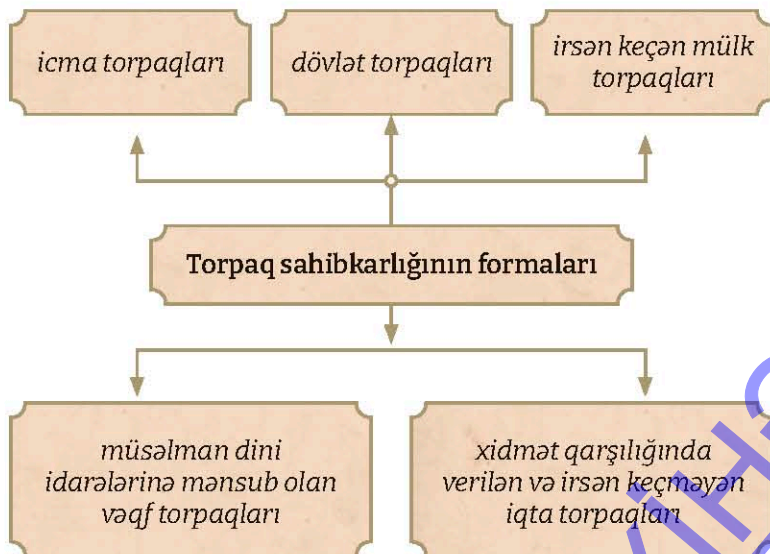
İlk xəlifələr dövründən fərqli olaraq Əməvilərin ərəb millətçiliyi siyasəti yeritmələri, İslami qəbul etmiş ərəb olmayanlara tamhüquqlu müsəlman kimi münasibət bəsləməmələri xalqın onlara qarşı nifrətinin artmasına səbəb olurdu.

Mərkəzi Asiyada Əməvilərin bu siyasətinə qarşı üsyan qaldırmış Əbu Müslümün köməyi

ilə 750-ci ildə xilafətdə hakimiyyətə Abbasilər nəslinin nümayəndələri gəldilər. Pireney yarımadasındakı torpaqlarda hakimiyyətdə olan Əməvilərin nümayəndəsi Abbasilərin hakimiyyətini qəbul etmədi.

Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (750–1258) paytaxt Bağdada köçürülmüşdü. Ona görə Abbasilər sülaləsinin idarəçiliyi dövrü bəzən Bağdad xilafəti də adlandırılır.

S Sizcə xilafətdə müxtəlif torpaq mülkiyyəti formalarının olması nədən irəli gəlirdi?

Kiçiyimizin halına acımayan, böyüyümüzü saymayan, ona yaxşılıq etməyən, pislıkdən əl çəkməyən bizdən deyildir ...

Məhəmməd peyğəmbər

Nə söylədiyini, nə zaman və kimə söylədiyini gerek yaxşı biləsən ...

Xəlifə Əbubəkr

Ədalət olmadıqca idarəçiliyin, ədəb olmadıqca ləyaqətin, səxavət olmadıqca zənginliyin faydası olmaz...

Xəlifə Ömər

Keçmişdən dərs alıb, xeyirxah işlər görməyə çalışın...

Xəlifə Osman

Bilik heç bir sərvətlə satın alınmaz. Buna görə cahil nə qədər zəngin olursa-olsun, ən kasıb alimlə belə müqayisəyə gəlməz.

Xəlifə Əli

Sizcə Əməvi və Abbasi xalifələri yuxarıda deyilənlərə əməl etsə idilər onlara qarşı usyanlar baş verərdimi?

hər bir müsəlman üçün yerinə yetirilməsi vacib olan şərt idi. Bundan başqa, hər bir müsəlman daşınan əmlakın beşdə biri qədər xüms və daşınmayan əmlakın dəyərinin qırxdə biri qədər zəkat ödəməli idi. İlk xəlifələr dövründə toplanan bu vergilər yoxsulların ehtiyacı üçün xərclənsə də, sonralar xəlifə xəzinəsinə toplanırdı.

Bölgələrdə əmirlərin hakimiyyətlərinin güclənməsi və xalqın narazılığının artması nəticəsində IX əsrdə Misir, Mərkəzi Asiya, Azərbaycan, İran və Əfqanıstan Bağdad xilafətindən ayrıldı.

Puatye döyüşü

Xilafət torpaqları əmirliklər adlanan vilayətlərə bölünmüşdü.

Dövlət dili ərəb dili idi. Pul vahidləri kimi qızıl dinardan, gümüş dirhəmdən və mis filsdən istifadə olunurdu. Torpaq sahibkarlığının müxtəlif formaları var idi.

Əsas vergi olan xərac torpaqdan istifadə müqabilində alınırdı. İslamı qəbul etməyən 15 yaşından 60 yaşına qədərki kişilərdən cizyə alınır və bunun müqabilində onlar hərbi xidmətdən azad olunurdular. Hərbi xidmətə getmək və ya din yolunda vuruşmaq (cihad)

Xilafətin dağılmasında Azərbaycanda yayılan Xürrəmilər hərəkatının da böyük rolu olmuşdur.

Xilafətin parçalanmasının səbəblərini araşdırın.

QƏRBİ AVROPA

Frank krallığı, Böyük Karl, Hlodviq, vikinq yürüşləri, feodalizm

Roma imperiyasının tədricən tənəzzülü Avropa tarixində orta əsrlər dövrünün başlanğıcını qoydu. Təxminən V əsrdən XVII əsrə qədər olan dövrü əhatə edən yeni bir cəmiyyət yarandı. Bu cəmiyyətin əsasında Romanın klassik irsi, kilsəsinin inancları və müxtəlif german tayfalarının adət-ənənələri dayanırdı.

III əsrdə german xalqları Roma imperiyasının torpaqlarına köçməyə başladı. V əsrdə alman tayfası olan ostqotlar İtaliyanı, vestqotlar İspaniya və İtaliyanı işğal etdilər. Roma imperiyası dağıldıqdan sonra bütün Avropada kiçik krallıqlar yarandı. Məsələn, İngiltərə

yeddi kiçik krallığa parçalandı. Qərbi Roma imperiyası ərazisində alman krallarının idarə etdiyi bir sıra dövlətlər yarandı. Bu krallıqların sərhədləri müharibələr nəticəsində daim dəyişirdi. Avropada gedən işğallar və aramsız müharibələr iqtisadiyyatda, idarəetmədə və mədəniyyətdə bir sıra dəyişikliklərə səbəb oldu. Ticarət əlaqələrinin pozulması şəhərlərin iqtisadi mərkəzlər kimi əhəmiyyətini itirməsinə səbəb oldu. Romaya hücum edən

alman işğalçıları oxumağı və yazmağı bilmirdilər. Təhsil və mədəniyyətin digər sahələri tənəzzül etdi. Almandilli xalqlar Roma əhalisi ilə qarışdıqca latın dili dəyişdi. Hələ də rəsmi dil olmasına baxmayaraq, artıq əhalinin əksəriyyəti tərəfindən başa düşülmürdü. Yeni sözlər və ifadələr gündəlik nitqin bir hissəsinə çevrildikcə müxtəlif dialektlər inkişaf edirdi. IX əsrə qədər fransız, ispan və digər dillər latın dili əsasında yaranmağa başladı.

Xəritə əsasında Qərbi Avropada siyasi vəziyyəti təhlil edin.

İşğallar və daimi müharibələrin nəticəsində Avropada baş verən dəyişiklikləri cədvəl şəklində təsnif edin.

Alman cəmiyyəti

Sərhədlərin dəyişməsi ilə birlikdə idarəetmə qaydaları da dəyişdi. Dövlət hakimiyyətinə və yazılı qanunlara sadiqlik Roma cəmiyyətinə xas idi. Ailə bağları və şəxsi sədaqət isə german cəmiyyətinin xüsusiyyətləri idi.

German xalqları yazılmamış qayda və ənənələrlə idarə olunan kiçik icmalarda yaşayırdı. Zaman keçdikcə germanlar və romalılar arasında əlaqələrin dərinləşməsi

nəticəsində yeni bir cəmiyyət yaranmağa başladı. German tayfalarının bəzi adətləri bu cəmiyyətdə mühüm rola malik oldu. Roma sisteminə adam öldürmək cəmiyyətə və ya dövlətə qarşı cinayət hesab

olunurdu. Məhkəmə dəlillər əsasında qərar qəbul edirdi. Alman hüququ isə şəxsi xarakter daşıyır, qan davası və qisasa əsaslanırdı. Tədricən qan tökül-məsinin qarşısını almaq üçün cəriməyə əsaslanan yeni sistem yarandı. Günahkar yaraladığı və ya öldürdüyü şəxsin ailəsinə müəyyən məbləğ ödəməli idi. Bu ödəniş sosial statusa görə dəyişirdi. Məsələn, zadəgan-ların bir üzvünə qarşı edilən cinayət, adi bir insana və ya qullara qarşı edilən cinayətdən xeyli baha başa gəlirdi.

Frank krallığı

German tayfalarının yaratdığı dövlətlərdən biri indiki Fran-sa və Almanıyanın qərbinə əhatə edən Frank krallığı idi. Frank krallığı V əsrin sonunda tayfa başçısı Hlodviq tərəfindən quruldu. Hlodviq hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə xristianlığı qəbul etdi.

Hakimiyyəti möhkəmlən-dirmək məqsədilə dini amildən istifadəni necə dəyərləndirirsiniz?

Vilayətləri kralın nümayəndə-ləri olan qraflar idarə edirdilər. Kral xidmət müqabilində yaxın adamlarına feod adlanan torpaqlar verirdi. Bu torpaq-ların sahibi isə feodal adlanı-rdı. Beləliklə, tədricən feodal münasibətlər yarandı. Torpaq-ların paylanması nəticəsində kral mülkləri və onun gəlirləri azaldı. Ona görə də Hlodviqin varislərinin dövründə kral hakimiyyəti tədricən zəiflədi. VIII əsrin birinci yarısında kral sarayının baş məmuru olan Karl Martel orduya rəhbərlik edir və əslində, dövləti kra-lın adından idarə edirdi. O, 732-ci ildə Puatye döyüşündə Ərəb qoşunlarını məğlub etdi. Ərəblərin Avropada irəliləmə-sinin qarşısı alındı. Karl Martel müşahidə etmişdi ki, müsəlman süvariləri döyüşlərin gedişatını dəyişdirir. Nəticədə o, zirehli atlılardan və ya cəngavərlərdən ibarət Frank qoşunlarını təşkil etdi. Bu döyüş xristian avropa-lılar üçün çox əhəmiyyətli idi. Ərəblər qalib gəlsə idilər, Qərbi Avropa müsəlman imperiyası-nın bir hissəsi ola bilərdi.

Böyük Karl imperator olur

Frank krallığının ən məşhur hökmdarı Böyük Karl (768–814) olmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə Frank krallığının ərazisi xeyli genişləndi. Qərbi və Mərkəzi Avropanın çox hissəsini əhatə edirdi. O, İspaniyada ərəblərlə müharibə apardı, işğal etdiyi ərazilərdə xristianlığı yaydı. Roma imperiyasından sonra ilk dəfə Qərbi Avropanı yenidən birləşdirdi.

800-cü ildə Böyük Karl papaya qarşı çıxan əyanları məğlub etmək üçün Romaya yürüş etdi. Papa onu imperator elan etdi. Böyük Karlın

taçqoyma mərasimi Roma, xristian və alman elementlərinin bir araya gəlməsini simvolizə edirdi. Artıq Avropada yeni sivilizasiya yaranmışdı.

Böyük Karlın dövründə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi?

Frank imperi- yasının parça- lanması

Frank imperiyası Böyük Karlin ölümündən qısa müddət sonra parçalanmağa başladı. 843-cü ildə Verden müqaviləsi ilə imperiya Böyük Karlin nəvələri arasında üç böyük hissəyə bölündü. Beləliklə, sonralar Fransa, Almaniya və İtaliya adlanan dövlətlər yarandı. Nəticədə mərkəzi hakimiyyət zəiflədi. Güclü hökmdarların olmaması yeni idarəçiliyin yaranmasına və feodal dağınlığına gətirib çıxardı.

Vikinq yürüşləri.

IX–X əsrlərdə Avropada ən genişmiqyaslı hücumlar Skandinaviyadan olan Vikinqlər tərəfindən həyata keçirilirdi. Vikinqlərin gəmiləri dövrün ən yaxşısı idi. Vikinqlər qənimətlər və yeni ticarət yolları axtarışı məqsədilə yürüşlər edirdilər. Vahid dövlətin olmaması müdafiəni çətinləşdirdi. Kəndlər və şəhərlər talan edilir, kilsələr dağıdılırdı. Vikinqlər hətta təxminən 1000-ci ildə Şimali Amerikaya gedib çıxmışdılar. Bu dövrdə Avropanın iqlimində baş verən istiləşmə Skandinaviyada əkinçiliyi asanlaşdırdı. Nəticədə vikinqlər tədricən daha çox əkinçiliklə məşğul olmağa başladılar. Bu isə uzaq ərazilərə qarətçi yürüşlərin dayanmasına səbəb oldu.

Vikinqlərin Avropanı işğal etməsinə hansı amillər şərait yaratdı?

Yeni sosial nizam: Feodalizm

Şəkil əsasında orta əsrlərdə həyat tərzini şərh edin.

Feodal quruluşu hüquq və öhdəliklərə əsaslanırdı. Hərbi və digər xidmətlər müqabilində feod adlanan torpaq verilirdi. Feod alan şəxs vassal adlanırdı. Feodalizm torpağa əsaslanan sosial-iqtisadi və siyasi sistem idi. Avropada əhalinin böyük əksəriyyəti təhkimli kəndlilər idi. Onlar yaşadıqları ərazini tərk edə bilməzdilər. Torpağa bağlı olsalar da, təhkimçilər qul deyildilər. Onların ağaları onları sata və ya ala bilməzdi. Malikanə sistemi əsas iqtisadi quruluş olub, feodal və kəndlilər arasında bir sıra hüquq və öhdəliklərə əsaslanırdı. Ağa kəndliləri mənzil, əkin sahələri ilə təmin etməli idi. Bunun müqabilində kəndlilər ağanın torpaqlarını əkib-becərir,

heyvanlarını otarır və başqa işləri görürdülər. Qadınlar ərləri ilə birlikdə təsərrüfat işlərində iştirak edirdilər. Malikanə, əsasən, özünü təmin edən bir icma idi. Kəndlilər özlərinin və ağalarının gündəlik həyatı üçün lazım olan hər şeyi istehsal edirdilər. Yalnız kənardan duz, dəmir və s. əşyalar alınırdı.

Ağaya ödənen vergilərdən əlavə, kəndlilər gəlirlərinin onda birini kilsəyə verməli idilər. Kəndlilər bir və ya iki otaqlı komalarda yaşayırdılar. Onların yeməyi, əsasən, tərəvəz, arpa çörəyi, taxıl, pendir və şorbadan ibarət idi. Uşaqlar erkən yaşlardan tarlada və ya evdə işləməyə başlayırdılar. Bir çox uşaqlar

yetkinliyə qədər sağ qalmırdı. Xəstəlik və qida çatışmazlığı orta əsr kəndliləri üçün daimi bəlalardır. Orta ömür uzunluğu təxminən 35 il idi.

Yaşadıqları çətinliklərə baxmayaraq, kəndlilər orta əsrlərdəki əksər xristianlar kimi, insanın cəmiyyətdəki yerinin Tanrı tərəfindən müəyyən edildiyinə inanırdılar.

Orta əsrlərdə davamlı olaraq bir-biri ilə vuruşan zadəganların ədəvəti Avropanı əsrlər boyu parçalanmış vəziyyətdə saxladı. Feodallar müharibə yolu ilə öz mülklərini müdafiə etdilər, yeni ərazilər ələ keçirdilər və sərvətlərini artırıdılar.

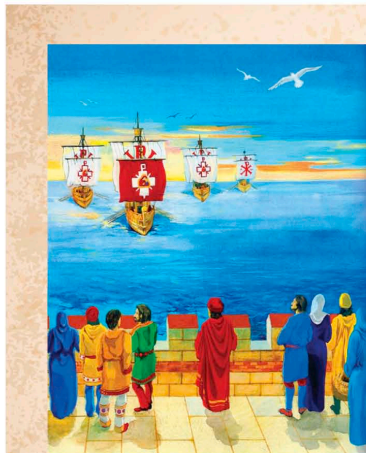
BİZANS

Şərqi Roma, “Qızıl körpü”, Yustinian, “Yustinian məcəlləsi”

H Bizans imperiyası (Şərqi Roma) Qədim Roma imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranmışdı. Xalqların böyük köçü nəticəsində Bizans dövləti ərazisinin çox hissəsini itirsə də, varlığını qoruyub saxlaya bildi. İmperiyanın ərazisi ilk dövrlərdə üç qitədə yerləşirdi. Əhalisinin çox hissəsini yunanlar təşkil etdiyindən yunan dili dövlət dilinə çevrilmişdi.

Qızıl körpü

Ölkənin əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi ticarətin inkişafını şərtləndirirdi. Şərqdən Qərbə, Afrikadan Avropaya gədən ticarət yolları Bizans ərazisindən keçirdi. Ölkənin paytaxtı Konstantinopol bu ticarət yollarının, eləcə də Aralıq dənizindən Qara dənizə keçən yolların kəsişməsində yerləşirdi. Çindən Avropaya gedən “Böyük İpək yolu” da Bizans ərazisindən keçirdi. Bizans qızıl pulu bir çox Afrika, Avropa və Asiya ölkələrində istifadə olunurdu. Ticarətin inkişafı ölkədə sənətkarlığın inkişafına şərait yaradırdı. Erkən

Dərslikdə verilən hansı məlumatları bu mənbə əsasında təsdiq etmək olar?

Konstantinopol haqqında

XII əsrdə yaşamış səyyahın gündəliyindən:

“Deyirlər, bazarın və dükənlərin icarəyə verilməsindən, quru və dəniz yolu ilə şəhərə gələn tacirlərdən alınan vergilərdən əldə edilən təkcə bu şəhərin gəliri gündəlik 20 000 qızıl pula çatır. Bu ölkənin sakinləri olan yunanlar qızıl və mirvari ilə çox zəngindir. Onlar knyaz övladları kimi qızıl ilə işlənmiş bahalı ipək parçalarda at belində gəzirdilər.

orta əsrlərdə Bizans özünün zərgərlik məmulatları, silah, şüşə, ipək və müxtəlif ağac, sümük işləmə məmulatları ilə şöhrət qazanmışdı. Ticarətin və sənətkarlığın inkişafı şəhərlərin çiçəklənməsinə səbəb olurdu. Bizans ərazisində 1000-dən çox şəhər var idi. Ona görə də onu "şəhərlər ölkəsi" adlandırırdılar. Ən böyük şəhəri Konstantinopol idi. Bu şəhəri "Qızıl körpü" adlandırırdılar. İqtisadi cəhətdən ölkənin ən güclü ərazisi barbar tayfaların hücumlarına məruz qalmayan Şərq əyalətləri idi.

Konstantinopolun "Qızıl körpü" adlandırılması səbəbini necə izah edərdiniz?

Bizansın "qızıl əsri"

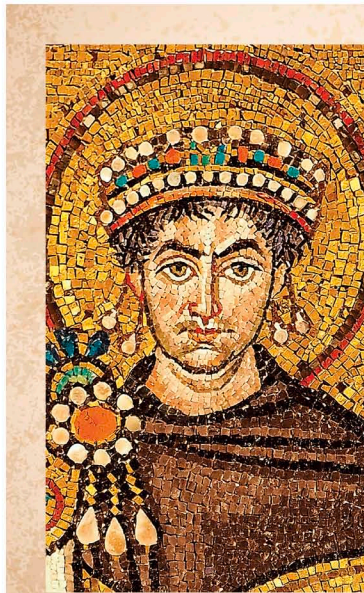
Dövlətin başçısı olan imperator, eyni zamanda, kilsə başçısı idi. O bütün xristian dünyasının yeganə qanuni hakimi iddiası ilə çıxış edirdi. Imperator qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Xarici dövlətlərlə əlaqələr quran imperator, qanunlar verir, ali hakim rolunu oynayır və orduya rəhbərlik

edirdi. Bacarıqlı diplomat olan Bizans imperatorları barbar tayfalarından olan qotları Qərba axın etməyə yönəldə bildilər. Ölkə ərazisində məskunlaşan qotlar, slavyanlar və digər tayfalar isə müttəfiq mövqeyindən çıxış edərək dövlətin siyasi quruluşuna təsir etmədilər.

Bizansın ən təhlükəli rəqibi Şərqdə Sasani dövləti idi. Sasani dövləti ilə aramsız müharibəyə İmperator Yustinianın (527–565) dövründə 532-ci ildə imzalanmış sülh müqaviləsi ilə son qoyuldu.

Şərqi Roma imperiyası qüdrətli çağlarını İmperator Yustinianın

dövründə yaşadı. Onun dövründə inşa olunmuş Müqəddəs Sofiya məbədi Bizans imperiyasının "qızıl əsri"nin rəmzi hesab olunur. Onun dövründə qəbul edilən "Yustinian məcəlləsi" əsrlərlə Avropada Roma hüququnun əsas mənbəyi olaraq qaldı. Burada qanuna görə sosial və etnik mənşəyindən asılı olmayaraq, bütün xristian təbəələri bərabər hüquqlu idi. Hər kəsin ali məhkəmə orqanlarına müraciət etmək hüququ, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ var idi. Qanunda imperatorun qeyri-məhdud hakimiyyəti, dövlət və kilsənin möhkəm ittifaqı və s. məsələlər də öz əksini tapmışdı.

porfir otaqlarında dünyaya gəldiyindən onları "porfirogenet" adlandırırdılar.

İmperatorun ilahiləşdirilməsi

İmperatorun ilahiləşdirilməsi rəsmi mərasimlərdən tutmuş gündəlik həyata kimi bütün məsələlərdə öz əksini tapırdı. Onların hakimiyyəti və var-dövləti rənglərdə də simvolizə edilirdi. Qızılı və purpur rəngi imperator ailəsinə məxsus idi. Hətta imperatorun istifadə etdiyi mürəkkəb belə purpur rəngində idi. İmperator sarayının işlənməsi zamanı qırmızı rəngdə olan nadir porfir daşından istifadə olunurdu. İmperator uşaqları sarayın

Yustinianın əsas məqsədi Qədim Roma imperiyasının sərhədlərini bərpa etmək idi. İmperator işğalçılıq siyasətinə Şimali Afrikadakı Vandal krallığının işğalı ilə başladı. Daha sonra İtaliyadakı Ostroqot krallığı və İspaniyanın cənub-şərq ərazilərini ələ keçirdi. Yustinianın hakimiyyətinin

sonunadək imperiyanın ərazisi iki dəfə artdı. Lakin onun işğal edilmiş ərazilərdəki hakimiyyəti möhkəm deyildi. Quldarlığın, eləcə də Qədim Roma vergi sisteminin bərpası ölkədə böyük narazılıqlar doğururdu. Balkan yarımadasından slavyan və türk tayfalarının basqınları Yustinianı onlara bəzi əraziləri məskunlaşmaları üçün güzəştə getməyə vadar etdi. VI əsrin ortalarından etibarən slavyanların imperiya

ərazisində məskunlaşmaları Bizansda quldarlıq qaydalarının feodalizm ilə əvəz olunmasını sürətləndirdi.

Bizansın "qızıl əsri"-ni necə qiymətləndirmək olar? Fikrinizi əsaslandırın.

İmperiyanın tənəzzülü

Yustinianın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn varisləri boşalmış xəzinə, müflisləşmiş əhali, sarsıdılmış ordu ilə bir neçə düşmənin əhatəsində aciz qalmışdı. Nəticədə Qərbdə ələ keçirilən torpaqların, demək olar ki, hamısı itirildi. VII əsrdə ərəblərin hücumları nəticəsində Bizansın Afrikada və Asiyadakı ən varlı əyalətlərinin çoxu alından çıxdı. Konstantinopol şəhəri bir neçə dəfə ərəb orduları tərəfindən mühasirəyə alındı.

Zəifləyən dövlətin əlində Kiçik Asiya, Balkan yarımadasının cənubu və İtaliyada bəzi əyalətlər qaldı. X əsrin ortalarında Abbasi xilafətinin dağılması və Bulqar dövlətinin zəifləməsi nəticəsində imperiyanın vəziyyəti bir qədər yaxşılaşdı. Yuxarı Mesopotamiya, Suriyanın bəzi əyalətləri, Krit və Kipr yenidən imperiyanın ərazisinə qatıldı.

XI əsrin ortalarında Bizans feodal ara müharibələri bürüdü. Belə şəraitdə Səlcuq türkləri 1071-ci ildə Malazgird döyüşündə Bizansı məğlub edərək imperiyanın Kiçik Asiyadakı müllərini ələ keçirdilər.

MƏDƏNİYYƏT

Orxon-Yenisey abidələri, Bilik evi, İbn Sina,
Paytaxt xəbərləri, Bizans memarlığı

Təhsil və elm

Türk xalqlarının böyük əksəriyyətinin mədəniyyət tarixi, əsasən, iki dövrə bölünür:

**İslamaqədərki
dövr**

İslam dövrü

Türk xalqlarının islamaqədərki mədəniyyətində yazının özünəməxsus yeri vardır. Qədim türk əlifbası 34 samit və 4 sait olmaqla 38 hərfdən ibarət idi. Kitabələrdəki mətnlər sağdan sola və yuxarıdan aşağıya yazılırdı. Orxon-Yenisey abidələri türk xalqlarına məxsus mühüm yazılı mənbələrdir. V-VIII yüzilliklərə aid abidələr türk xalqlarının yüksək mədəni nümunələr yaratdığını sübut edir. Bunların ən əhəmiyyətliləri Göytürk yazılarıdır. Avropaya bu yazılar barədə ilk məlumatı

Sibirdə əsirlik həyatı yaşamış isveç zabiti Filipp Stralenberg çatdırmışdır.

Filipp Stralenberg

Üzərində Göytürk yazısı olan abidə

Türk yazılarının oxunmasında danimarkalı alim Tomsen və rus alimi Radlovun böyük xidmətləri olmuşdur. Qədim türk xaqanlığının tarixini öyrənmək baxımından bu gün də hər hansı bir türk xalqı, türk milləti üçün əhəmiyyətli olan bu abidələr yüksək kamillik zirvəsinə yetmiş türk mədəniyyətinin, dövlətçilik tarixinin və türk hərbi sənətinin qan yaddaşındır.

İslamaqədərki dövrdə türk xalqları Göy Tanrı dininə inanırdı. Orxon-Yenisey abidələrində türkün tanrı övladı olması inamı və türklərin tanrı himayəsində yaşaması etiqadı öz əksini tapmışdır.

Türklərin özünəməxsus təqvimləri var idi. Əvvəllər vaxtı yalnız otların rəngi ilə müəyyən edən türklər sonralar "Heyvan təqvimi"ni qəbul etdilər. Bu təqvimə görə hər il ayrı-ayrı heyvan adını (it, qoyun, ilan və s.) daşıyır, bu, on iki ildən bir təkrar olunurdu. Türklər həm də "canlı xronologiya"dan istifadə edirdilər.

S Orxon-Yenisey abidələrinin Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsi baxımından nə kimi əhəmiyyəti vardır?

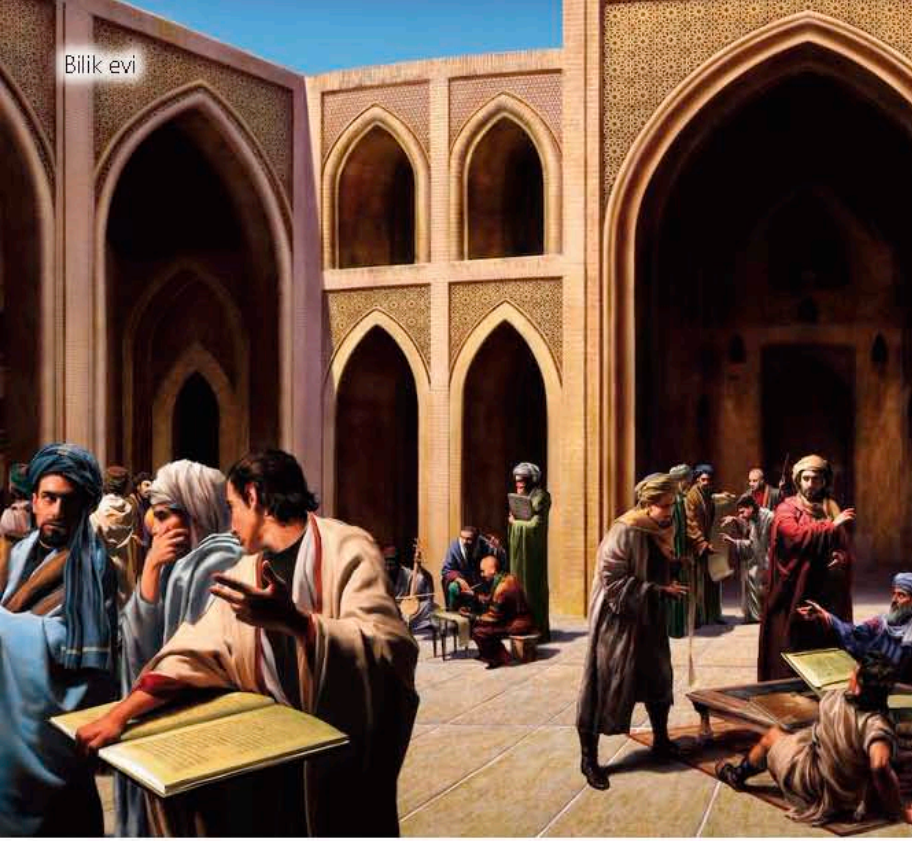

Orta əsrlərdə türk xalqlarının mədəniyyətinin inkişafı islam dini və ərəb dilinin yayılması ilə sıx bağlı idi. İslamın yayıldığı ərazilərdə ərəb dili elmi və ədəbi dilə çevrildi. Dövlət işləri ərəb dilində aparılır, məktəblərdə ərəb dili tədris olunur və dini ibadətlər bu dildə yerinə yetirilirdi. Qədim Avropa və Şərq xalqlarının mədəniyyəti öyrənilir, müxtəlif dillərdə olan elmi və ədəbi əsərlər ərəb dilinə tərcümə olunurdu.

İslam dininin təhsilin inkişafındakı rolu nədən ibarət olmuşdur?

Antik dövrdə yazılmış əsərlər tərcümə olunaraq geniş yayılırdı. Bağdadda yaradılmış "Bilik evi"ndə çoxlu əlyazmalar saxlanılırdı. O dövrün məşhur elm mərkəzlərindən biri də Kordova xilafətində fəaliyyət göstərirdi. Buradakı təhsil ocaqlarında müsəlmanlarla yanaşı, müxtəlif Avropa ölkələrindən gəlmiş gənclər də təhsil alırdı.

Antik dövr mədəniyyətinə maraq göstərilməsi nədən irəli gəlirdi?

Geniş ərazili xilafətdə təsərrüfatın inkişafı, böyük şəhərlərin olması və İslam dininin yayılması mədəniyyətin inkişafına təkan verdi.

Məktəb və mədrəsələrdə dini dərslər verilir, bununla yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Əl yazısı ilə meydana gələn kitablar mədrəsələrin zəngin kitabxanalarını bəzəyirdi. Sonralar isə Avropada mədrəsələrin nümunəsində ali məktəblər yaradılacaqdı.

Təhsilin inkişafı nəticəsində elmi biliklər sürətlə yayılırdı. Xilafətdə elmi biliklərin bir çox sahələri inkişaf edirdi. Sənətkarlıq və ticarətin inkişafı da buna təsir göstərirdi. Hind rəqəmlərindən istifadə edən ərəblər cəbr elminin əsasını qoymuşdular.

Mədəniyyət və ticarət mərkəzləri olan iri şəhərlərdə məşhur alimlər yaşayırdı. Elmi fəaliyyətləri ilə bütün dünyada şöhrət qazanmış türk-müsəlman alimlərindən Fərabini, Əbu Reyhan əl-Birunini və Avropada Avisenna kimi tanınan İbn Sina'nın adını çəkmək olar. Ərəb xilafətində astronomiya, coğrafiya, tarix, məntiq, fəlsəfə, cəbr və tibb elmləri inkişaf edirdi. Tarix elminin inkişafında Balazuri və Təbərinin xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Ərəb ədəbiyyatının "qızıl dövrü" Abbasilər xilafətinin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Ərəbdilli ədəbiyyatın inkişafında xilafətə daxil olan bütün xalqların nümayəndələri iştirak edirdilər.

Türk-islam dünyasında elmi tərəqqinin səbəblərini araşdırın.

Biruni

Fərabi

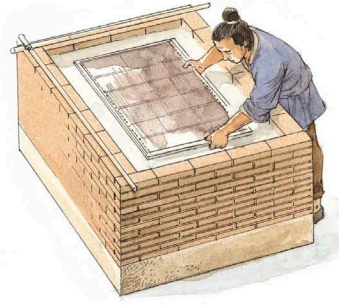
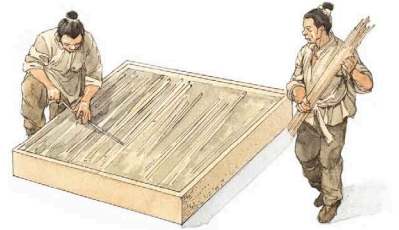
Ibn Sina

Erkən orta əsrlərdə mədəniyyətin inkişafında Çinin özünəməxsus yeri var idi. Burada ixtira olunmuş kağız istehsalı artıq ərəblərin vasitəsilə Avropaya yayılmışdı. VIII əsrdə Pekində "Paytaxt xəbərləri" adlı gündəlik qəzet nəşr olunurdu. Qəzeti taxta lövhələrdə kəsmə üsulu ilə yazılmış mətnlər vasitəsilə çoxaldırdılar. Çində "Alimlər palatası"nın yaradılması burada elmi biliklərin yüksək inkişafından xəbər verirdi. Bu palata sonralar Xan akademiyasına çevrildi.

Hind riyaziyyatçıları kəsrlərlə əməliyyatlar aparmağı, ədədin faizini almağı, fiqurun sahəsini və cismnin həcmi hesablamaları bacarırdılar.

Astronomiya sahəsində hindli alimlər yüksək nailiyyətlər əldə etmişdilər. Böyük şəhərlərin hamısında rəsədxanalar fəaliyyət göstərirdi. Hind həkimləri bədən temperaturuna, nəbzə vurmasına, dərri və ya dilin rənginə görə xəstəliyi müəyyən edirdilər. Xəstəliklərin müalicəsində müxtəlif maye dərmanlardan və məhləmlərdən istifadə edirdi, həkimlər müəkkəb cərrahiyyə əməliyyatları aparırdılar.

Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq erkən orta əsrlərdə Bizans mədəniyyəti tənəzzülə uğramamışdı. Bizans mədəniyyəti, əsasən, qədim Roma və ellin ənənələrindən bəhrələnmişdi. Bizans şəhərləri yalnız sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri deyil, həmçinin mədəniyyət ocaqları idi. Bizansdakı savadlı adamların sayı Qərbi Avropada olduğundan daha çox idi.

Çində kağız istehsalı

Hindistanda rəsədxana

Hind həkimi xəstəni müalicə edir

IX əsrdə Konstantinopolda məşhur alim Lev Matematikin dərs dediyi ali məktəb bütün Avropada məşhur idi. Bu alim imperator sarayında su mühərriki ilə işləyən lift düzəltdimişdi. 1045-ci ildə Konstantinopolda universitet açıldı. Burada hüquq və fəlsəfə fakültələri fəaliyyət göstərirdi.

VII əsrdə ixtira edilən "Yunan alovu" Bizans ordusunun qüdrətini xeyli artırırmışdı.

Yunan alovu

Kilsə məktəbi

Alkuin Böyük Karlın qəbulunda

T Bizans və İslam mədəniyyətlərini müqayisə edin.

Antik dünyadan orta əsrlərə keçid dövründə Qərbi Avropada mədəniyyət tənəzzül etdi. Savadlı adamlar, əsasən, din xadimləri idilər. Kilsə məktəblərində dərs latın dilində keçirilirdi. Bu dildə isə o zaman heç bir xalq danışmırdı.

Frank imperatoru Böyük Karl təhsilə, elmə və mədəniyyətə böyük diqqət göstərir, məktəblər açdırır, saraya müxtəlif ölkələrdən savadlı adamlar dəvət edir, paytaxt Aahendə daşdan saraylar və kilsələr tikdirir, kilsə və monastirlərdə müqəddəs kitabların üzünü köçürtdürürdü. Mətnlər çox zaman quş lələyi ilə perqament üzərində yazılırdı. Böyük

Karl Aahen şəhərində ədəbi dərnek – "Saray akademiyası" yaratmışdı. Onun tədbirləri nəticəsində mədəniyyətdə yüksəliş baş verdi. Frank imperiyasının tənəzzülünə qədər davam etmiş həmin dövrü "Karolinq oyanışı" adlandırırlar.

Böyük Karl

Orta əsrlərdə Avropada, əsasən, din xadimlərinin savadlı olmasının səbəblərini araşdırın.

Saray akademiyasının başçısı Alkuinin (IX əsr) qrammatika dərslərindən

Hərf nədir? – Tarixin keşikçisi.

Söz nədir? – Ruhun dönlüklüyü.

İnsan nəyə bənzəyir? – Kürəyə.

Sözü nə yaradır? – Dil.

Dil nədir? – Havadan gələn bəla.

Hava nədir? – Həyatı qoruyandır.

Həyat nədir? – Xoşbəxtlər üçün bir sevinc, bədbəxtlər üçün kədərdir – ölümü gözləməkdir.

Memarlıq və incəsənət

Xilafət dövründə memarlıq çox inkişaf etmişdi. Yeni şəhərlər salınır, əsl sənət əsəri olan memarlıq abidələri inşa olunurdu. Tikililər içərisində əsas yeri məscidlər tuturdu. Samirə şəhərindəki Ulu məscid dövrün gözəl memarlıq nümunəsi idi.

Ulu məscid

Kitabların üzünün köçürülməsi nəticəsində xəttatlıq sənəti inkişaf etməkdə idi. Xilafət dövründə vahid İslam mədəniyyətinin formalaşması nəticəsində müsəlman ölkələrinin dünyanın ən qabaqcıl ölkələri hesab olunurdu.

İslam dininin yayıldığı ölkələrdə memarlığın yüksək inkişafının səbəblərini araşdırın.

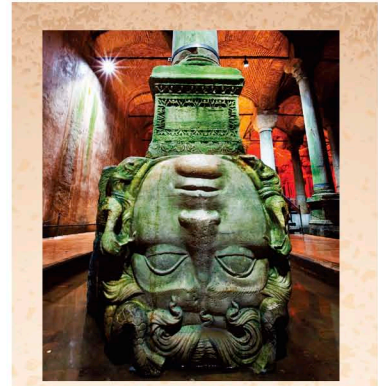
Orta əsrlər memarlığının inkişafında Bizansın özünəməxsus yeri vardır. İmperator Yustinianın əmri ilə Konstantinopolda tikilmiş Müqəddəs Sofiya məbədi Bizans memarlığının möhtəşəm nümunəsidir. Osmanlılar Konstantinopolu ələ keçirdikdən sonra məbədi məscidə çevirdilər. İmperator

Yustinianın əmri ilə beş il ərzində inşa olunmuş Müqəddəs Sofiya məbədinin tikintisinə on min adam cəlb olunmuşdu. İmperator buranı baş məbədə çevirmək istəyirdi. Dördkünc əsas binanın üzərində nəhəng günbəz var. Məbədin iç divarları və sütunlarına müxtəlif rəngli marmərdən üz çəkilmiş və mozaikalarla bəzədilmişdir. Onu "Möcüzələr möcüzəsi" adlandırırlar.

Qərbi Avropa memarlığında Böyük Karl imperiyasının paytaxtı Aahen şəhərində inşa olunan Baş kilsə xüsusi yer tuturdu.

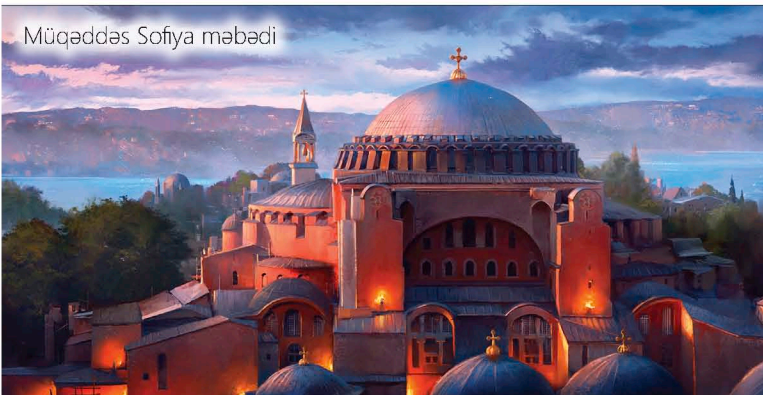

Elm və təhsilin inkişafının müasir dövlətçiliyin formalaşmasında nə kimi təsiri olduğunu dəyərləndirin.

Yerəbatan su anbarı Aya-sofyanın cənub qərbində yerləşir. Bizans imperatoru Yustinianın hakimiyyəti dövründə tamamlanan su anbarı suyun içindən yüksələn marmər sütunlara görə xalq arasında "Yerəbatan sarayı" adlandırılmışdır. Anbarın uzunluğu 140 metr, eni təxminən 70 metrdir. 52 pilləli daş bir nərdivanın endiyi bu anbarın içərisində hər biri 9 metr hündürlüyündə 336 sütun vardır. Sütunlar bir-birinə 4,80 metr məsafədə inşa olunmuşdur. 12 sıranın hər birində 28 sütun yerləşir. Anbarın divarlarının qalınlığı 4 metrdən artıq olub üzü su keçirməyən materialla suvanmışdır. Ərazisi 9800 m² olan anbar 100 min tona yaxın su saxlama imkanına malik idi. Osmanlı dönəmində, demək olar ki, istifadəsiz qalan anbar hazırda muzeydir.

Müqəddəs Sofiya məbədi

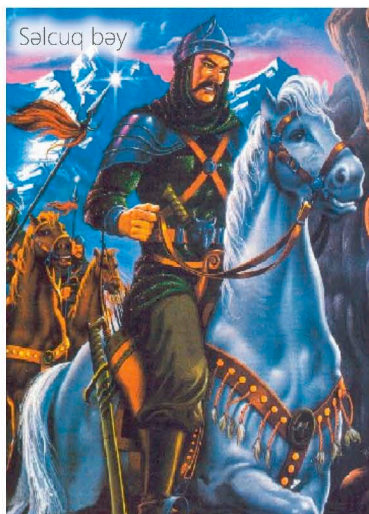

BÖYÜK SƏLCUQ SULTANLIĞI

Qınıq boyu, Səlcuq bəy, Sultan Toğrul, Malazgird döyüşü, Məlikşah

Yaxın və Orta Şərq, eləcə də dünya tarixində böyük rol oynamış bu dövlət Oğuzların Qınıq boyundan olan Səlcuq bəyin şərəfinə belə adlandırılmışdır. Səlcuq bəyin atası Tokak (qədim türk dilində "dəmir yaylı" deməkdir) Oğuz

"Bir dəfə Oğuz yabqusu müsəlmanlara qarşı yürüş təşkil edərkən Tokak onu bu hərəkətdən çəkəndirmək istədi. Mübahisə zamanı yabqu Tokakı qılıncla yaraladı, Tokak isə onu toppuzla vurub atdan saldı. Bu hadisə yabqunu müsəlmanlar üzərinə hücumdan çəkəndirdi. Kaftar kimi öz yuvasına çəkilən yabqu etdiyi hərəkətdən utanaraq Tokakdan üzr istədi.

Tokakın oğlu Səlcuq yetkinlik yaşına çatdıqda yabqu türklərə başçılığı ona tapşırı. Yabqunun arvadı tez-tez öz ərinə Tokakoğlu Səlcuqdan çəkinməyi, ona möhkəmlənməyi qadağan etməyi tələqin edirdi. Bu fikrini Səlcuqdan da gizlətməyən qadın onun yanında yenə ərinə dedi: "Mülk elə ənamdır ki, onu bölmək olmaz. Səlcuğu məhv etməsən, hakimiyyət bulağın təmizlənməyəcək".

Bunu eşidən Səlcuq 935-ci ilin mayında öz atını yəhərlədi və ordusu ilə İslam ölkəsinə gəldi. 962-ci ildə Səlcuq bəy Cənd vilayətinə yerləşdi. Bir gecə o, yuxusunda gördü ki, tonqalından qopan qığılcımlar həm Şərqə, həm də Qərbə doğru uçu. O, səhərisi günü münəccimlərdən bu yuxusunu yozmağı xahiş etdi. Münəccim dedi: "Sənin nəslindən olanlar çox uzaq ölkələrə hökmran olacaqlar".

Sədrəddin əl-Hüseyni. Səlcuq əmirləri və hökmdarları haqqında.

Mənbəyə əsasən amiri Səlcuq türklərinin həyatında dönüş nöqtəsi hesab etmək olar?

dövlətində türklərdən ibarət qoşunun başçısı idi. Onun ölümündən sonra oğlu Səlcuq bəy bu vəzifəni daşımağa başladı.

Bu hadisədən sonra Xorasanda yerləşmələrinə icazə verilən 2000 oğuz atlısı daha da qərbə doğru gedərək Azərbaycanda yerləşdi.

Dendenəkan döyüşü

Sultan Mahmud Qəznəvinin ölümündən sonra Xorasanda yerləşdiyi bölgələrdə daha ədalətli idarə sistemi qurmuş Səlcuq bəyin nəvələri Toğrul bəy və Çağrı bəy ilə Qəznəvilər arasındakı münasibətlər gərginləşdi.

Mənbə əsasında Səlcuq türklərini xarakterizə edin.

"Nişapur əhalisini var-yoxdan çıxaran Qəznəvi subaşı sultan xəzinəsinə çatacaq vergini ödəyə bilməməsinin günahını Səlcuqoğullarının boynuna qoydu. O, sultana yazdığı məktubda bildirirdi: "Bu Səlcuqluların qılıncı da dilləri kimi itidir. Onlar iti qılıncı ilə torpaqlar tutur... Səlcuqlular ürəkləri döyüşlərdə möhkəmlənmiş adamlardır. Onlar ölümə fikir vermir, təhlükədən qorxmurlar. Onların əllərindəki ox və nizələrin çoxluğundan onlara gedən yol çox daralmışdır. Səlcuqlular içərisində qəhrəmanlar vardır ki, ölümü elə salamlayırlar, sanki insan nəslindən deyillər"

Sədrəddin əl-Hüseyni. Səlcuq əmirləri və hökmdarları haqqında

Sultan Toğrul
Bağdada
daxil olur

Xorasandakı şəhərlərin əhalisi Səlcuqoğullarından onları da himayə etmələrini istədi. 1038-ci ilin yayında Nişapura daxil olan Səlcuqlu döyüşçüləri şəhəri qarət etmək istədikdə Toğrul bəy bunu onlara qadağan etdi.

23 may 1040-cı ildə Dəndənəkan yaxınlığında Səlcuqlular qəznəviləri ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Xorasan bütünlükdə səlcuqluların hakimiyyəti altına düşdü. Səlcuqlar

üçün Azərbaycan, İran və İraqa gedən yol açılmış oldu. Bu qələbədən sonra Mərvdə çağırılan böyük qurultayda sultan elan edilən Toğrul bəy yaradılan dövlət üçün bütün məsuliyyətin Səlcuq nəslinin üzərinə düşdüyünü bildirdi.

Dəndənəkan döyüşünün Səlcuq dövlətinə siyasi təsirlərini izah edin.

Səlcuqlu ordusunun sərkərdəsi

1043-cü ildə Səlcuq sultanlığının paytaxtı Rey şəhərinə köçürüldü. 1054-cü ildə Rəvvadiləri, Şəddadiləri və Tiflis müsəlman əmirliyini tabe edən səlcuqlar 1055-ci ildə Ərəb xilafətinin paytaxtı Bağdadı tutdular. Abbasilər Səlcuq türklərindən asılı vəziyyətə düşdülər. Sultan I Toğrulun uğurları Bağdad xəlifəsi tərəfindən tanındı və xəlifə şəxsən

onun belinə iki qılınc bağlayaraq onu "Şərqi və Qərbi hökmdarı" elan etdi.

Sultan I Toğruldən sonra hakimiyyətə gələn Alp Arslanın (1063–1072) əsas məqsədi Anadoluya yiyələnmək idi. O, əvvəlcə Qafqazın Bizansla müttəfiq olan xristian hakimlərini darmadağın edib Tiflis, Ani, Qars şəhərlərini ələ keçirdi.

1071-ci il avqustun 26-da Bizans imperatorunun orduları ilə Sultan Alp Arslanın qoşunları Malazgird yaxınlığında üz-üzə gəldi. Bizans imperatorunun ordusunda 300 min nəfərdən çox döyüşçü var idi. Onların içərisində müxtəlif ölkələrdən toplanmış mızdlularla yanaşı, xristian türklər də var idi.

Döyüşün gedişində Bizans tərəfindən vuruşan oğuzlar və peçeneqlər sultanın tərəfinə keçdilər. Bizans imperatoru yaralanaraq əsir düşdü. Bizans ordusunda olan ermənilər döyüş meydanından qaçdılar.

Bu döyüşün nəticəsində Anadolunun böyük bir hissəsi Səlcuqların hakimiyyəti altına keçdi. Alp Arslan Bizans imperatoru ilə ədalətli davranaraq onunla müqavilə bağladı.

Müqaviləyə görə Bizans hər il səlcuqlara xərac verməli və lazım olduqda hərbi yardım göstərməli idi.

Sultan Alp Arslanın oğlu Məlikşahın hakimiyyəti dövründə (1072–1092) Böyük Səlcuq

Sultan Toğrul Bağdad xəlifəsinə göndərdiyi məktubda bildirirdi: "... biz Səlcuqoğulları daim qazavat və cihad yolunun öndərlərindənik. Bizim ilk başçımız və öndərimiz olan əmimiz İsrail və bir çox digər qohumlarımız həbsdə qaldı... Sultan Mahmud öldəndən sonra hakimiyyətə onun oğlu Məsud gəldi. O, dövlət işi ilə deyil, əyləncə və istirahətlə məşğul idi. Nəhayət, Xorasanın ayanları bizdən onları öz himayələrinə almalarını xahiş etdilər. Məsudun orduları bir neçə dəfə bizə hücumlar etdi... Sonda Uca Allahın və Peyğəmbərimizin mərhəməti sayəsində biz qalib gəldik... İndi xalq arasında ədalətli quruluş yaratmaqdaıq... Bizim hakimiyyətimizin qanuni olması üçün biz onun xəlifə tərəfindən təsdiqini istəyirik".

*Sədrəddin əl-Hüseyni.
Səlcuq əmirləri və hökmdarları haqqında.*

Sizcə Sultan Toğrula hakimiyyətinin xəlifə tərəfindən təsdiq olunması nə üçün lazım idi?

**Malazgird döyüşünün
Anadolunu8n türk tor-
pağına çevrilməsindəki
rolunu dəyərləndirin.**

sultanlığı özünün qüdrətli zir-
vəsinə çatdı. Onun hakimiyyəti
dövründə Konya və Ankara
şəhərləri tutuldu, Suriya və
Fələstin fəth edildi. Paytaxt
Reydan İsfahana köçürüldü.

Sultan I Məlikşahın keçirdiyi
hərbi islahat nəticəsində tayfa
prinsipinə əsaslanan qeyri-ni-
zami qoşunun əvəzinə, nizami
ordu yaradıldı. Ticarəti canlan-
dırmaq üçün vahid çəki, ölçü
və pul sistemi tətbiq olundu,
tacirlər bəzi rüsumlardan azad
edildi.

Səlcuq sultanlığının sərhəd-
lərində yerləşən torpaqlar uc,
onların sahibləri isə ucbəyi
adlanırdılar.

Sultan Alp Arslan

Sultan Məlikşahın ölümündən
sonra hakimiyyət uğrunda
başlayan saray çəkişmələri və
uzunsürən ara müharibələri
Böyük Səlcuq sultanlığını zəif-

Sultan Məlikşah

l tdi. Bu d v let artıq avro-
palıların qarətçi yürüşlərinin
qarşısını ala bilmirdi.

Sultan Məlikşah Qara
dənizin cənub-qərb sahilləri
boyu ir l l yib Bizansdan ağır
xərac aldı.

O  z qılıncını Qara
dənizə atmış, bununla da
bu ərazilərin daimi türklərin
olacağını bildirmı di. Məlikşah
Qara dənizin sahillərindən
götürdüyü bir ovuc qumu
atası Alp Arslanın M rvd ki
məzarı üstünə s p r k de-
mi di : "Ata, m jd l r olsun!
O lun dünyanın sonuna
qədər hakim oldu".

* brahim Kafeso lu . Sul-
tan Məlikşah*

**Məlikşahın ata-
sının m zarında
dediyi sözlərə m -
nasib t bildirin.**

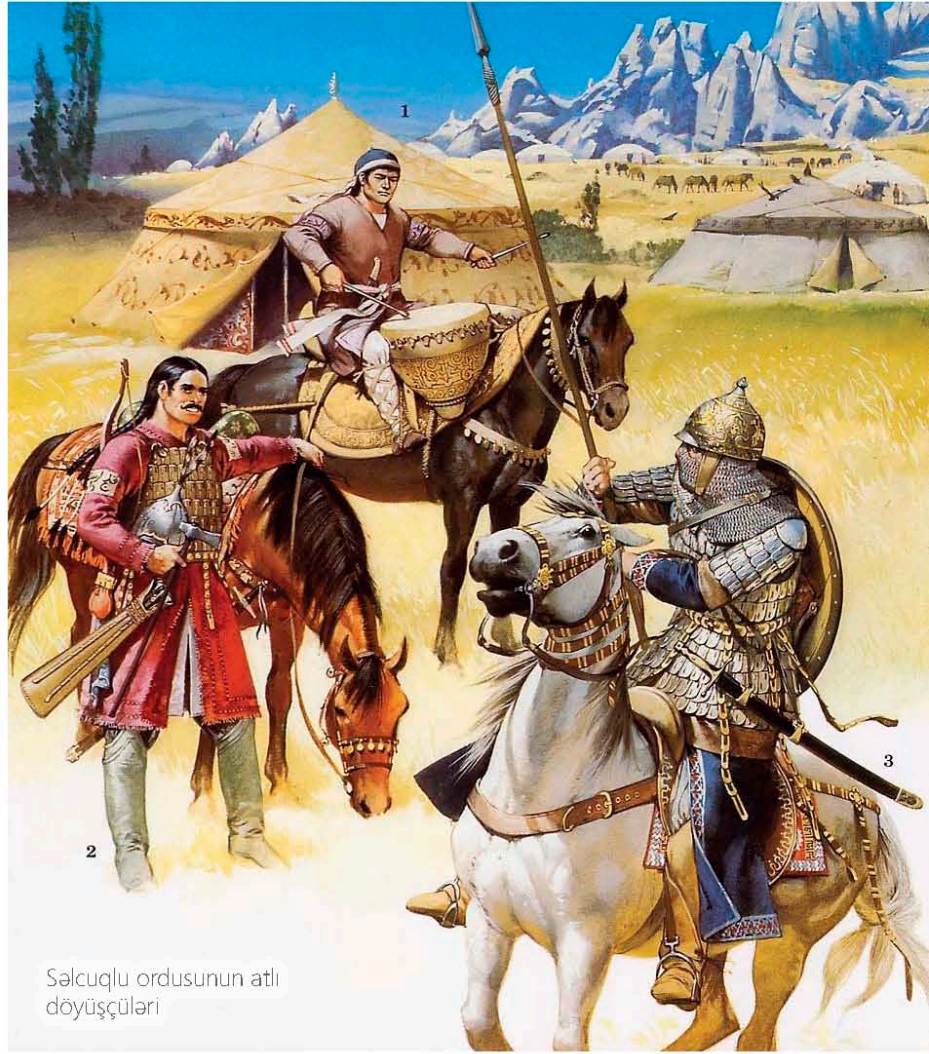

**Sultan Məlikşahın döv-
r nd  dövlətin qüdrətinin
daha da artmasının səbəb-
lərini müəyyən edin.**

Birinci Xaç y r    (1096–1099)
sultanlı a xüsusilə böyük zərbə
vurdu. Xaçlı orduları Suriyanın,
F l stinin d nizsahili ərazilərini
v  Q ds   l  keçirdilər.

Sonuncu Böyük Səlcuq sultani
S nc rin (1118–1157) hakimi-
y ti dövründə dövlətin ərazi
b t vl y  pozularaq iki y r 
parçalandı.

1157-ci ildə Böyük Səlcuq im-
periyası süqut etdi. Onun  ra-
zisində T rk s l l ri tərəfindən
id r  olunan X r zm ahlar,
Anadolu, Kirman, Suriya,  raq

Səlcuqlu ordusunun atlı
d y   l ri

Səlcuqlu ordusu ilə xaç-
lılar arasında döyüş

Səlcuq sultanlıqları, Azərbaycan atabəyləri, Kiçik Asiyada isə bir sıra əmirliklər yarandı.

Cədvəli doldurun

Səlcuq dövlətinin zəifləmə səbəbləri	
Daxili	Xarici

Sultan Səncər (sol tərəfdə onun məqbərəsinin indiki görünüşü)

OSMANLI SULTANLIĞI

Osman qazi, Sultan I Murad, Ankara döyüşü Qayı boyu, Konstantinopolun fəthi

Çingiz xanın Türküstanaya yürüşləri zamanı buradakı oğuzlar Azərbaycandakı soydaşlarının yanına gəlmiş, daha sonra Anadolu-nun içərilərinə doğru yerləşməyə başlamışdılar. Belə Oğuz tayfalarından biri də Qayılar idi. Bu tayfaya Süleyman şah başçılıq edirdi.

Süleyman şahın oğlu Ərtoğrul Böyük Səlcuq sultanlığı süquta uğradıqdan sonra indiki

Türkiyənin qərbində yaranmış Rum (Anadolu) sultanlığı ilə əlaqələr yaratdı.

Süleyman şahın dörd oğlu qaldı: Sunqurtəkin, Gündoğdu, Ərtoğrul və Dündar. Gündoğdu ilə Sunqurtəkin dönüb öz köhnə yurdlarına yerləşdilər. Ərtoğrul ilə Dündar isə Pasin obasında və Sürməli vadisində yurd saldılar.

Ərtoğrul böyük oğlu Savcı bəyi Rum ölkəsinin (Anadolu) sultanı Səlcuqlu soyundan olan Əlaəddin Keyqubadın hüzuruna göndərdi. Sultan Əlaəddin onlara Ankara ətrafında Qaracadağı ayıraraq yaylaq və qışlaq yerləri müəyyən etdi.

Xoca Sadəddin Fəndi. Tüccüt-Tevarih.

Ərtoğrul bəyin Bizans hüdudlarında möhkəmlənə bilməsinin səbəbləri nə idi?

Osman Qazinin babası olan Süleyman şah 50 min türkmənlə əvvəlcə Ərzuruma, sonra Ərzincandan Rum vilayətinə gəldi. Anadolunun dağlarında və dərələrində çətinliklərlə qarşılaşan türkmənlər təkrar Türküstanaya qayıtmaq istədilər. Onlar gəldikləri yolla qayıtmadılar və Hələb vilayətinə çıxdılar. Caber qalasına çatıb, Fərat çayı sahillərinə endilər. Türkmənlər Süleyman şaha dedilər: "Xan, biz bu suyu necə keçəcəyik?". Süleyman şah Fəratı keçərkən suda boğuldu. Onu Caber qalasının yaxınlığında dəfn elədilər.

Süleyman şahın qəbrinə indi də "Türk məzarı" deyilir.

Aşiq Paşazadə. Osmanlıların tarixi.

Türkmən tayfalarının hərəkət istiqamətlərini xəritə üzərində izləyin, onların geniş bir ərazidə fəaliyyət göstərə bilmələrinin səbəblərini müəyyən edin.

Söyüd vilayəti bunlara qışlamaq, Domaniç dağı və İrməni beli yaylaq yeri kimi verildi. Ərtoğrul bunu qəbul edərək yurdlarına yerləşdi. Yaylaqlarında yaylaqlanıb, qışlaqlarında qışladılar. Ərtoğrul Qazinin gəlişi ilə bu yerlərin kafirləri də tatarlardan qorunaraq rahat yaşamağa başladılar.

Ərtoğrul vəfat etdikdən sonra onun yerinə oğlu Osman Qazi keçdi.

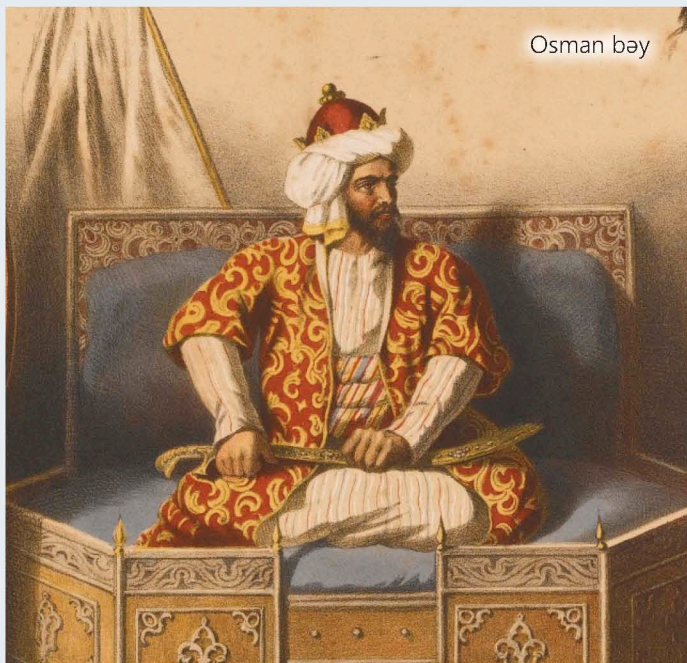
Aşır Paşazadə. Osmanlıların tarixi.

Uc bəylikdən dövlətə doğru

Ərtoğrul Qazinin vəfatından sonra qayılara onun oğlu Osman başçılıq etməyə başladı. Osman Qazinin qonşu Bizans feodalları ilə dinc münasibətlər qurmaq istəməsinə baxmayaraq, bi-

Qayı boyunun bayrağı

Osman bəy

Sultan Əlaəddin kafirlərin (bizanslıların) çoxsaylı bir ordu ilə Osman Qazinin üzərinə yürüdüklərini öyrəndi. O, "tez əsgər toplansın" əmrini verdi və "Bizdə İslam qeyrəti yoxdurmu ki, o kafirlər belə bir hərəkətdə buluna bilirlər?" - dedi. Böyük bir ordu toplandı, hücum edib Qaracahisar üzərinə yürüdülər. İki gün savaş oldu. Ancaq sultana "Baymcar Tatar (Baycu noyon) gəldi, Əriklini aldı, yıxdı, xalqını qırdı və şəhəri odlara qaladı", - deyə yardım istəyənlər gəldi. (Tatarlar üzərinə getməyə məcbur olan) Sultan Əlaəddin Osmanı yanına çağıraraq qalanın fəthi üçün gətirdiyi silahların hamısını ona verdi. Sonra da "Oğul, Osman Qazi! Səndə xoşbəxtlik əlamətləri çoxdur. Sənə və sənin varislərinə qarşı dura biləcək kimsə yoxdur. Mənim duam Allahın yardımı, vəlilərin hümməti, Peyğəmbərin möcüzələri ilə sənin yanındadır", - dedi.

Aşır Paşazadə. Osmanlıların tarixi.

Mənbə əsasında Osman Qazinin dövlət yarada bilməsinin səbəblərini müəyyən edin.

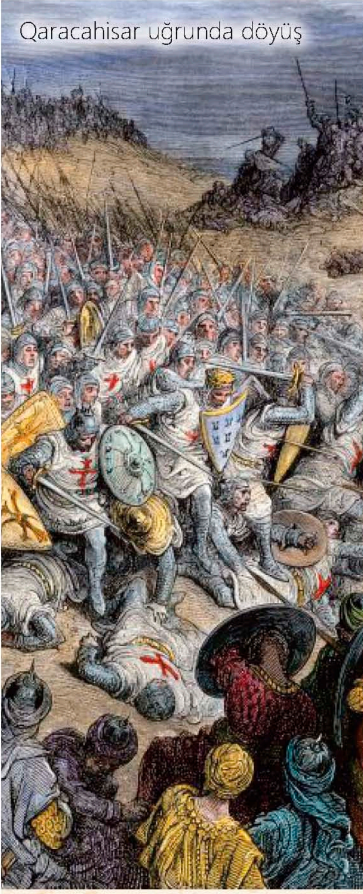

Sizcə, Osman bəylə Bizans feodallarının münasibətlərinin pisləşməsinin səbəbi nə idi?

zanslılar qayılara qarşı birləşərək onları bu torpaqlardan çıxartmaq istəyirdilər. Bizans feodallarının bu istəyinin qarşısını almaq məqsədilə Anadolu Səlcuq sultanı Osman Qaziyə dəstək verirdi.

Qaracahisar və digər Bizans valilərinin - təkfurların qalalarını bir-birinin ardınca fəth edən Osman Qazi Anadolu Səlcuq sultanı tərəfindən mükafatlandırıldı.

Qaracahisar uğrunda döyüş

Tanrının icazəsi ilə Karacahisarın qapıları açıldı (fəth olundu). Zəfərlərlə dolu xəbər Əlaəddinin otağına çatdığı zaman adı çəkilən padşah (Osman Qaziyə) müxtəlif təriflərlə birlikdə bir sancaq (bayraq), boru (şeypur) və təbii, bəzəkli gümüş kəmə, xəncər və qılınc, yəhər-yüyenli at göndərmiş, Eskişehir və İnönünü ona verdiyi sancağın (vilayətin) mərkəzi müəyyən eləmişdi.

*Xoca Sadəddin Əfəndi.
Tüccüt-Tevərih*

S Sizcə, Anadolu Səlcuq sultanlığının Osman Qazinin fəthlərini dəstəkləməsi nədən irəli gəlirdi?

Qaracahisar qalası

Elxani Qazan xanın Anadolu səlcuqluları üzərinə yürüş etməsi nəticəsində sultanlıq daha da zəiflədi. 1299-cu ildə fəth etdiyi qalaların

məscidlərindəki xütbələrdə Osman Qazinin adının çəkilməsi artıq onun öz bəyliyi ni müstəqil şəkildə idarə etməsini göstərir.

Böyük bir ordu toplayan təkfurlar dedilər: "Bu Türkün üzərinə gedək. Onu aradan qaldırıb şanınin-şöhrətinin artmasına qoymayaq". Osman kafirlərin (bizanslıların) onun üzərinə gəldiklərini eşitdi. Gecikmədən qarşılına çıxıb, Qoyunhisarda onlarla qarşılaşdı. Sonunda kafir (Bizans) əsgərləri məğlub oldular. Təkfurların bəziləri məhv edildi, Bursa təkfuru isə qaçıb öz qalasında gizləndi.

Aşiq Paşazadə. Osmanlıların tarixi.

S Mənbədə bəhs edilən döyüşün Osmanlı dövləti üçün hansı siyasi nəticələri oldu?

Bir müddət Rum (Anadolu) torpaqlarının idarəsini monqol bəyləri ələ keçirdiklərindən bu diyarın irəli gələnlərinin bir çoxu Osman xanın qoruyucu qanadları altında bir sığınacaq tapdılar, onun buyruğuna girməyi və qapısında qulluğun gərəkdirdiyi işləri əksiksiz etməyi uyğun görmüşdülər. Osman Qazinin Oğuz törəsinə (adətində) görə xan olduğu ilin bu tarixdə göstərilməsi gərəkdir.

Xoca Sadəddin Əfəndi. Tüccüt-Tevərih

S Monqol zülmünə məruz qalan türk elləri nə üçün Anadolu Səlcuq sultanlığına deyil, Osman bəyə sığınırıdılar?

Gənc Orxan Qazi Bursaya daxil olur

Osman Qazi oğlu Orxana onu Bursada dəfn etməyi vəsiyyət edir

Osman xanın (1299-1326) güclənməsi qonşu Bizans feodallarının ona qarşı birlik yaratmalarına səbəb oldu.

Bizans qüvvələrini məğlub edən Osman xan Bursanı mühasirəyə aldı. 12 illik mühasirədən sonra Bursa şəhəri fəth edildi. Şəhərin tutulması ərafəsində vəfat edən Osman xan oğlu Orxan Qazi tərəfindən Bursada dəfn olundu. Orxan Qazinin hakimiyyəti dövründə Qayıların mərkəzi

Söyüddən Bursaya köçürüldü və dövlətin ərazisi xeyli genişləndirildi. Get-gedə dəniz dövlətinə çevrilən Osmanlının ilk donanma mərkəzi İzmit şəhəri oldu. Orxan xanın ən böyük nailiyyəti Bizansın Anadolu torpaqlarından qovulması oldu. Osmanlı dövlətinin sərhədləri Egey dənizindən Konstantinopola qədər genişləndi. 1354-cü ildə Balkanlara hücum üçün böyük əhəmiyyətə malik olan Gelibolu qalası ələ keçirildi

Dövlət üçün gərəkli olan və səltənətin möhkəmlənməsi üçün alqışlanacaq qaydalar qoyulmasının zamanı gəldi.

Öncə Səlcuqlu sultanlarının adına kəsilən para mövzusu var idi. Orxan xanın uca və kərəmli adı minbərdə göyləri süslədiyi kimi, dinar və altunları da eləcə parıldatmalıdır. İslam dünyasında gümüş və külçə altunlar etibar qazansın.

İkinci olaraq, əsgərlər üçün özəl geyim və paltarlar tikilsin.

Üçüncü olaraq, qalaları fəth etmək üçün aparılan savaqlarda piyada əsgərlər atılardan daha əlverişli-dirlər.

*Xoca Səddəddin Əfəndi,
Tüccüt-Tevarih*

**Mənbədə verilmiş
məlumatlar nəyi
təsdiq edir?**

Anadoluda oğuzların sultanlığı bərpa olunur

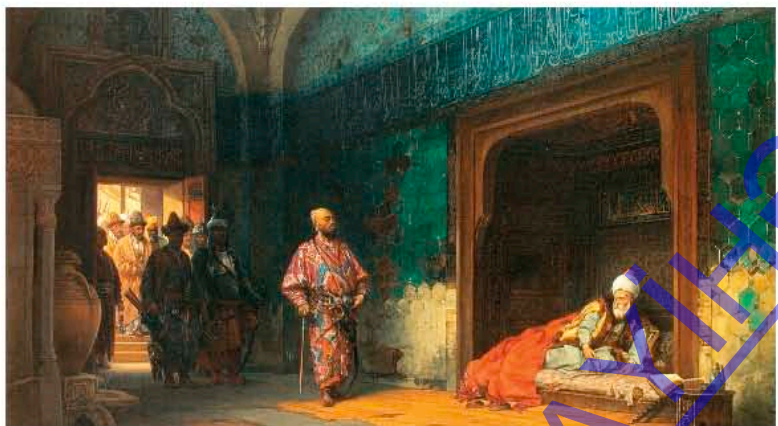
Orxan xandan sonra taxta çıxan oğlu I Murad sultan titulu qəbul etdi və Ədiməni tutaraq paytaxtı Bursadan ora köçürdü. Sultan I Murad bütün diqqətini Balkan yarımadasının fəthinə yönəltdi. Bölgənin ən güclü dövlətləri olan Bolqarıstan və Serbiya Osmanlıdan asılılığı qəbul etdilər.

Sultan I Muradın 1389-cu ildə Osmanlı taxtına çıxan oğlu I Bəyazid Avropanın xaçlı cəngavərlərinin birləşmiş ordularını 1396-cı ildə Niqbolu döyüşündə darmadağın etdi. I Bəyazid Konstantinopolun fəthi üçün ciddi hazırlıqlara başladı.

Lakin onun 1402-ci ildə Ankara döyüşündə Əmir Teymur tərəfindən məğlub edilməsi Konstantinopolun Osmanlılar tərəfindən fəthini gecikdirdi.

Sizcə, Ankara döyüşü olmasa idi, osmanlılar Konstantinopolu fəth edə bilərdimi? Müzakirə edin.

Əmir Teymur və sultan I Bəyazid Ankara döyüşündən sonra

Sultan Mehmet Fateh

Sultan II Mehmetin fəaliyyəti ilə bağlı təqdimat hazırlayın.

İstanbul adlandırıldı. İstanbul Osmanlı imperiyasının paytaxtı elan olundu.

Sultan II Mehmetin əmri ilə 1476-cı ildə "Qanunname" adlanan qanunlar toplusu yaradıldı. Bu topluda dövlət məmurlarının vəzifələri, torpaq mülkiyyəti formaları, məhkəmə quruculuğu, ayrı-ayrı dini icmaların hüquq və vəzifələri öz əksini tapmışdı.

II Mehmet tərəfindən aparılan daxili və xarici siyasət Osmanlı sultanlığının sonrakı hökmdarları üçün nümunə oldu.

Türklər "Qızıl körpü"yə sahib olurlar

XV yüzilliyin ortalarında əvvəlki gücünü bərpa edən osmanlılar "İkinci Roma" adlanan Konstantinopola hücumlarını davam etdirdilər. Sultan II Mehmet 1453-cü il mayın 29-da iki aylıq mühasirədən sonra Konstantinopolu fəth etdi. Sultan II Mehmet bu qələbədən sonra "Fateh" ləqəbini qazandı. II

Mehmet Müqəddəs Sofiya kilsəsinə daxil oldu və namazını həmin kilsədə qıldı. Osmanlı dövləti dünyanın böyük dövlətlərindən birinə çevrildi. Avropa ilə Asiyayı birləşdirən və tarixdə "Qızıl körpü" adlandırılan Konstantinopolun adı dəyişdirilərək

Konstantinopolun mühasirəsi zamanı Azərbaycandan Osmanlıya yardıma gələn Geyikli Baba və onun müridləri

DEHLİ SULTANLIĞI

Qütbəddin Aybək, xələclər, monqol hücumları, tuğlaqilər, dövlət torpaqları

Hələ IV əsrdən başlayaraq Hindistan yarımadasının şimalı, yeni Pakistan və ona bitişik bölgələr Cənubi Asiyada türklərin ən çox diqqət yetirdikləri bölgələrdən biri idi. XI yüzilliyin sonlarında bu bölgə müsəlman-türk sülaləsi olan Qəznəvilər tərəfindən fəth edildi. Şimali Hindistanda Qəznəvilərin hakimiyyətini başqa bir türk sülaləsi olan Qurlular davam etdirdi. Qurlular da Qəznəvilər kimi ordu quruculuğunda

daha çox öz soydaşlarına, yeni türklərə üstünlük verir, bölgədə İslam dininin yayılmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Onların bəziləri qul bazarlarından satın alınıb, hərbi təlim keçib, təhsil verildikdən sonra orduya cəlb olunurdu. Bu döyüşçülər məmlük və ya qulam adlandırılırdılar.

Belə məmlük döyüşçülərdən biri də Qütbəddin Aybək Türkman idi. O, doğma türk dili ilə yanaşı, ərəb və fars dillərini də gözəl bilirdi. Qurlular dövlətinin sonuncu hökmdarı Məhəmmədin bir hindli tərəfindən xaincəsinə qətlə yetirilməsindən sonra hakimiyyətə Qütbəddin Aybək Türkman gəldi.

Türk dövlətlərinin Hindistana xüsusi diqqət yetirmələrinin səbəblərini araşdırın

Dehli sultanlığının qurulması

Qütbəddin Aybək tərəfindən əsası 1206-cı ildə qoyulmuş dövlət Dehli, bəzən isə Hindistan sultanlığı (1206–1526) adlanır.

Dehli sultanlığı bir-birlərini əvəz etmiş müxtəlif türk sülalələri tərəfindən idarə olunmuş, XV yüzilliyin ortalarında isə hakimiyyət əfqan mənşəli Lodilərin əlinə keçmişdi.

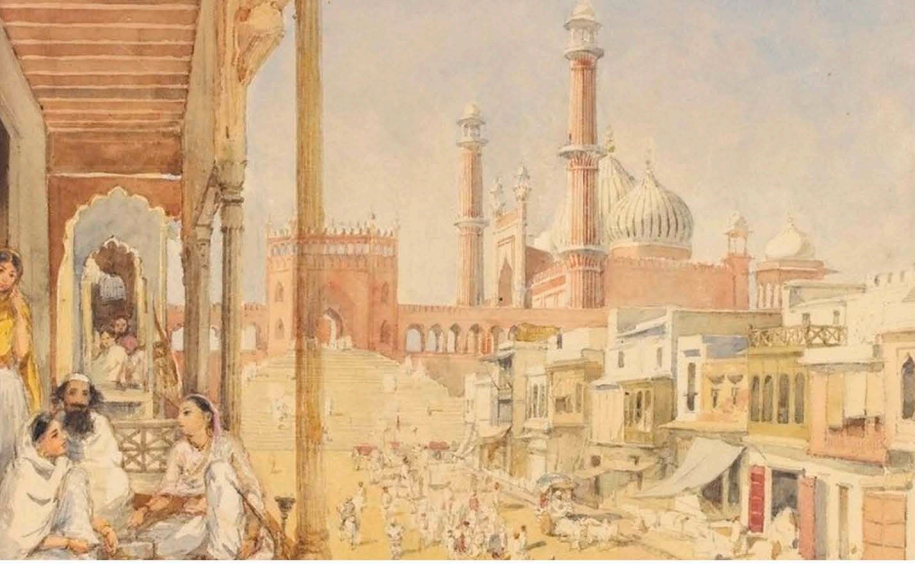
Məmlüklər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə (1206–1290) indiki Pakistan və ona qonşu ərazilərdə türk dilinin və İslam dininin yayılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu dövlətin qurucusu olmuş Aybək özünün saray tarixçisinə türklərin dili, tarixi, adət və ənənələrinə bəhs edən əsər yazdırmışdır.

T Qütbəddin Aybəklə Sultan Mahmud Qəznəlini fəaliyyətləri baxımından müqayisə edin.

Qütbəddin Aybək Türkmandan sonra hakimiyyətə onun kürəkəni Şəmsəddin Eltutmuş (1211–1236) gəldi. O, qərbdə monqol hücumlarını dəf etməklə yanaşı, şərq istiqamətində dövlətin ərazilərini daha da genişləndirdi. Eltutmuş monqol hücumlarına qarşı mübarizə aparan Xəzəmsəh Cəlaəddinə öz ərazisində sığınacaq verdi, Abbasi xəlifəsi ilə sıx dostluq əlaqələri yaratdı. O, hələ sağ iken qızı Raziyyəni öz

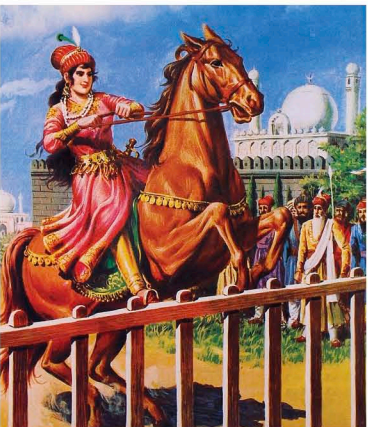
Qütbəddin
Aybək Türkman

Qiyasəddin Balaban

vəliəhdi elan etmişdi. Türk-islam dünyasında ilk qadın-hökmdarlardan olmuş Raziyə sultanın hakimiyyəti dövründə ölkədə daxili çəkişmələr artdı. Hərbçilərin köməyi ilə hakimiyyətə gələn Qiyasəddin Balaban dövlətin parçalanmasının qarşısını aldı,

Raziyə sultan

Sultan Eltutmuş

daxili iğtişəşləri yatırdı. O nəinki qiyamçı hind feodallarını, həm də ölkəyə soxulmuş monqolları darmadağın etdi.

Sizcə, monqollar Dehli sultanlığını ələ keçirsə idi, ölkədə hansı dəyişikliklər baş verərdi?

Dehli sultanlığının yüksəlişi

İndiki Pakistan və ona bitişik ərazilərə soxulmaq istəyən monqollara qarşı mübarizə Dehli sultanlığında hakimiyyətə gəlmiş Xələclar sülaləsi dövründə də (1290–1320) davam etdi.

Ağ hunların varisləri olan xələclər Türkiyə, Azərbaycan, İran, Mərkəzi Asiya, Əfqanıstan, Pakistan və Hindistan ərazilərində yaşayırlar. XX yüzilliyin 30-cu illərində indiki Türkiyə ərazisində "Xələc" adını daşıyan 16 kənd vardır. Kırımdakı Xalac və Rusiyanın cənubundakı Kalaç yaşayış məskənləri də bu xalqın adı ilə bağlıdır. Xələclər Azərbaycanın Təbriz, Marağa, Maku, Urmiyə, Əhər və Astara bölgələrinin qədim əhəlisidir. Onlar İranın Savə bölgəsindən cənub-qərbdə də məskunlaşmışlar. İndiki İran İslam Respublikasının Mərkəz ostanlığında Xələcistan adlı böyük bir vilayət vardır. Burada xələclər 77 kənddə məskunlaşmışlar. Fars ostanlığında, Şirazın şimalında yaşayan xələclər başqa bir türk xalqı olan qaşqaylarla eyni kökdən olduqlarını söyləyirlər. "Altı bölük" qaşqaylar isə xələclərdən törədiklərini bildirirlər. Xuzistanda yaşayan xələclər özlərini Gündüzlü, Kirmandakılar Əfşar-Amuxlu adlandırırlar. Xorasanda xələclərin məskunlaşdıqları 3 böyük yaşayış məskəni vardır. Əfqan (puştun) tayfaları içərisində seçilən gilzayların əcdadları xələclər olmuşdur.

Xələclərin yayıldığı əraziləri müasir xəritədə göstərin.

Bu sülalənin nümayəndəsi olmuş Əlaəddin Xələc ölkəyə soxulmuş monqolları dəf etməklə yanaşı, cənub istiqamətində fəthləri davam etdirərək dövlətin ərazisini daha da genişləndirdi. O, hərbi xidmətə görə verilən torpaqları zəminədar adlanan feodalların əlindən alaraq hərbiçilərə qulluq müqabilində pul şəklində maaş verməyə başladı. Ölkədə məhsul

Əlaəddin Xələc

bolluğu yaratmaq məqsədilə zəmindarlardan alınan torpaqlar isə kəndlilərə icarəyə verildi.

Sizcə, hərbiçilərə xidmət müqabilində torpaq əvəzinə, maaş verilməsinin nə kimi əhəmiyyəti vardır?

Dehli sultanlığının zəifləməsi

1320-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş Tuğlaqlar sülaləsinin hakimiyyətlərinin ilk illərində Dehli sultanlığının ərazisi xeyli genişlənsə də, istər türk-müsəlman, istərsə də hindli əhalinin bu sülalənin yeritdiyi siyasətdən narazılığı artmağa başladı. XIV yüzilliyin 80-ci illərində başlayan daxili çəkişmələr və hindli əhalinin qiyamları dövləti zəiflətdi. Bir çox türk-müsəlman feodalları mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaqdan boyun qaçırdı. Cənubda xırda müstəqil hind dövlətləri yaranmağa başladı.

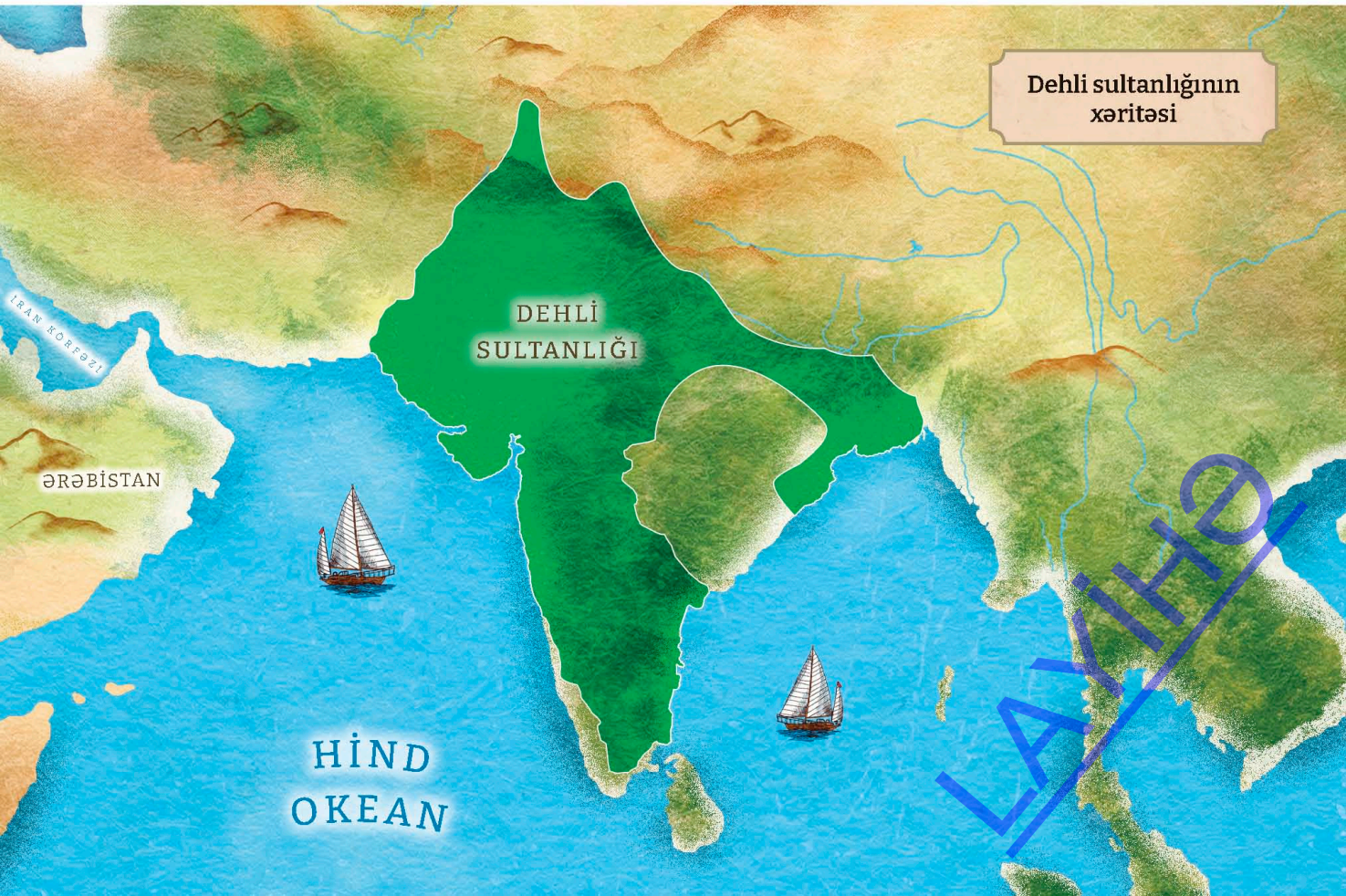
Dehli sultanlığının uzun sürən tənəzzül dövrü başladı. XIV yüzilliyin sonlarında Əmir Teymurun Dehli sultanlığı tor-

paqlarına yürüşü dövləti daha da zəiflətdi və dərin iqtisadi böhrana səbəb oldu.

Lodilər sülaləsinin hakimiyyəti illərində Dehli sultanlığının ərazisi bir neçə dəfə kiçildi. Müsəlman və hindli feodallar arasında mübarizə daha da kəskinləşdi. Lakin Hindistan yarımadasının istər şimalındakı və mərkəzindəki nüfuzunu itirmiş müsəlman əmirləri, istərsə də cənubda möhkəmlənən hind rəcələri ölkəni birləşdirməyi bacara bilmədilər.

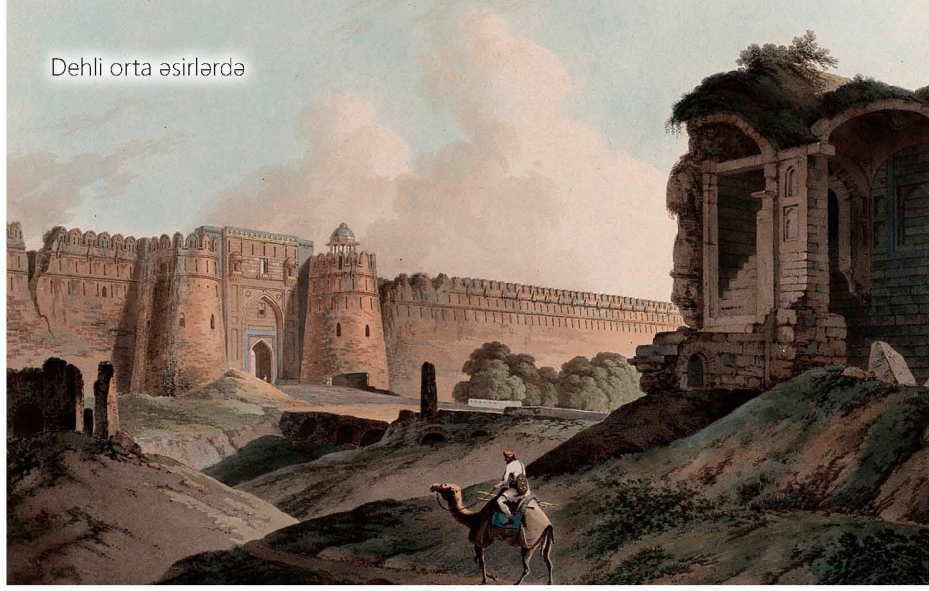
Dehli sultanlığını idarə etmiş sülalələrlə bağlı sxem hazırlayın.

İdarə edilməsi və inzibati bölgüsü

Dehli sultanlığının idarəçiliyi özündən əvvəlki türk-müsəlman dövlətləri kimi feodal monarxiyası idi. Müsəlmanlar "dövlət xalqı", hindlilər isə "himayəyə götürülmüş xalq" hesab olunurdu. Bəzi hind rəcələrinə daxili idarəçilikdə müstəqillik verilmişdi. Dövləti sultan idarə edir, mülki və hərbi işlərə baş vəzir rəhbərlik edirdi. Ölkə vilayətlərə, vilayətlər dairələrə bölünürdü. Vilayətlər valilər, dairələr isə rəislər tərəfindən idarə olunurdu. Müsəlmanlarla bağlı məhkəmə işlərini qazılar, hindli əhali ilə bağlı məhkəmə işlərini isə dövlət tərəfindən xüsusi olaraq ayrılmış məmurlar həyata keçirirdilər.

Dehli orta əsirlərdə

Baş vəzirin dövlət idarəçiliyində oynadığı rolü dəyərləndirin.

Dehli sultanları karxana adlanan sənətkarlıq müəssisələrinin artmasına xüsusi diqqət yetirirdilər.

Dehli sultanlığında və eyni dövrdə Azərbaycan-da mövcud olan torpaq mülkiyyəti formalarını müqayisə edin.

Eltutmuşun məqbərəsi

Torpaq mülkiyyəti	Xüsusiyyətləri
Dövlət torpaqları	bu torpaqlardan alınan vergilər sultan sarayının saxlanılmasına xərclənirdi. Vergilər icma başçısı tərəfindən toplanır, məhsulu sultan xəzinəsinə çatdırmalı olan məmurlar isə onun həcmi çox vaxt gözəyari müəyyən edirdilər. Bəzi meşələr və çəmənlər də dövlət mülkiyyəti elan edilmişdi.
Xass	sultan ailəsinə məxsus torpaqlar. Bu torpaqları becərən kəndlilər sultan xəzinəsindən maaş alırdılar.
İqta	türk mənşəli sərkərdə və məmurlara verilən torpaqlar. Onların sahibləri zəmindar adlanırdılar.
Mülk	feodalların xüsusi mülkiyyətində olan torpaqlar
Vəqf	sultan tərəfindən ayrılan bu torpaqlardan əldə edilən gəlir məscidlərin, müsəlman alimlərinin, şairlərin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün xərclənirdi.
İcma	kənd icmalarına məxsus torpaqlar

BÖYÜK MONQOL DÖVLƏTİ. QIZIL ORDU

monqol, bahadur, Temuçin, Çingiz xan, işğallar, Böyük Yasa

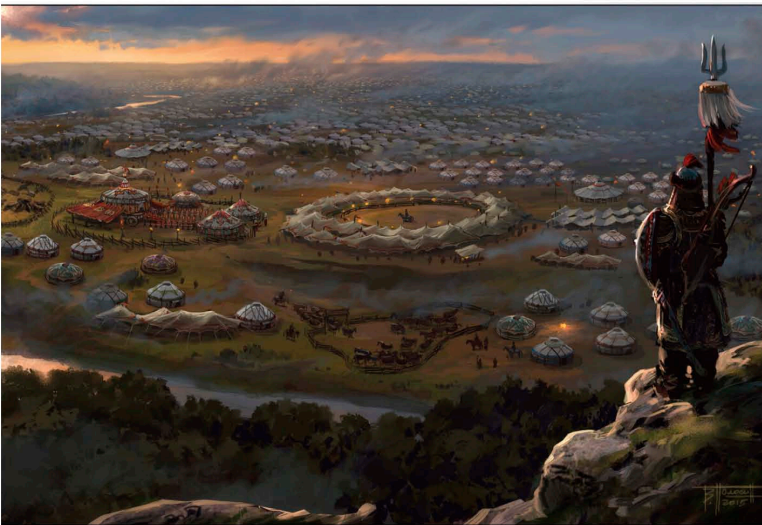
Qədim monqol inancına görə, monqolların ulu əcdadı Tanrının iradəsi ilə Göy Qurd və Ağ Maraldan dünyaya gələn bir insan olmuşdur. Onun 24-cü nəsində isə bir oğlan uşağı doğulmuş, adını Temuçin qoymuşlar. Temuçin və onun varisləri dünyanı heyrətə salan fəthlər edərək böyük bir imperiyanın qurucularına çevrildilər.

Ju Juan dövlətinin süqutundan sonra onun tərkibində olan tayfalar Mərkəzi Asiya çöllərinə səpələndilər. Şərq xalqlarının "moğol", avropalıların isə

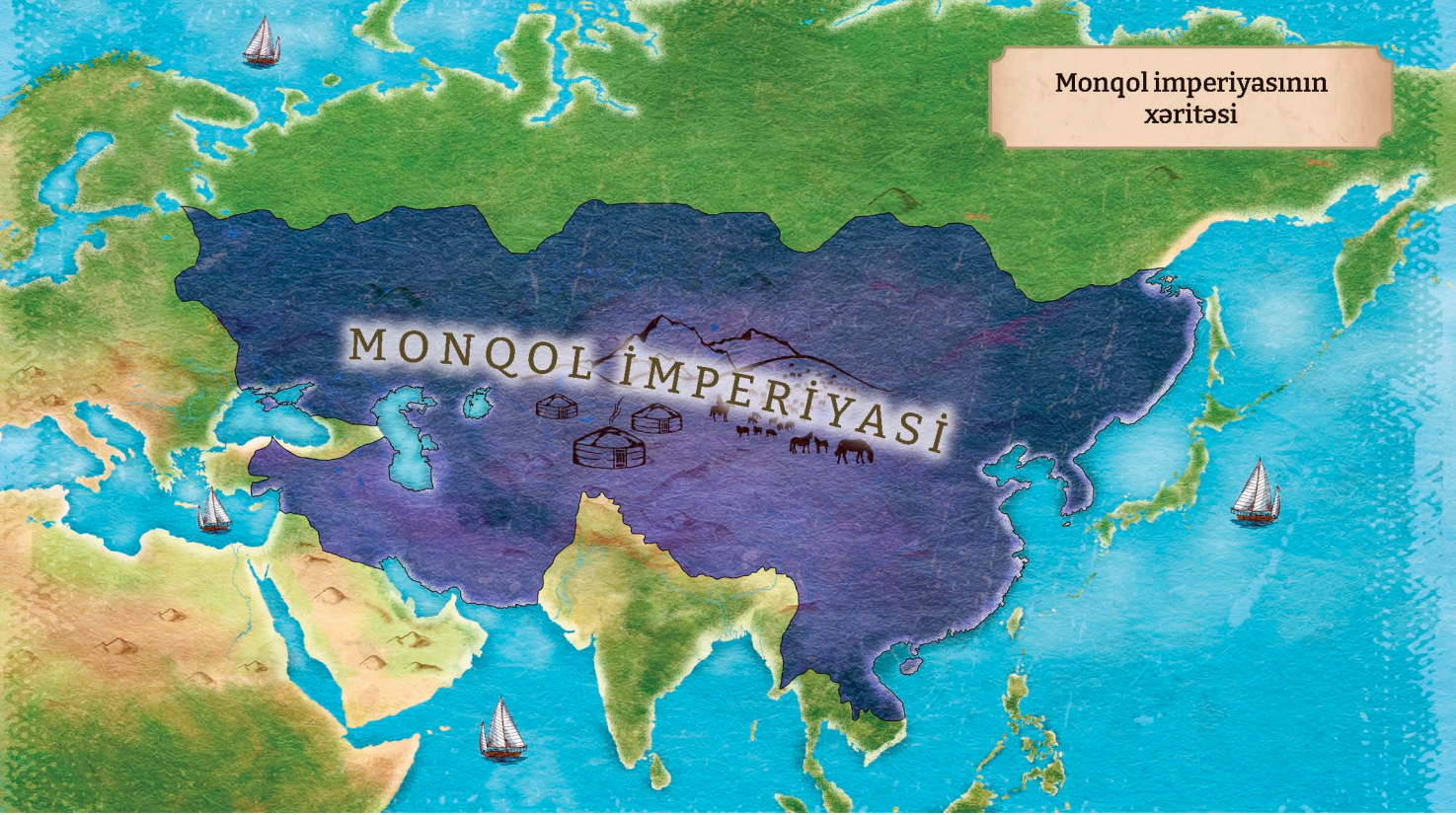
"monqol" adlandırdığı xalq göytürklərin məğlub etdiyi jujuanların varisləri hesab olunur. Monqollar Mərkəzi Asiya çöllərindən Altay dağlarının qərbinə qədər geniş ərazilərdə yaşayırdılar. Onlar, əsasən, köçəri maldarlıq və ovçuluqla məşğul olurdular. XII əsrə qədər monqol tayfaları arasında nəslə qəbilə münasibətləri hakim idi. Lakin tədricən maldar təsərrüfatlar içərisində sosial bərabərsizlik yaranmağa başladı. Daha varlı təsərrüfatlar əsas tayfadan ayrılmağa və digər ərazilərə köç etməyə başladı. Ordu adlanan bu qurumlara noyon və bahadur adlanan hərbi rəislər başçılıq edirdi. XII–XIII əsrlərin

qovşağında monqol çölləri tayfalararası çəkişmə meydanına çevrildi. Qalib gələn tayfa və ya qəbilələr varlanır, məğlub olanlar isə güclülərə tabe olmaq məcburiyyətində qalırdı. Beləliklə, monqollar arasında nəslə qəbilə quruluşu feodal münasibətləri ilə əvəzlənməyə başladı. Yenicə yaranmağa başlayan feodal münasibətləri isə köçmə xarakteri daşıyırdı.

Səfalətin yetişdirdiyi şəxsiyyət

Gələcək monqol dövlətinin qurucusu olan Temuçin Kiyat qəbiləsinin başçısı Yesuqay bahadurun böyük oğlu idi. Yesuqay tatarlar tərəfindən zəhərləndirilib öldürüldükdən sonra qəbiləsi 12 yaşlı Temuçinə tabe olmayaraq onu və ailəsini tərk etdi. Gələcək xanın ağır və məşəqqətli günləri başladı. Anası və kiçik qardaşları ilə birlikdə taleyin ümidinə buraxılan Temuçin Onon çayı sahillərində balıq tutmaq və ovçuluqla dolanmaq məcburiyyətində

qalır. Aclıq və daimi təhlükələr bu ailəni qarabaqara izləyirdi. Temuçin sərt həyat şərtləri altında böyüyür və möhkəm iradəyə sahib şəxsiyyət kimi yetişirdi. Atasının ölümündən sonra qəbilə hakimiyyətini ələ alan Tarqutay Temuçinin çətin şərtlər altında hələ də sağ olduğunu eşidib narahat olmuş və onu əsir götürərək öldürmək niyyəti ilə qəndallatdırmışdı. Lakin Suldüz qəbiləsindən olan şəxslərin köməyi ilə Temuçin bu sınaqdan da qurtula bilmişdir. Onun cəsarəti və müxtəlif çətin sınaqlardan şərəflə çıxması şöhrətinin getdikcə artması ilə müşayiət olunurdu.

Ətrafına cəsur və sədaqətli insanlar toplayaraq qüvvətlənən Temuçin tezliklə nayman, kerait, merkit və digər monqol tayfalarını özünə tabe etdi. Ona qarşı çıxan yaxın dostu Camuqa da məğlub edildikdən sonra artıq meydanda ciddi rəqibi qalmamışdı.

“Tanrı tərəfindən göndərilən xan”

1206-cı ildə Onon çayı sahilində monqol tayfa başçılarının iştirakı ilə qurultay çağırıldı. Xalq arasında Teb Tenqri adı ilə tanınan bir şaman “Əzəli və Əbədi Mavi Göyün Temuçini dünya kağanı (xanı) olaraq göndərildiyini” qurultaya bəyan etdi. Bundan sonra qurultay onu böyük xan seçdi və Çingiz xan adını verdi (1206–1227). Beləliklə, Monqol ulusunun əsası qoyuldu. Qaraqorum şəhəri yeni dövlətin paytaxtı oldu. Onon qurultayı monqol tarixinin dönüş nöqtəsinə çevrildi. O vaxtadək bir-biri ilə çəkişən tayfalar artıq Çingiz xanın hakimiyyəti altında vahid dövlətdə birləşdilər. Böyük xan qurduğu dövlət

Çingiz xan

üçün “Böyük Yasa” adlanan qanunlar toplusu yaratdı. Həmin bu qanunlara tabe olacağına and içdirdi. Toplu yarlıqlar (əmrələr), yasaqlar (qanunlar) və Çingiz xanın nəsihətlərindən ibarət idi.

“Böyük Yasa”da təsbit olunmuş hərbi-inzibati islahat böyük xanın gələcək fəthlərinə hesablanmışdı. Dövlətin ərazisi ordunun quruluşuna müvafiq

olaraq onluq, yüzlük, minliklərə və tümənlərə bölünürdü. Bu addım hərbi yürüşlər və müharibələr zamanı ordunun qısa müddət ərzində səfərbər olmasına imkan verdi. Beləliklə, monqol ordusu süvari qoşunların asanlıqla idarə olunduğu "onluq sistem" adlandırılan qədim hun ənənəsini davam etdirmiş oldu. Bununla həm də ordunun tayfa prinsipləri əsasında formalaşdırılması qaydasından imtina edildi. Tayfalar ərazi birlikləri ilə əvəz

olundu. Orduda sərt intizam yaradılmışdı. Böyük rəislərin əmrləri sözsüz yerinə yetirilməli idi. Fərarilik isə edam ilə cəzalandırılırdı. Həyatının böyük hissəsini mübarizələrdə keçirən Çingiz xan isə özünü güclü strateq, bacarıqlı komandan kimi təsdiq edə bilmişdi. Onun strategiyasının əsasını kəşfiyyat, düşmənin zəif və güclü tərəflərinin diqqətlə öyrənilməsi və düşmənin gözəlmədiyi istiqamətlərdən qəfil zərbə endirmək təşkil edirdi. Bu məqsədlə o, hücum edəcəyi ərazilərə tacir və səyyah qiyafəsində casuslar göndərir, düşmənin haqqında ətraflı məlumatlar toplayırdı.

işğallara başladı. Əvvəlcə Şərqi Türkünstan və Cənubi Sibir tabe edildi. Bu addım onun ordusunun sıralarının genişlənməsinə səbəb oldu. Daha sonra Çingiz xan diqqətini varlı və zəngin Çinə yönəltdi. 1211–1215-ci illərdə aparılan müharibələrdən sonra Çinin şimal əraziləri fəth edildi, paytaxtı Pekin tutuldu. Monqollar işğal olunan ərazilərdə azacıq da olsa, müqavimət göstərən şəhərləri və kəndləri yandırır, əhalini amansızcasına qılıncdan keçirirdilər. Sayca az olan monqollar qorxu və xof yaradaraq əhalinin müqavimətini qırmaq məqsədi güdürdülər. İşğal olunan ərazilərdə feodal dağınıqlığının hökm sürməsi, ara müharibələri və vahid dövlətin olmaması monqolların uğur qazanmasına şərait yaradırdı.

Monqol işğalları başlayır

Çingiz xan geniş çöllərdə yaşayan bütün monqol və türk tayfalarını birləşdirdikdən sonra

Uğurlu Çin səfərindən sonra Çingiz xan əsas hərbi qüvvələrini qərbə yönləndirdi və Xarəzmşahlar dövlətinə hücum etdi. Güclü ordusu olması-

na baxmayaraq, Xarəzmşah Məhəmməd monqollarla açıq döyüşə girməkdən çəkindi. O hər bir şəhərə ayrı-ayrılıqda müdafiə olunmaq əmri vermişdi. Rəqibini düzgün qiymətləndirməyən Xarəzmşah monqolların möhkəm qala divarlarına malik şəhərləri tuta bilməyəcəyini düşünürdü. Lakin o, monqolların şəhərləri ələ keçirmək üçün hərbi qurğulara malik ola biləcəyini nəzərə almamışdı. Çindən divardələ, lağımatan qurğular və manca-naqlar əxz edən monqol qoşunu üçün şəhərləri ələ keçirmək artıq çətin deyildi. Çingiz xan əvvəlcə Xarəzmşahlar dövlətinin əsas mərkəzlərinə eyni vaxtda hücum etmək üçün ordunu hissələrə böldü. Şəhərlər dağıdıldı, əhəlinin bir qismi qılincdan keçirildi. Monqollara müqavimət göstərə bilməyən Xarəzmşah Məhəmməd öldü. Onun ölümündən sonra oğlu Cəlaləddin monqollarla mübarizə aparsa da, ciddi uğur qazana bilmədi. Beləliklə,

Çingiz xan 1219–1221-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın işğalını başa çatdırdı. Xarəzmşahın oğlu Cəlaləddini təqib edən Cəbə və Subutayın orduları İrandan keçərək Cənubi Qafqaza qədər irəlilədi. Bu yürüşlər gələcəkdə Cənubi Qafqazın işğalı üçün zəmin yaratdı. Monqollar 1222-ci ildə Dərbənd keçidindən keçərək Şimali Qafqaza gəldilər. 1223-cü ildə baş verən Kalka döyüşündə birləşmiş rus-qıpçaq qoşunları da məğlub edildi. Bundan sonra monqollar ölkələrinə qayıtdılar.

Monqol tayfalarını birləşdirən və hakim xalqa çevirən Çingiz xan ölümünün yaxınlaşdığını hiss edib vəsiyyətnamə hazırlamışdı. Həmin vəsiyyətnaməyə görə Monqol dövləti oğullarının sayına uyğun olaraq dörd ulusa bölünürdü. Böyük xan qurultaylarda seçilməli, digər ulusların xanları ona tabe olmalı idi. Bununla Çingiz xan özündən sonra baş verə biləcək çəkişmələrin qarşısını

almaq niyyəti güdürdü. Lakin bu onun ilk və son səhvi oldu.

1264-cü ildə hakimiyyətə Xubilay xan keçdi. O, paytaxtı Qaraqorumdən Pekinə köçürdü, Cənubi Çini işğal edib özünü Çin imperatoru elan etdi və Yuan sülaləsinin əsasını qoydu. Paytaxtın Pekinə köçürülməsi ulusların Böyük xan ilə əlaqələrini zəiflətdi. XIV əsrin əvvəllərində Monqol imperiyası parçalandı və onun geniş ərazilərində müstəqil dövlətlər yarandı.

Qızıl Ordu dövləti

1235-ci ildə monqol ayanları paytaxt Qaraqorumdə qurultaya toplaşdılar. Qurultayda Monqol imperiyasından qərbdə yerləşən "günbatan ölkələrə" – Qıpçaq çölünə və Şərqi Avropaya yürüş etmək haqqında qərar qəbul olundu. Yürüşə Batı xan başçı təyin edildi. Batı Çingiz xanın nəvəsi, Qərb ulusunun xanı Cuçinin oğlu idi.

Qızıl ordunun yerləşdiyi ərazidə hazırda hansı dövlətlər olduğunu araşdırın.

Qərbdə yerləşən bütün torpaqlar vəsiyyətə görə Cuçinin əraziləri hesab edilirdi.

Batı xanın başçılıq etdiyi monqol ordusu əvvəlcə İdil bulqarlarını və rus knyazlarını tabe etdi. 1240-cı ildə Kiyevi ələ keçirən Batı xan diqqətini Polşaya yönəltdi. 1241-ci ildə baş verən Leqnits döyüşündə polşa-alman qoşunlarını darmadağın edən monqollar Mohaç döyüşündə macarlara da qalib gəldilər. Batı xan Macarıstana, oradan isə Çexiyaya daxil oldu. Lakin Böyük Monqol xanının ölüm xəbəri Batı xanın yürüşlərinin dayanmasına səbəb oldu. O, geri dönüb böyük xan seçkisində iştirak etmək niyyətində idi. Lakin böyük xanın seçilməsi xəbərini alandan sonra o, İdil sahillərində dayandı. Burada öz adına Saray-Batı şəhərini saldırdı. Beləliklə, Batı xanın yürüşləri nəticəsində XIII əsrin 40-cı illərində Qızıl Ordu dövləti meydana gəldi. Özünün ən güdrətli vaxtlarında bu dövlət

tin sərhədləri Qərbi Sibiri, Şimali Xarəzmi, İdil boyu əraziləri, Şimali Qafqazı, Kırım və Qıpçaq çölünü əhatə edirdi.

Bu ərazilərdə yaşayan əhəlinin böyük hissəsini türk-müsəlman əhalisi təşkil edirdi. Monqollar tədricən onlarla qaynayıb qarışır, dil və mədəniyyətlərini mənimsəyirdilər. XIV əsrin birinci yarısında Özbək xan İslam dinini rəsmi dövlət dini elan etdi. Bununla da Qızıl ordu

dövlətində türkləşmə prosesi başa çatdı.

İdarəetmə

Vergiləri yığan məmur bas-kak adlanırdı. Bir sıra əyanlar xana xidmət müqabilində bəzi imtiyazlara malik idilər. Onların təbəələri xan fərmanı – yarlıq ilə vergi verməkdən azad edilirdi. Belə şəxslər tərخان adı daşıyırdılar.

Qızıl Ordu dövlətinin idarə olunması "Böyük Yasa"ya və türk-müsəlman ənənələrinə əsaslanırdı. Dövlətin başında xan dayanırdı. O, qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi.

Ali Məclis xan yanında ali məşvərət orqanı idi. Onun tərkibinə sərkərdələr, vəzir və əyanlar, hakim sülalənin üzvləri, ulus xanları və ali ruhanilər daxil idi.

Dövlət Divanı ali icraedici orqan olub mülki və hərbi səlahiyyətlərə malik idi. Mülki işlərə Baş vəzir, hərbi məsələlərə isə Bəylərbəyi rəhbərlik edirdi.

Dövlətin tənəzzülü

1359-cu ildə Cuçi nəslindən olan xanların hakimiyyəti başa çatdı. Bundan sonra Qızıl Ordu dövlətində hakimiyyət uğrunda mübarizələr başladı. Məmur özbaşınalıqları, vergilərin çoxluğu da xalqın narazılığını artırırdı. Daxili çəkişmələr mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə və tabe edilən ölkələrin müstəqillik meyillərinə təkan verdi. Qızıl Ordunun zəifləməsindən istifadə edən rus knyazları Moskva knyazı ətrafında birləşərək 1380-ci ildə Kulikovo çölündə sərkərdə Mamay xanı ağır məğlubiyyətə uğrattılar. Mamay xan öldürüldü. Lakin Teymurun köməyi ilə taxta çıxan Toxtamış xan 1382-ci ildə Moskvanı tutub yandırdı və

yenidən Qızıl Ordu dövlətinə tabe etdi. Toxtamışın Teymurdan asılı olan ölkələrə qarətçi yürüşlər təşkil etməsi teymurilərlə toqquşmalara gətirib çıxardı. 1395-ci ildə Terek çayı sahilində Toxtamış xan məğlub oldu. Qızıl Ordunun şərq vilayətləri Teymurilər dövlətinin tərkibinə qatıldı. Bu hadisələrdən sonra Qızıl Ordu bir daha özünə gələ bilmədi və parçalanmağa başladı.

Ara müharibələri nəticəsində XV əsrdə Qızıl Ordunun tərkibindən bir sıra ərazilər ayrıldı. Qazan, Həştərxan, Krım xanlıqları və Noqay Ordusu kimi müstəqil dövlətlər yarandı. Qızıl Ordu dövlətinin itirilmiş

qüdrətini bərpa etmək arzusu-
na düşən Əhməd xan 1480-ci
ildə Moskva knyazlığı üzərinə
yürüş etdi. Uqra çayı sahilin-
də birləşmiş rus knyazları ilə
qarşılaşan Əhməd xan onlarla
toqquşmaqdan çəkindi. Tarixdə
"Uqra görüşü" kimi tanınan
hadisələr nəticəsində Moskva
knyazlığının Qızıl Ordudan
vassal asılılığına son qoyuldu.
Daxili çəkişmələrə və ara mü-
haribələrinə məruz qalan Qızıl
Ordu dövləti XVI əsrin əvvəllər-
ində süqut etdi.

**Qızıl Ordunun tənəzzülü-
nün səbəblərini müəyyən
edin.**

**"Böyük Yasa"nın Çingiz
xanın uğurlarındakı rolunu
izah edin.**

TEYMURİLƏR DÖVLƏTİ

Cağatay ulusu, Barlas qəbiləsi, Teymur, sərbədarilər, Səmərqənd, fəthlər, Ankara döyüşü

Çingiz xanın vəsiyyətinə əsasən yaradılan monqol uluslarından biri də Cağatay ulusu idi. Mərkəzi Asiyanın bir hissəsini, Xarəzm və Mavərrənnəhrə əhatə edən bu ulus Böyük Monqol dövlətinin parçalanmasından sonra müstəqil fəaliyyət göstərirdi. Şərqi Avropaya, Çinə və Asiyanın qərbinə doğru genişlənən digər monqol uluslarından fərqli olaraq Cağatay ulusu geniş işğallar həyata keçirməmişdi. Lakin Qızıl Ordunun zəifləməsi, Hülakülərin süqutu onun yerində meydana gələn yeni dövlətin –Teymurilərin geniş işğallarına əlverişli şərait yaratdı. XIV əsrdə türk-islam dünyası yeni fəth ilə – özünü “Turan sultanı” adlandıran Əmir Teymurla tanış oldu.

Cağatay ulusu XIV əsrin ortalarında bir-biri ilə mübarizə aparan Moğolustan və Mavərrənnəhr dövlətlərinə parçalanmışdı. Bu mübarizələr gah bu, gah da digər tərəfdə döyüşçü olaraq iştirak edən gələcək fəthə – Teymurun sərkərdə və siyasətçi kimi yetişməsində mühüm rol oynadı.

Əmir Teymur

Teymur (türkcə mənası “dəmir”) 1136-cı ildə Türküstanın Keş əyalətində (indiki Özbəkistanın Şəhrisabz bölgəsində) dünyaya göz açmışdır. Atası Taraqay bu əyalətin idarəçilərindən idi. Hələ kiçik yaşlarından hərbi işinə böyük maraq göstərən Teymur üçün xüsusi tərbiyəçilər tutulmuşdu. Cağatay

ulusunun türkləşmiş Barlas nəslindən olan gələcək fəth uşaqlıq illərində yaxşı təhsil almış, həmçinin türk-monqol hərbi sənətinin incəliklərinə yiyələnməyə müvəffəq olmuşdu. Məhz bu amillər onun uğur qazanmasında mühüm rol oynamış, tezliklə o həm cəsur hərbiçi, həm də ağıllı və

tədbirli lider kimi tanınmağa başlamışdır. Lakin döyüşlərin birində Teymur çiyindən və ayağından yaralanır və aldığı yaralar izziz ötürmüşür. Axsadığına görə müasirləri onu Teymurləng adlandırmışdır.

Cağatay ulusunda baş verən daxili çəkişmələr onun idarəçilik təcrübəsi qazanmasında mühüm rol oynamışdır. Dostları və tərəfdaşları ilə ədalətə davranan Teymur bəzən qatı düşmənlərini belə bağışlamaqla onları dosta çevirməyi bacarırdı. O deyirdi: "Başıma gələnlərdən onu öyrəndim ki, sadıq və vəfalı dost öz dostundan inciyəndə ondan ayrılmaz, dostunun düşməninini öz düşməni hesab edər. ...Cahil və nadan dostdan ağıllı düşmən irəlidir".

Əmir Teymuru sərkərdə və idarəedici kimi yetişdirən amilləri müəyyən edin

Gənc yaşlarından Səmərqənd və Bəlx hakimi Əmir Qazana xidmət edən Teymur onun vəfatından sonra oğlu Əmir Hüseyn ilə də ittifaq bağlayıb qohum olur. Onlar birlikdə Cağatay xanı Toğluq Teymur ilə mübarizə aparırdılar. 1365-ci ildə müttəfiqlər Məvərrənnəhr üzərinə yürüş edən Toğluq Teymura məğlub oldular. Lakin Səmərqənddə əsasını sənətkarlar təşkil edən sərbədarilər monqol ağalığı ilə barışmaq niyyətində deyildilər. Şəhərə daxil olan Cağatay xanı küçə döyüşlərində onlara məğlub oldu və geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Sərbədarilərin hakimiyyəti isə Məvərrənnəhrə yayılmağa başladı. Lakin

müttəfiqlər bu hadisədən bir il sonra Səmərqəndə daxil olub sərbədariləri* təbə etdilər.

*Sərbədarilər

*sözünün hərfi mənası
"boğazdan dara çəkilənlər" deməkdir. Mərkəzi Asiyada və İranda monqol istilasına qarşı azadlıq hərəkatının iştirakçılarıdır.*

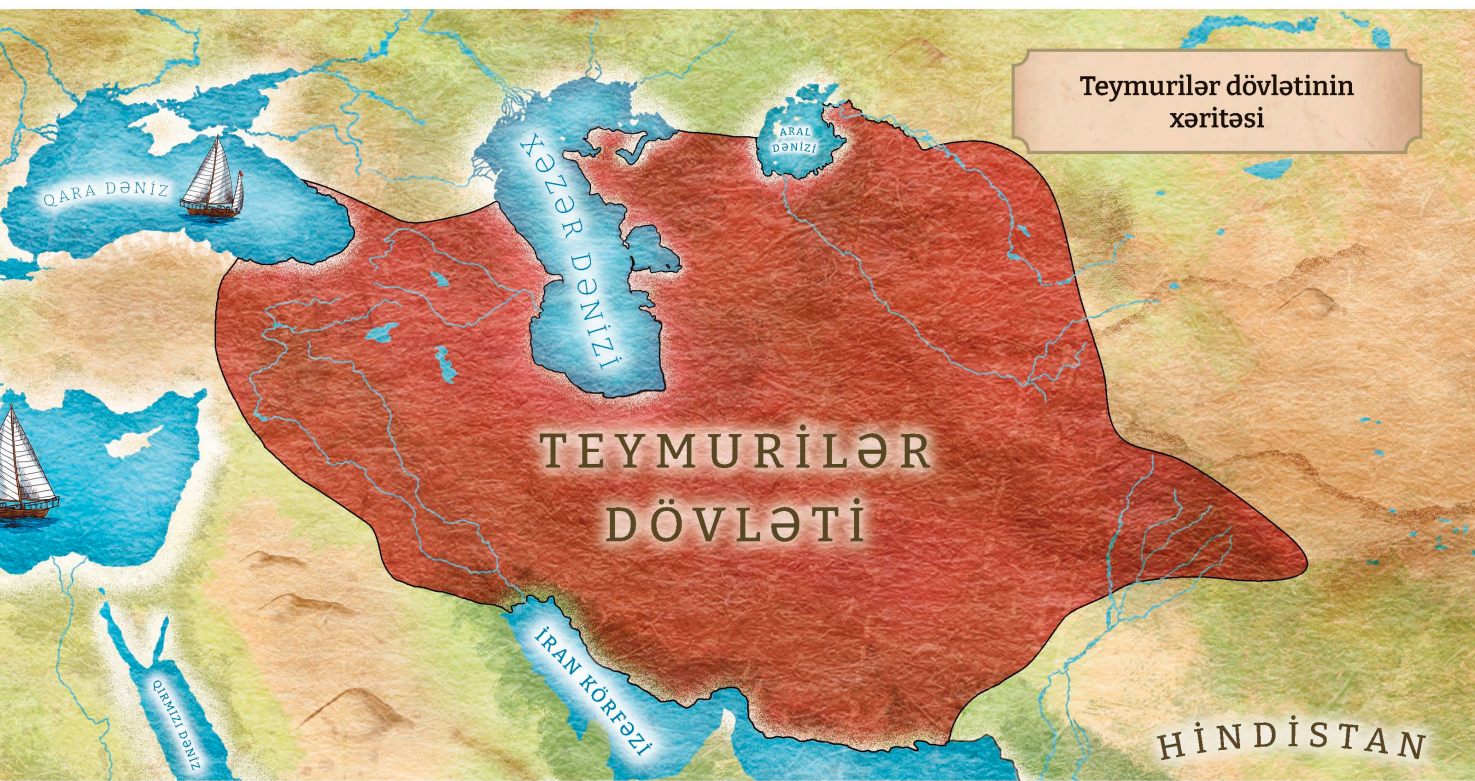
**"Əgər göy
üzündə Tanrı
iki olsa idi,
yer üzünün
nizamı pozulardı".**

Əsas rəqiblərini sıradan çıxaran müttəfiqlər tezliklə bir-biri ilə qarşılaşdılar. Hakimiyyət uğrunda Əmir Hüseynlə Teymur arasında başlanan mübarizə Teymurun qələbəsi ilə başa çatdı. Sərbədarilər hərəkatından ehtiyat edən şəhər idarəçiləri, həmçinin digər xırda feodal hakimlər Teymurun hakimiyyətini tanımağa məcbur oldular. O, 1370-ci ildə qurultay çağıraraq "əmir" titulu qəbul etdi və yeni dövlətin – Teymurilər dövlətinin əsasını qoydu. Çingiz xanın soyundan olmadığı üçün Teymur özünü "Xan" elan edə bilməzdi. Yalnız fəthlərdən sonra o, qurduğu dövlətə "Turan" adını verib, "Turan sultanı" titulu da qəbul etmişdir.

Düşünüb-daşındım ki, əgər Allah birdirsə, onun şəriki yoxdursa, Allah-taalanın müqəddəs mülkünə – yer üzünə sahiblik eləyən insan da bir olmalıdır! Bu vaxt övliyalardan sayılan Baba Əli Şah qarşıma gəldi və dedi: "Ey Teymur, Allah-taala buyurmuşdur ki, əgər göydə iki Tanrı olsaydı, yer üzünün nizamı pozulardı". ... bundan sonra özlərini dövlət şəriki hesab edib mənə təbə olmaq istəməyən əmirləri dürlü-dürlü fəndlərlə özümə itaət etdirmək qərarına gəldim... Məvərrənnəhrdəki bütün ellər, xalqlar, qoşunlar, tümənlər, eləcə də köçərilər mənim hökmranlığım altına keçdilər".

"Əmir Teymurun Qanun kitabı"ndan

Mərkəzi Asiyada Teymurun uğur qazanması üçün bütün şərtlər var idi. Monqol işğalından keçən iki yüz ilə yaxın dövr ərzində burada yaşayan əhali "Böyük Yasa" sayəsində hərbi sənətinin tələblərinə cavab verən ordu halına gəlmişdi. Çingiz xanın varisləri onun həyata keçirdiyi hərbi-inzibati islahatları burada da tətbiq etmişdilər. Sərt monqol hərbi inzizamı türk gənclərinin iliklərinə qədər işləmişdi. Digər monqol uluslarının əhatəsində qalan Cağatay xanları böyük işğallar həyata keçirə bilmədiyindən parçalanma dövründə bu hərbi güc daxili çəkişmələrə sərf olunurdu. Bu böyük gücü idarə etmək və fəthlərə yönəltmək "dəmir adamın" – Teymurun missiyasına çevrildi.

XIV əsrin 70-ci illərində Mərkəzi Asiyayı özünə tabe edən Əmir Teymur diqqətini İran coğrafiyasına yönəltdi. 1385–1388-ci illəri əhatə edən “üç illik” yürüşündə İran, Ərəb İraqı, Cənubi Qafqaz fəth edildi. Bir çox Anadolu hakimləri də onun hakimiyyətini qəbul etdilər. Mühüm ticarət məntəqələri olan Hələb və Şam (Dəməşq) şəhərləri ələ keçirildi. Həmin əsrin 90-cı illərində Əmir Teymur artıq hakimiyyətini şərqdə Qobi səhrasından qərbdə Aralıq dənizinədək geniş ərazilərə yayı bilmişdi.

Əmir Teymurun diqqətini İrana yönəltməsinin səbəbi nə idi?

XIV əsrin 80-ci illərində Teymur Qızıl Ordu xanı Toxtamışla toqquşmalı oldu. Toxtamış Teymurun köməyi ilə hakimiyyətə gəlmişdi. Lakin Cənubi

Qafqazın və indiki Qazaxıstanın bir hissəsinin Teymura tabe edilməsi onu narazı salmışdı. Qızıl Ordu xanı bu ərazilərin tabe edilməsini Çingiz xanın vəsiyyətinin pozulması kimi qiymətləndirirdi. Buna görə o, Cənubi Qafqaza və Mərkəzi Asiyaya yürüşlər təşkil etdi. Onun bu addımı Teymur ilə müharibələrə səbəb oldu. Tərəflər arasında həlledici döyüş 1395-ci ildə Terek çayı sahilində baş verdi. Toxtamışın ordusu darmadağın edildi, özü isə döyüş meydanından

qaçdı. Geri çəkilən düşməni təqib edən Əmir Teymur Saray-Bərkəni tutub dağıtdı. Bu hadisə sonralar Qızıl Ordudan asılı olan Moskva knyazlığının yüksəlişinə şərait yaratdı. Əmir Teymur Moskvaya doğru yönəlsə də, Mərkəzi Asiyada qarışıqlıqların baş verməsi xəbərini alıb geri döndü.

1398-ci ildə uğurlu Hindistan səfəri nəticəsində Dehli sultanlığı tabe edildi. Hindistandan böyük qənimətlərlə döənən Əmir Teymur diqqətini Osmanlı dövlətinə yönəltdi. Osmanlı sultanı I Bəyazid onun rəqibləri olan Qara Yusifi və Cəlairi sultanı Əhmədi himayə edirdi. Bu isə Əmir Teymuru narazı salmışdı. Osmanlı sultanı əsas diqqətini Konstantinopolun fəthinə yönəltməyə, Ön Asiyanın ticarət məntəqələrinin Teymurun nəzarətinə keçməsindən narahat idi. 1402-ci ildə

baş verən Ankara döyüşündə I Bəyazid ilə Əmir Teymurun qüvvələri üz-üzə gəldi. Sayca üstün olan və döyüş fillərindən istifadə edən Teymur qələbə qazandı. Artıq türk-müsəlman dünyasında onun ciddi rəqibi qalmamışdı.

Növbəti hədəf Çin idi. Lakin 1405-ci ildə Çinə yürüş ərəfəsində böyük fəth qəflətən vəfat etdi və bu səfər baş tutmadı.

“Ölkələr qılıncla alınar, ancaq ədalətlə idarə olunar”.

Bu fikirlə razısınız mı? Fikri şərh edin.

Teymurilər dövləti XIV–XV əsrin qovşağında şərqdə Çin sərhədlərindən qərbdə Anadoluya və Aralıq dənizinə, şimalda isə Qafqaz dağlarından cənubda Hindistana və İran körfəzinədək geniş əraziləri əhatə edirdi. Dövlət türk-monqol ənənəsinə uyğun olaraq uluslara bölünmüşdü. Onun tərkibində müxtəlif dillə və dinə malik xalqlar yaşayırdı. Bu xalqları itaətdə saxlamaq üçün hamının qəbul və əməl edəcəyi vahid qanunlara zərurət yaranmışdı. Buna görə Əmir Teymur özünün “Teymurun qanunları” adlı qanunlar toplusunu yaratdı. Qanunların əsas ideyası qanunun aliliyi prinsipinin qəbul etdirilməsi idi. O bu qanunlar

Əmir Teymur taxtda

toplusunda “ölkələrin qılıncla alınıb, ancaq ədalətlə idarə olunmasını” bəyan edirdi. Lakin onun varisləri bu şüara əməl etmədilər.

Teymurun fəthləri İpək yolunun daha da canlanmasına şərait yaratmışdı. O, Asiyadan Avropaya gedən yolları nəzarətdə saxlayırdı. Əmir Teymur Avropa ölkələri ilə birbaşa ticarət əlaqələri yaratmaq siyasəti yeridirdi. Bu addımla o həm də Avropa-Asiya ticarətində Səmərqəndin rolunu artırmaq niyyəti güdürdü. Böyük fəth elm və mədəniyyətin də qayğısına qalır, paytaxt Səmərqəndi türk-islam dünyasının mədəniyyət mərkəzinə çevirməyə çalışırdı. Bunun üçün o fəth edilən ölkələrdən böyük alimləri, həmçinin müxtəlif sənət adamlarını Səmərqəndə gətirmişdi. Nəticədə onun varislərinin dövründə “Teymurlu intibahı” adlandırılan mədəni cərəyanın əsası qoyulmuşdu.

Dövlətin tənəzzülü

Əmir Teymurun ölümündən sonra varisləri arasında baş verən çəkişmələr dövləti zəiflətdi. Ayrı-ayrı hökmdarlar (Şahrux, Hüseyn Bayqara) dövlətin qüdrətini bərpa etməyə çalışsalar da, İran coğrafiyasında oğuzların yeni siyasi dirçəlişi, Mərkəzi Asiyada isə Şeybanilər dövlətinin yaranması Teymurilər dövlətinin çətin sınaq qarşısında qoymuşdu. 1507-ci ildə Şeybanixan Xorasani və Teymurilərin son sığınacağı olan Heratı ələ keçirərək bu dövlətin varlığına son qoydu. Hüseyn Bayqaranın oğlanları Səfəvi şahı I İsmayıl sığındılar. Bu isə Şeybanilərlə Səfəvilər arasında gələcək müharibələrə səbəb oldu.

XAÇ YÜRÜŞLƏRİ

II Urban, Xaçlı dövlətləri, Səlahəddin Əyyubi, Latin imperiyası, Rekonkista

Xaç yürüşləri- nin səbəbləri

Frank imperiyasının parçalanması ilə Qərbi Avropa feodalların öz aralarında hökmranlıq uğrunda mübarizə apardığı bir məkana çevrildi. Bu mübarizədə Roma papaları da iştirak edirdi. Onların məqsədi Avropadakı bütün bu gücləri ram etmək, öz üstünlüyünü onlara qəbul etdirmək və xristian dünyasında hakim mövqeyə malik olmaq idi. Papalar arasında dünya dövləti qurmaq və dünya hökmdarı olmaq ideyası Frank imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranmış bir fikir deyildi. Bu ideya erkən xristianlıq dövründə irəli sürülmüş Teokratik tarix anlayışına əsaslanırdı: "Dünya tarixi Tanrı ilə şeytan arasındakı mübarizədən ibarətdir. Bu mübarizənin sonunda Tanrı qalib gələcək və "Tanrının dövləti" qurulacaq. Tanrını təmsil edən papalar bu dövlətin başçısı olacaq".

Məqsədlərini həyata keçirməyə çalışan papaların ixtiyarında silahlı qüvvələr olmasa da, on-

ların keşişlərdən ibarət böyük bir təbliğat ordusu var idi. Bu təbliğat ordusundan istifadə edərək papalar Qərb xristian dünyasının bütün siyasi və hərbi qüvvələrini, xüsusən də xalq kütlələrini özlərinə bağlamağa və onlara hakim olmağa çalışırdılar.

Hökmranlıq uğrunda gedən bu mübarizədən ən çox əziyyət çəkən sadəcə camaat idi. Qərbi Avropa ölkələrində asayış yox idi. İstehsal dayanmışdı və iqtisadi həyat tamamilə iflic

olmuşdu. Cəmiyyətdə aclıq və səfəliyyət yayılmağa başlamışdı.

Papalıq ilk olaraq sülh çağırışı edərək bütün Avropanı bürümüş bu qarışıqlıq və özbaşınalığın qarşısını almağa çalışdı. Amma bu çağırışlar döyüşçü ünsürlərə o qədər də təsir etmədi. Bu zaman Qüdsə olan sevgini canlandıran və din uğrunda mübarizəni alovlandıran ideyalar ön plana çıxmağa başladı. Roma papaları daxili təcavüz və zorakılığı xarici hədəflərə yönəltməyə çalışırdı-

Papa II Urbanın çıxışı

Xaç yürüşlərinin səbəbləri nə idi?

Xaç yürüşlərində papaların gözləntisi nə idi?

lar. Bunun üçün ağla gələn ən uyğun yer o dövrdə müsəlmanların əlində olan müqəddəs torpaq, yeni Qüds idi. Beləliklə, papalığın əsas hədəfi məlum oldu. Bundan sonra bütün ruhanilər güclü təbliğata başlayıb, dini motivlərdən təbliğat materialı kimi səmərəli istifadə etdilər. Xüsusən İsanın qəbrinin "kafirələrin" əlində olmasından xəcalət çəkdiklərini bildirirdilər. Günahları yumaq üçün Xaç yürüşünə qoşulmağın ən böyük savab olacağı təbliğ olunurdu. Şüurlarda və düşüncələrdə "küçələrində süd və bal axan Qüds" əfsanəsi yaratmaq üçün səy göstərilirdi. Bu təbliğatlarda feodalları vələh edən "Şərqdə hakimiyyət, hökmdarlıq, şöhrət, var-dövlət və torpaq sahibliyi" xəyalı idi. Göründüyü kimi, din xadimlərinin təbliğatlarında vəd etdikləri imkanlar o dövrdəki insanların ehtiyac və tələblərinə uyğun idi. Buna görə də bu şişirdilmiş və xəyali vədlər mülki və hərbi kütlələrə son dərəcə təsirli olmuşdur. Onlar təbliğatlarında dini motivlərdən bir vasitə kimi istifadə etsələr də, əsas məqsədləri dini yox, siyasi idi.

T Dini təbliğatın siyasi məqsədlərə xidmət etdiyi-ni faktlarla əsaslandırın.

Katolik kilsəsinin Provaslav kilsəsi üzərində hakim olmaq istəyi xaç yürüşləri başlamazdan əvvəl meydana çıxmışdı. Hələ 1054-cü ildə xristian kilsəsi iki hissəyə – katolik (Qərb) və pravoslav (Şərq) məzhəblərinə bölünmüş və həmin tarixdən etibarən hər iki kilsə bir-birinin amansız rəqibi

və əleyhdarı olmuşdur. Papanın başçılıq etdiyi katolik kilsəsi Qərb xristian dünyasını xaç yürüşlərinə hazırlayarkən türk axınlarına qarşı dura bilməyən pravoslav kilsəsinə bağlı Bizans imperatorları Papadan davamlı olaraq hərbi yardım istəyirdilər. Papalar bu yardım xahişini latın (katolik) kilsəsinin üstünlüyünü yunan (pravoslav) kilsəsinə qəbul etdirmək üçün bir fürsət kimi gördülər və bunu öz xeyirlərinə dəyərləndirməyə başladılar. 1091-ci ildə peçeneqlər Konstantinopolu ələ keçirmək üçün Bizansa hücum edəndə imperator Roma papasına müraciət etdi. Bu yardım tələbi Papanın xristian dünyasını səfərbər etmək üçün istifadə etdiyi ən mühüm bəhanələrdən biri oldu.

Xaç yürüşlərinin siyasi-iqtisadi səbəblərini müəyyən edin.

Avropada bir-birinin ardınca baş verən böyük təbii fəlakətlər və epidemiyalar xaç yürüşlərinin başqa bir səbəbini formalaşdırdı.

Xaçlı döyüşü

Aclıq, xəstəlik, səfalət və öz-başınalılıq cəmiyyəti məhv edirdi. Məhz buna görə də kilsənin təbliğatı xilas yolu axtaran insanlara böyük təsir göstərirdi. Bizansın təkidlə kömək istəməsi də katolik kilsəsinin hərəkətə keçirdi. Papa II Urbanın 1095-ci ildə Klermonda etdiyi çağırış xaç yürüşlərinin başlanmasına səbəb oldu.

Şərqə doğru xaç yürüşləri

Şərqə doğru yürüşə çıxmazdan əvvəl Avropada yaşayan yəhudilər xaçlıların əsas hədəfinə çevrildi. Hücumə məruz qalmış yəhudilərdən biri şahid olduğu hadisələr barədə yazırdı:

"Şəhərdəki yəhudilər qətlərdən qorunmaq ümidi ilə yepiskopa müraciət etdi. Yepiskop onları öz evində yerləşdirdikdən sonra qətləri törədən dəstəyə xəbər verdi. Onlar qapının kilidini qırıb ox və mizraqlarla evdə gizlənən yəhudilərə hücum etdilər. Xeyli yəhudi öldürüldü. Qadınlara və körpə uşaqlara da rəhm edilmədi".

*İbrahim Edhem Polat
"Doğu və Batı kaynaklarında Haçlı seferlerinde yaşanan insanlık ihlalleri".
Uluslararası suçlar ve tarih dergisi*

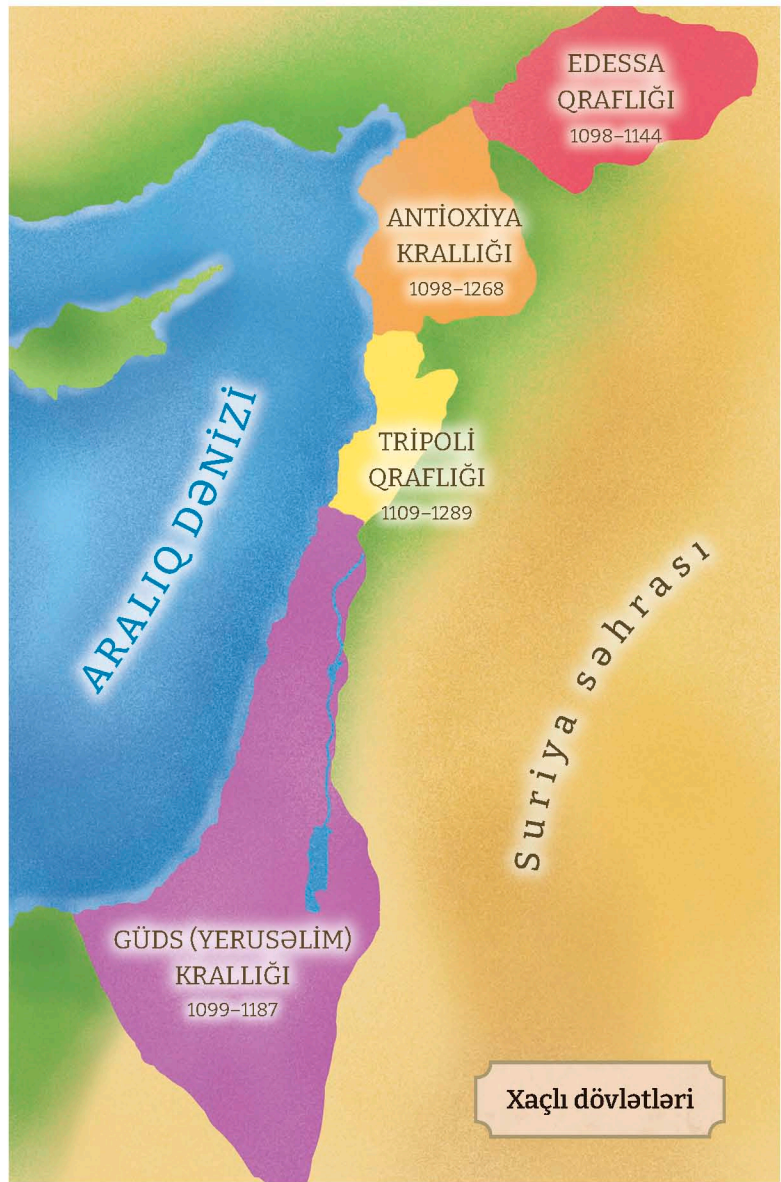

S Sizcə, Avropada yəhudilərə qarşı zorakı münasibətin səbəbi nə idi?

1096-cı ilin yazında Pyotr adlı bir rahibin rəhbərliyi ilə kəndlilərdən ibarət böyük bir dəstə Şərqa doğru xaç yürüşünə başladı. Bu talançılar kütləsi keçdikləri hər yeri qarət edib dağıdırdı. Bir Qərb tarixçisinin dediyi kimi, onlar "ağıldan və insanlıqdan məhrum vəhşi heyvanlar" kimi idilər. Konstantinopola çatan bu dəstəni gördükdə Bizans imperatoru çox məyus oldu. Tələsik Anadoluya ötürülən bu başıpozuq dəstələr Səlcuq ordusu tərəfindən darmadağın edildi.

1096-cı ilin sonlarına doğru qrafların və hersoqların rəhbərliyi altında cəngavərlərdən ibarət əsas xaçlı qoşunları qruplar halında Konstantinopola gəlməyə başladı. İmperator ilk görüşdən xaçlı başçıların Şərqdə öz dövlətlərini qurmaq niyyətini dərhal başa düşdü. Buna görə də sahib olduğu üstünlüklərdən istifadə edərək xaçlı liderləri nəzarətdə saxlamaq istəyirdi. İmperator türklərdən alınacaq yerlərin onun ixtiyarına verilməsi, əvəzində xaçlılara ərzaq və hərbi yardım göstərilməsi şərti ilə onlarla müqavilə bağladı. Xaçlı ordusunun baş komandanı yox idi. Bütün qərarlar xaçlı komandirlərin iştirak etdiyi məclisdə birgə qəbul edilirdi.

Anadoludakı Səlcuq türklərinin hərbi qüvvələrini məğlub edən xaçlılar Aralıq dənizinin Şərq sahillərindəki müsəlman torpaqlarını ələ keçirib, burada xaçlı dövlətləri yaratdılar. 1099-cu ildə başa çatan I Xaç yürüşü nəticəsində Qüds ələ keçirildi. Şəhərdəki müsəlman və yəhudi əhaliyə qarşı dəhşətli qətlə

törədildi. Xaçlı dövlətlərin ən böyüyü Qüds krallığı idi. Antioxiya knyazlığı, Edessa və Tripoli qraflıqları ondan vassal asılılığında idi.

Birinci xaç yürüşü nəticəsində Yaxın Şərqdə baş vermiş siyasi dəyişiklikləri xəritədə göstərin.

Mosul hakimi İmadəddin Zənginin Edessanı tutmasına cavab olaraq 1147–1149-cu illərdə II Xaç yürüşü baş verdi. Lakin yürüş iştirak-

çıları arasındakı ziddiyyətlər, Bizansın onlara dəstək verməməsi və Səlcuqların mübarizəsi nəticəsində xaçlı ordusu məğlubiyyətə uğradı.

1187-ci ildə Təbəriyyə gölü yaxınlığındakı döyüşdə Misir hökmdarı Səlahəddin Əyyubinin ordusu Qüds krallığının qoşunlarını darmadağın edib Qüdsü azad etdi. Bu xəbər Avropanı sarsıtdı. 1189–1192-ci illərdə Müqəddəs Roma imperatorunun, İngiltərə və Fransa krallarının iştirakı ilə III Xaç yürüşü başlandı.

"Bu yürüş zamanı Səlcuq ordusunun göstərdiyi davranış hər cür tərifi layiqdir: Səlcuqlar zərbə vura-vura fransız ordusunu Dənizlidən Antalyaya qədər izlədi. Burada son zərbəni vurmaq üçün hərəkətə keçəndə dəhşətli mənzərə ilə qarşılaşdı: xaçlılar artıq döyüşə bilməyəcək qədər ac, xəstə və yorğun idi. Xaçlı ordusunun bu vəziyyətini görən türklər rəhmət gəlib birdən-birə döyüşü dayandırdılar. Onlar acları yedizdirib, xəstələri müalicə etdilər, onlara pul payladılar. Bu vəziyyətdən son dərəcə təsirlənən 3 min fransız gənc səlcuqların himayəsinə sığınaraq müsəlman oldu. Yürüşdə iştirak edən kralın keşişi bu vəziyyəti belə ifadə etmişdi: "Ey xəyanətdən daha qəddar olan rəhmət! Müsəlmanlar çörək verməklə xristianlardan dinini satın aldılar. Halbuki türklər onları müsəlman etmək üçün heç bir zor tətbiq etmədilər".

Osman Turan. "Səlcuqlar zamanında Türkiyə".

S Türklərin xaçlı ordusuna göstərdiyi münasibəti müzakirə edin. Bu hadisə sizə hansı müharibəni xatırladır?

İngiltərə və Fransa kralları Qüdsə getmək üçün dəniz yolundan istifadə edərkən Almaniya imperatoru Fridrix Barbarossa quru yoluna üstünlük verdi. Anadoluda qırğınlar törədən alman ordusu Konya şəhərini ələ keçirib dağıntılara məruz qoydu. Göysu çayını keçərkən

alman imperatorunun suda boğulub ölməsi nəticəsində ordu dağıldı. Suriya və Fələstin əhalisi böyük bir fəlakətdən xilas oldu. İngilis və fransız krallarının da Qüdsü ələ keçirmək istəyi baş tutmadı.

T Səlahəddin Əyyubinin həyatı və fəaliyyəti haqqında təqdimat hazırlayın.

Ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir öz əsərində imperatorun ölüm xəbərini belə qələmə alır: "Alman imperatoru yuyunmaq üçün çaya girdi və suyun belinə belə çatmadığı bir yerdə boğuldu. Beləcə, Allah müsəlmanları onun şərinə qorudu".

Öndər Kaya. "Avropa tarixi"

S Sizcə, müəllifin istehzalı münasibətinin səbəbi nədir?

Romanın xristianlığın tərkəzi olmasını istəyən Papa III İnnokenti növbəti xaç yürüşünün təşkilatçılığını öz üzərinə götürdü. O, yürüşün məsrəflərini qarşılamak üçün yeni vergi təyin etdi. Səfərin Misir üzərinə olması qərarlaşdırıldığından çoxlu gəmiyə ehtiyac var idi. Aparılan danışıqlar nəticəsində Venesiya lazım olan köməyi verəcəyini bildirdi.

1202–1204-cü illərdə IV Xaç yürüşü baş verdi. Venesiyanın təkidi ilə xaçlı ordusu marşrutu dəyişib Konstantinopola hücum etdi. 1204-cü ildə Konstantinopolu ələ keçirən xaçlılar burada Latin imperiyasını yaratdılar (1204–1261). Yalnız 57 il sonra "latınlar" buradan qovuldular və Bizans imperiyası bərpa edildi. Konstantinopolda törədilən vəhşiliklər xaç yürüşlərinin siyasi məqsədlərini daha qabarıq şəkildə büruzə verdi. Müqəddəs Sofiya kilsəsinin qarət olunması isə özlərini "din uğrunda müqəddəs müharibənin iştirakçıları" kimi təqdim edən xaçlıların əsil simasını açıb göstərdi.

XIII yüzilliyin sonlarında Şərqa doğru daha dörd yürüş təşkil olunsada, sonda xaçlılar müsəlman ölkələrində əldə etdikləri bütün torpaqlardan qovuldular.

S Müsəlman ölkələri üzərinə baş vermiş daha hansı yürüşləri xaç yürüşlərinə bənzətmək olar?

Avropada müsəلمان-lara qarşı xaç yürüşləri

VIII yüzilliyin əvvəllərində ərəblərin Pireney yarımadasını işğal etməsi nəticəsində burada Kordova əmirliyi yaradıldı. Abbasilər sülaləsi hakimiyyətə gəldikdən sonra onlardan asılılığı qəbul etməyən əmirlik bir müddət sonra Kordova xilafəti adlandırılmağa başladı. Ərəblərin hakimiyyəti dövründə İspaniyada sənətkarlıq və ticarət tərəqqi edir, şəhərlər yüksəliş dövrü keçirirdi. Bu da öz növbəsində mədəniyyətin inkişafına təsir göstərirdi. Avropa ölkələri Kordova xilafəti vasitəsilə müsəlman alimlərinin müxtəlif elm sahələrinə dair əsərləri ilə tanış olurdu.

Roma papaları xristian əhalini buradakı müsəlman və yəhudilər üzərinə xaç yürüşünə təşviq edirdilər. Pireney yarımadasında başlayan rekonkista (ərəblərin hakimiyyəti altında olan ərazilərin geri alınması) hərəkatının nəticəsində Kordova xilafəti XI yüzilliyin əvvəllərində

bir sıra əmirliklərə parçalandı. Yarımadaının müxtəlif ərazilərində Kastiliya, Araqon kimi ispan dövlətləri və Portuqaliya krallığı meydana gəldi. Papalıq rekonkista hərəkatını "xaç yürüşü" elan edərək Avropa cəngavərlərini "aypara"ya qarşı "müqəddəs" müharibədə qoçaqlıq göstərməyə çağırırdı. Aralarında birlik olmayan müsəlman əmirlikləri bir-birinin ardınca xristian dövlətlər tərəfindən ələ keçirildi. Ərəblərin əlində yalnız Qranada əmirliyi qaldı. 1479-cu ildə Araqon və Kastiliya krallıqları vahid dövlətdə birləşdi. Bu hadisə İspaniyada kral hakimiyyətinin güclənməsində mühüm addım oldu. Ölkə daxilində mövqelərini möhkəmləndirən ispan kralları əsas zərbəni Qranada əmirliyinə qarşı yönəlttilər. Uzun sürən müharibədən sonra 1492-ci ildə Qranada təslim oldu. Ərəblər Qranadanı onların və yəhudilərin mülkiyyətləri ilə yanaşı, dini azadlıqlarının saxlanılması şərtilə təslim etsələr də, ispanlar verdikləri vədlərə əməl etmədilər. Müsəlmanlar və yəhudilər ya xristianlığı qəbul etməli, ya da ki İspaniyanı tərk etməli idilər. Onların böyük hissəsi Afrikaya köçdü. Qranadanın süqut etməsi ilə bütün Pireney yarımadası, Portuqaliya istisna olmaqla, ispan krallarının əlinə keçdi.

Xaç yürüşlərinin nəticələri

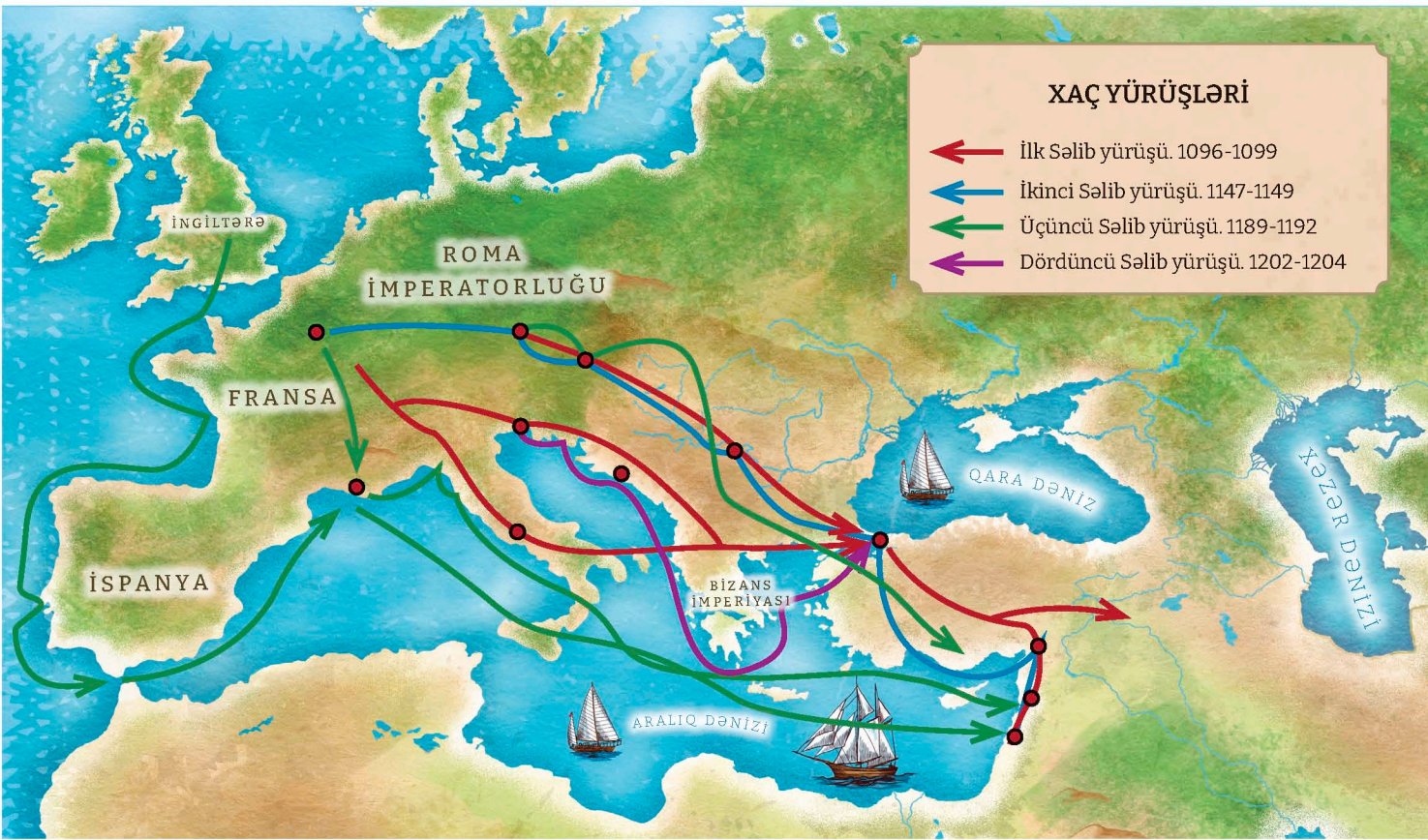
XI–XIII yüzilliklərdə baş vermiş xaç yürüşləri Şərq ölkələrinə böyük dağıntılar və fəlakətlər gətirdi. Hər yerdə talançılıq və qətlamlarla müşahidə olunan bu yürüşlər zamanı kənd təsərrüfatına, şəhər həyatına, mədəniyyətə, sənətkarlıq və ticarətə sarsıdıcı zərbə vuruldu. Müsəlmanların, yəhudilərin və Şərq xristianlarının amansızlıqla qətl edilməsi bölgə əhalisinə qorxu hissi aşılamaqla yanaşı, burada yaradılan xaçlı dövlətlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədinə xidmət edirdi. Xaçlıların törətdikləri vəhşiliklər, verdikləri vədlərə əməl etməmələri və bağladıkları sazişləri birtərəfli qaydada pozmaları şərqilərdə avropalılara qarşı inamsızlıq yaratdı. Bizanslıların və müsəlmanların "frank" adlandırdıqları katoliklərin nümayiş etdirdiyi qeyri-insani davranışlar, Qərbdən kömək istəyən Bizans imperatorlarını məyus etdi. IV Xaç yürüşündən sonra Bizans Aralıq dənizində ticarət üstünlüyünü itirdi. Bundan sonra o, Venesiya və Genuya kimi İtaliya şəhər-dövlətləri ilə rəqəbat apara bilmədi.

Rekonkista hərəkatı ilə bağlı cədvəli doldurun.

SƏBƏBLƏRİ	NƏTİCƏLƏRİ

Xaç yürüşlərindən daha çox faydalanan papalıq Qərbi Avropanın ən zəngin sərvət sahibinə çevrildi. Birinci xaç yürüşündən sonra nüfuzu artan Roma papaları bu gücdən və sərvətdən düzgün istifadə edə bilmədilər. Xaç yürüşlərində

XAÇ YÜRÜŞLƏRİ

- ← İlk Səlib yürüşü. 1096-1099
- ← İkinci Səlib yürüşü. 1147-1149
- ← Üçüncü Səlib yürüşü. 1189-1192
- ← Dördüncü Səlib yürüşü. 1202-1204

İştirak edə bilməyənlərdən "peşmanlıqdan təmizlənmək üçün pul", "pulla günahların bağışlanması" kimi dindən sui-istifadəni sübut edən vergilərin yığılması papaları gözəndən saldı. Onlara olan inam və etibar azaldı. Bu da gələcəkdə Avropada dini islahat tərəfdarlarının meydana çıxmasına səbəb oldu.

Xaçlı dövlətlərin qurulması Şərqdə xristianlığın yayılması üçün missionerlik fəaliyyətinə təkan verdi. Xristian Qərb dünyası müsəlman türklərlə apardığı savaşlarda onları yaxından tanımaq imkanı əldə etdi. Türklərin döyüşkənliyini yüksək qiymətləndirən xaçlı salnamələrinin birində "türklərdən və franklardan başqa heç kəsin cəngavər ola bilməyəcəyi" iddia edilir və göstərilirdi ki, "türklər xristian olsa idilər, qüdrət, igidlik və savaş elmində heç kim onlara bərabər ola bilməzdi".

Avropa xalqlarının xarici aləmi tanımlarında xaç yürüşlərinin böyük rolu oldu. Şərq ölkələri ilə ticarət canlandı, burada istehsal olunan mallara tələbat artdı. Bu vəziyyət Avropada nəqliyyat, gəmiçilik və bankçılıq kimi sahələrin inkişafını təmin etməklə yanaşı, həm də coğrafi kəşflərin əsas şərtlərini hazırladı.

Xaç yürüşləri İslam dünyasının elm, texnika və mədəniyyət sahələrindəki nailiyyətlərinin Qərbə ötürülməsində əsas vasitə oldu. Avropalıların məişət həyatında və gündəlik geyimə qaydalarında dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Bir sözlə, xaç yürüşlərinin Şərq ölkələrinə bəxş etdiyi bədbəxtliklər üzərində avropalıların gələcək firavan həyatının təməli qoyuldu.

Xaç yürüşlərinin nəticələri ilə bağlı sxem hazırlayın.

"Papa II İohan Pavel (1978–2005) müsəlmanlardan, yəhudilərdən və Şərq xristianlarından katolik kilsəsinin keçmişdə işlədiyi günahlara görə üzr istəmiş, inkvizisiya məhkəmələrində və xaç yürüşlərində din adına işlənən işgəncə və cinayətlərdən ötrü bağışlamaq məqsədilə: "Biz bağışladıq və sizin də bağışlamağınızı istəyirik", – demişdir.

*İbrahim Edhem Polat
"Doğu və Batı kaynaklarında Haçlı səfərlərində yaşanan insanlıq ihlalləri":
Uluslararası suçlar və tarix dergisi.*

Papanın sözləri nəyi sübut edir?

Roma papaları II Urbanla II İohan Paveli müqayisə edin.

QƏRBİ AVROPADA MƏRKƏZİ DÖVLƏTLƏRİN YARANMASI

Norman işğalı, Böyük azadlıqlar xartiyası, Vilhelm, IV
Filipp, Baş ştat, Yüz illik müharibə, "qara ölüm"

Norman işğalı

1066-cı ildə Normandiyalı Vilhelmin başçılığı ilə ağır silahlı cəngavərlər ordusu İngiltərə sahillərinə çıxdı və Hastings döyüşündə İngiltərə kralının piyadalardan ibarət ordusunu məğlub etdi. Vilhelm özünü İngiltərə kralı elan etdi. Yeni kral norman cəngavərlərinə torpaq sahələri payladı və bütün zadəganları İngiltərənin yeganə hökmdarı kimi ona sadiqlik andı içməyə məcbur etdirdi.

Norman hakim təbəqəsi fransızca danışdı. Lakin normanların anqlo-sakson zadəganları ilə qohumluq əlaqələri anql-saksları və normanları tədricən yeni ingilis mədəniyyətində birləşdirdi. Vilhelm əhali və əmlakın siyahıya alınmasını apardı. Bu, Roma dövründən bəri Avropada aparılan ilk siyahıyaalma idi. Anql-saks krallarının tətbiq etdiyi vergi sistemi və kral məhkəməsi təkmilləşdirildi.

Norman işğalını İngiltərə tarixinin dönüş nöqtəsi hesab etmək olarmı? Mülahizələrinizi əsaslandırın.

V əsrin əvvəllərində Şimali Avropadan yaşayan alman tayfaları: anql və sakslar İngiltərəni işğal etdilər. Burada yeddi krallıq meydana gəldi. IX əsrin sonlarında İngiltərədə vahid krallıq yarandı. Həmin dövrdən İngiltərə anql-saks kralları tərəfindən idarə olunmağa başladı..

Hastinq döyüşü

II Henrix

XII əsrin ikinci yarısında II Henrixin hakimiyyəti dövründə kral hakimiyyəti genişləndirdi. Kral məhkəməsinin səlahiyyətləri artırıldı. Bu məhkəmələr bütün İngiltərəni əhatə etdiyindən ölkə üçün ümumi olan qanunlar yerli qanun məcləllərini əvəz etməyə başladı.

Henrixin kilsə üzərində kral nəzarəti tətbiq etmək niyyəti ictimai narazılıq nəticəsində çox da uğurlu olmadı.

Böyük azadlıqlar xartiyası və Birinci Parlament

XIII əsrin əvvəllərində Fransa ilə aparılan müharibələr böyük vəsait tələb edirdi. Ona görə də kral tez-tez feodallardan, kilsədən və əhalinin digər təbəqələrindən alınan vergiləri artırırırdı. Kilsə işlərinə qarışması kral ilə Roma papası arasında da münaqişəyə səbəb oldu. Papa kralın taxt-tacdan məhrum edilməsi haqqında fərman verdi. Təbəələrinin ona qarşı üsyana qalxacağından ehtiyat edən kral özünü papanın vassalı elan etdi. Bu hadisə ölkədə iri feodallar, cəngavərlər və şəhərlərin üsyanına səbəb oldu. Kral üsyançıların tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu və 1215-ci ildə Böyük azadlıqlar xartiyasını imzaladı. Sənəddə iri feodallara geniş, cəngavər, şəhərli və azad kəndlilərə məhdud hüquqlar verilirdi. Kral vassallarından və təbəələrindən müəyyən ediləndən artıq vergi ala bilməzdi. Bütün azad adamlar kral məmurlarının özbaşınalıqından və hədsiz cərimələrdən qorunmalı idi. Şəhərlərin mövcud azadlıqları təsdiq edildi. Lakin kral bu

sənəddə təsbit edilən hüquqlara əməl etmədi və üsyançılara qarşı müharibəyə başladı. Kral və üsyançılar arasında münaqişə uzun müddət davam etdi. Bu münaqişənin gedişində 1265-ci ildə İngiltərə tarixində ilk dəfə olaraq iri feodallar, ali ruhənilər, cəngavər və şəhərlərin nümayəndələrinin təmsil olduğu parlament çağırıldı. Kral

vergiləri parlamentlə razılaşdırdıqdan sonra təyin edə bilirdi. XIV əsrdə parlament vergi təyin etmək hüququ ilə yanaşı, qanunların verilməsində də iştirak etmək hüququ qazandı.

Böyük azadlıqlar xartiyası və parlament kral hakimiyyətini məhdudlaşdırdı mı? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Hasting döyüşü

Fransa krallığı

XI əsrin ikinci yarısında İngiltərəni işğal edərək özünü bu ölkənin kralı elan edən Normandiya hersoqu Fransadakı mülklərini də öz nəzarətində saxlayırdı. XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində Fransada kral hakimiyyəti güclənməyə başladı. Fransa ərazilərinin bir hissəsini öz nəzarətində saxlayan İngiltərə kralına qarşı müharibə nəticəsində Normandiya və Akvitanıya geri qaytarıldı.

IV Filippin (1285–1314) hakimiyyəti dövründə Fransada kral hakimiyyəti daha da gücləndi.

IV Filippin kilə torpaqlarından vergilər almağa başlaması Roma papası ilə münaqişəyə səbəb oldu. O, ölkənin bütün təbəqələrinin dəstəyini qazanmaq üçün 1302-ci ildə Baş ştatlar adlanan məclis çağırırdı. Nəticədə Papaya qarşı mübarizədə IV Filipp qalib gəldi.

IV Filipp

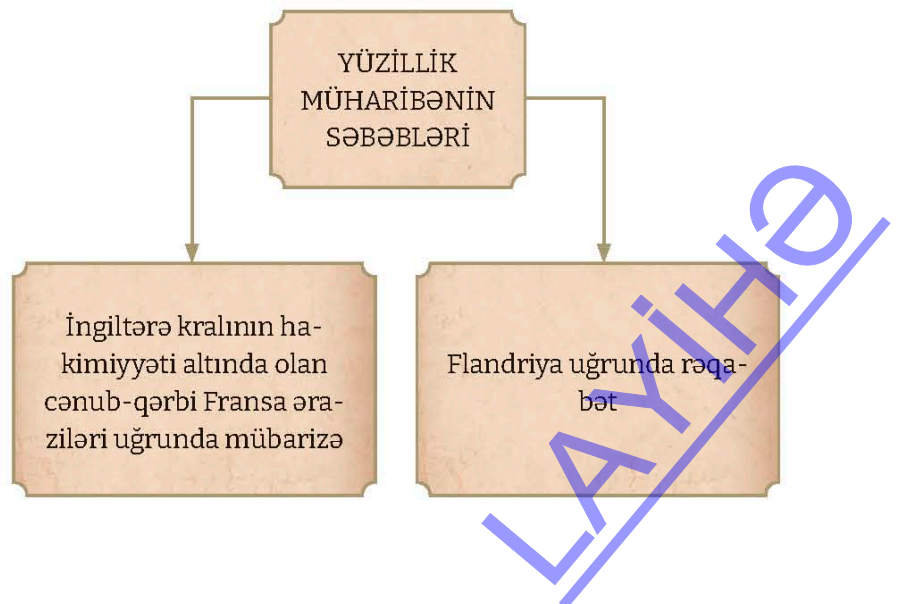

IV Filippin Roma papası ilə münaqişəsi

Yüzillik müharibə

XIII əsrdə İngiltərə kralı hələ də Fransada kiçik bir mülkə sahib idi. 1337-ci ildə Fransa kralının bu ərazini ələ keçirməsi İngiltərə ilə müharibəyə səbəb oldu. Beləliklə,

İngiltərə ilə Fransa arasında 1453-cü ilə qədər davam edən Yüzillik müharibə başlandı. Müharibəyə bəhanə İngiltərə kralının Fransa taxtına iddiası oldu.

Yüzillik Müharibə orta əsrlərin müharibə tarixində mühüm dönüş nöqtəsi oldu. Yüzillik müharibənin əsas döyüşlərində atlı cəngavərlər deyil, kəndli piyadaları qalib gəldi. Fransa ordusunun əsasında ağır silahlanmış süvari cəngavərlər dayanırdı. Bu cəngavərlər aşağı sosial təbəqələrə məxsus

piyada əsgərlərə nifrətlə baxırdılar. İngilislər ağır silahlanmış süvarilərdən istifadə etsələr də, onlar daha çox kəndlilərdən ibarət piyada qoşuna güvənirdilər. Onlar nizələrlə yanaşı, həm də uzun yaya malik oxlarla silahlanmışdılar. Belə yaylarla oxu sürətlə daha uzun məsafəyə atmaq mümkün idi.

“Qara ölüm”

XIV əsrdə “Qara ölüm” adlanan vəba epidemiyası Avropanın əhalisini xeyli azaltdı.

Bu isə orta əsrlərin sonlarında əhəmiyyətli iqtisadi və sosial dəyişikliklərə səbəb oldu. Qara siçovullar tərəfindən yayılan “qara ölüm” Avropa tarixindəki ən dağıdıcı təbii fəlakət idi. Ticarət əlaqələri bu epidemiyaya

nın yayılmasına şərait yaratdı. Avropa əhalisinin yarıdan çoxu vəbadan öldü.

O dövrdə insanlar vəbanın nədən qaynaqlandığını bilmirdilər. Çoxları bunun ya Allah tərəfin-

dən günahlarının cəzası olaraq göndərildiyinə, ya da şeytan tərəfindən törədildiyinə inanırdı. Bəziləri isə yəhudiləri su quyularını zəhərləməklə vəba xəstəliyini yaymaqda ittiham etdilər. Bu isə yəhudilərə qarşı düşmənçiliyin alovlanmasına səbəb oldu. Yəhudilərə qarşı ən dəhşətli hücumlar Almaniyada baş verdi. İnsan ölümünün çoxluğunun ağır iqtisadi nəticələri oldu. Ticarət azaldı və işçi qıtlığı əməkhaqqının kəskin artmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, əhəlinin sayının azalması ərzağa tələbatı azaltdı. Nəticədə qiymətlər aşağı düşdü. Yaranmış vəziyyət kəndlilərin təhkimçilikdən azad edilməsinə də təsir göstərdi.

S Epidemiyanın hansı sosial-iqtisadi nəticələri oldu? Müasir dövrdə epidemiya insanların həyatına necə təsir göstərə bilər?

Mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin yaranması

Yüzillik müharibə Fransanı gücdən salsada, eyni zamanda, ümumi düşməne

Kral XI Lüdovik

qarşı fransız xalqının birliyinə inkişaf etdirdi. Kral bu birlik duyğusundan mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılmasında istifadə etdi. Kral XI Lüdovikin (1461–1483) hakimiyyəti dövründə mərkəzləşdirmə prosesi gücləndi. Yeni tətbiq edilən illik vergi kral xəzinəsinin müntəzəm gəlir mənbəyinə çevrildi. Bu da Fransada kral hakimiyyətinin güclənməsinə şərait yaratdı.

Yüzillik müharibə İngiltərənin tarixi inkişafına da təsirsiz qalmadı. Müharibə xərcləri və işçi qüvvəsinin itkisi iqtisadiyata mənfi təsir göstərdi. Bu müharibədən az sonra ölkədə daxili münaqişə başladı. İki feodal qrupu arasında hakimiyyət uğrunda baş verən bu hadisə onların bayraqlarındakı təsvirlərə görə Al qızılgül və Ağ qızılgül müharibəsi (1455–1485) adlanırdı. Müharibə nəticəsində VII Henri Tüdor qalib

gəldi. Beləliklə, İngiltərədə yeni sülalə – Tüdorlar hakimiyyəte gəldi. VII Henri kral hakimiyyətini gücləndirmək üçün tədbirlər gördü. Feodalların hərbi dəstələrini ləğv etməklə ara müharibələrinə son qoydu. Zadəganlar və orta təbəqə üzərinə az vergi qoymaqla onların dəstəyini qazandı.

Məlum olduğu kimi, VIII əsrin əvvəllərində ərəblər İspaniyanın çox hissəsini fəth etmişdilər. Bundan sonra İspaniyada xristian hökmdarlar öz torpaqlarını müsəlmanlardan geri almaq üçün mübarizə aparmışlar. XV əsrə qədər davam edən və Rekonkista adlanan bu mübarizənin gedişində Pireney yarımadasında bir neçə müstəqil xristian krallığı yaranmışdı. XV əsrin ikinci yarısında ən güclü krallıqlardan olan Araqon və Kastiliyanın birləşməsi İspaniyada mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranması prosesində mühüm addım oldu.

1492-ci ildə İspaniyada son müsəlman dövləti olan Qranada əmirliyi süqut etdi. Beləliklə, Pireney yarımadasında İspaniya və Portuqaliya krallıqlarının hakimiyyəti quruldu. Bundan sonra burada yaşayan müsəlmanlara və yəhudilərə qarşı cəza tədbirləri həyata keçirdilər.

MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ DÖVLƏTLƏRİN YARANMA XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ TƏHLİL EDİN.

İNGILTƏRƏ

FRANSA

İSPANİYA

Böyük Karın tacqoyma mərasimi

Müqəddəs Roma İmperiyası

Almaniya kralı I Otto Papanın müdafiəsi müqabilində 962-ci ildə Roma imperatoru elan edilmişdi. Sonralar bu dövlət Müqəddəs Roma İmperiyası adlandırıldı. XII əsrdə imperiyanın İtaliyanın şimalını işğal etmək cəhdi uğursuz oldu. İtaliyanın şimal şəhərləri ilə papanın ittifaqı imperatoru məğlub etdi. Papa ilə müba-

rizə Roma üçün ağır nəticələrə səbəb oldu. Almaniya mərkəzi hakimiyyət zəiflədi və müstəqil knyazlıqlara parçalandı. Müqəddəs Roma imperatoru Almaniya və İtaliya üzərində real gücünü itirdi. Fransa və İngiltərədən fərqli olaraq Almaniya və İtaliyada orta əsrlərdə mərkəzləşdirilmiş dövlət yaranmadı. Həm

Almaniya, həm də İtaliya çoxlu kiçik, müstəqil dövlətlərdən ibarət idi. XIX əsrə qədər bu ölkələrdə siyasi dağınıqlıq davam etdi.

Orta əsrlərin ikinci mərhələsində Almaniya və İtaliyada tarixi inkişafın Fransa və İngiltərədən fərqli cəhətlərini təhlil edin.

ZAMAN OXUNDA VERİLMİŞ TARİXLƏRƏ AİD HADİSƏLƏRİ MÜƏYYƏN EDİN

“Nizamiyyə”, universitet, Mahmud Qaşğari, Yunis Əmrə, Gur Əmir türbəsi, humanistlər, Leonardo da Vinçi

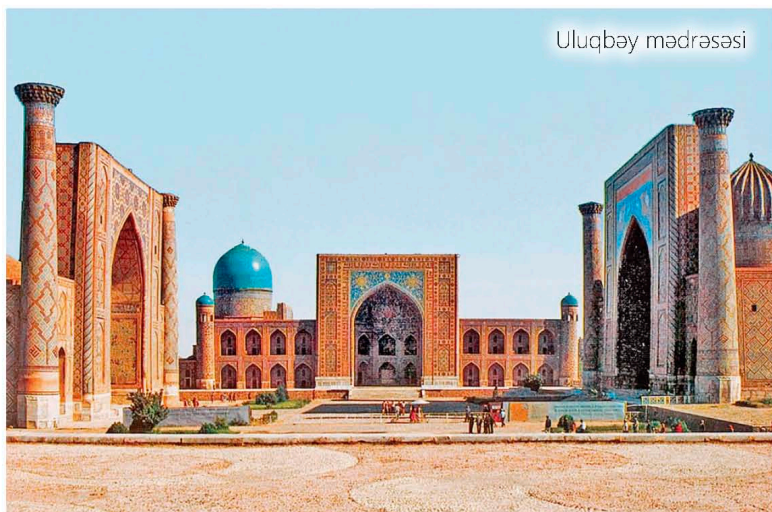
Təhsil və elm

Şərqi elm və mədəniyyət sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etməsi daha çox İslam intibahı dövrünə aiddir. Ümumdünya mədəniyyətinə bənzərsiz incilər bəxş etmiş türk xalqları əvvəllər yaratmış olduqları möhtəşəm mədəniyyət nümunələrini klassik feodalizm dövründə daha da zənginləşdirmişdir. Bu dövrdə təhsil və elm inkişaf edirdi.

Böyük Səlcuq sultanı Alp Arslanın göstərişi ilə vəzir Nizamülmülk tərəfindən 1066-cı ildə Bağdadda açılan “Niza-

Uluqbəy

Uluqbəy mədrəsəsi

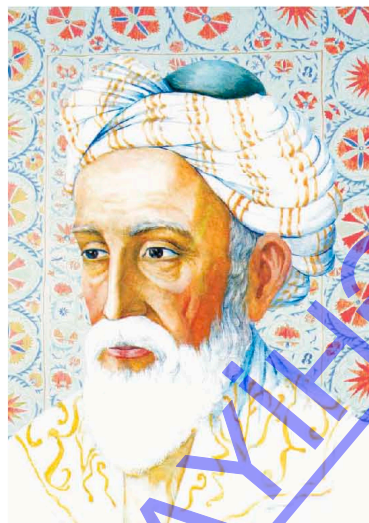
miyyə” mədrəsəsi dünyanın ilk universitetlərindən biri hesab olunur. Bu ali mədrəsədə dini biliklərlə yanaşı, hüquq, filologiya, riyaziyyat, astronomiya elmləri də tədris edilirdi. Böyük azərbaycanlı alim Xətib Təbrizi Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demişdir.

XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə yaradılan mədrəsə müsəlman Şərqiinin ikinci ali təhsil ocağı idi. Teymuri hökmdarı Uluqbəy də ölkədə mədrəsələrin tikilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Şərq ölkələrində təhsilin inkişaf xüsusiyyətlərini izah edin.

Astronomiya elminin inkişafında mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdu. İsfahan rəsədxanasına rəhbərlik etmiş dövrü-

Ömer Xəyyam

nün dahi şairi, riyaziyyatçısı, astronomu və filosofu hesab edilən Ömər Xəyyam Səlcuq hökmdarı Məlikşahın şərəfinə "Cəlali təqvimini"ni tərtib etmiş, orada Yerın Günəş ərafında fırlanması fikrini irəli sürmüşdür. Burada o, Miladi təqvimindən daha dəqiq hesablamalar aparmağa nail olmuşdu. Astronomiya ilə bağlı tərtib etdiyi 100-dən artıq ulduzun adının verildiyi "Məlikşah cədvəli" kataloqunun ancaq müəyyən hissəsi müasir dövrə gəlib çatmışdır.

Ulduz bürclərinin dövrü adının (siçan, öküz, bəbir, dovşan, timsah, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it, donuz) türk dilində verilməsi digər türk

astronomu Mahmud Qaşğari-nin adı ilə bağlıdır.

Teymuri hökmdarı Uluqbəyin astronomiyanın inkişafında xidmətləri daha çox olmuşdur. O, Səmərqənddə yaratdığı və hündürlüyü 55 m olan məşhur rəsədxanada səma cisimlərinin hərəkətini göstərən cədvəl düzəldərək Ay və Günəşin orbitlərini müəyyənləşdirmişdi. Uluqbəyin adı Ayın xəritəsinə daxil edilmişdir.

T Təqvimlərin tərtib olunması hansı zərurətdən irəli gəlirdi? Hansı təqvimlər haqqında məlumatınız var?

Coğrafiya elminin inkişafında Çin dənizçilərinin rolu danıl-

mazdır. Çin alimləri Hindis-tandan Afrikayadək bütün ölkələri öyrənmiş və bu barədə qiymətli tədqiqat əsərləri yazmışdılar. Osmanlı dövlətinin fəthləri artdıqca coğrafiyaya dair biliklər də inkişaf edirdi.

Tibb elminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. Osmanlı dövlətinin Ədirnə və Azərbaycanın Təbriz şəhərlərində "Darüşşəfa" adlı xəstəxanalar açılmışdı. Görkəmli Azərbaycan alimi Fəzlullah Rəşidəddinin tibbə aid əsərləri ona böyük şöhrət qazandırmışdı. İlk "Farmakologiya" kitabı Çində yazılmış və müxtəlif müalicə üsulları müəyyən olunmuşdu. XIII-XIV yüzilliklərdə Çində barıt və metal top ixtira edilmişdi.

Şərq ölkələrində elmin inkişafına təsir göstərən amilləri müəyyən edin.

Qərbi Avropada erkən orta əsrlərə nisbətən XI-XV yüzilliklərdə təhsil, elm və incəsənət xeyli inkişaf etdi. Kilsə məktəbləri artıq şəhər özünüidara orqanlarının və kral sarayının savadlı adamlara olan tələbatını ödəmək iqtidarında deyildi. Ona görə də dünyəvi məktəblər açılır, ali məktəblər meydana gəlirdi.

XII əsrdə Avropada ilk ali məktəblər olan universitetlər meydana gəldi. Dərslər hər yerdə latın dilində tədris olunurdu. Ona görə də avropalılar istədikləri universitetlərdə oxuya bilirdilər. Avropada ilk universitet 1158-ci ildə İtaliyada, Boloniya şəhərində yaradılmışdı. Sonralar Fransa, İngiltərə və digər Avropa ölkələrində də belə təhsil müəssisələri yaradılmağa başlandı. Bu universitetdə, əsasən, hüquq, təbabət və incəsənət elmləri tədris olunurdu. Bir müddət sonra Parisdə, Oksfordda, Praqada və Krakovda belə universitetlər fəaliyyətə başladı.

T İqtisadi tərəqqisini elm və təhsilin inkişafına təsirini izah edin.

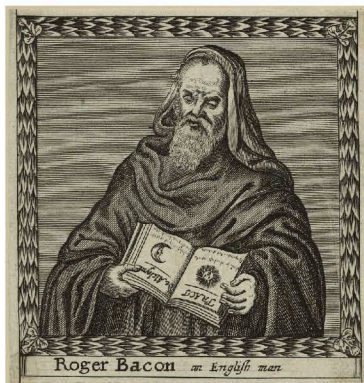
S Orta əsrlərdə Avropada yaranmış hansı universitetlərin bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır?

Sürətlə böyüyən və abadlaşan şəhərlər üçün daha çox savadlı adamlar tələb olunurdu. Bunun da nəticəsində şəhərlərdə zehni əməklə məşğul olan xüsusi adamlar qrupu – ziyalılar meydana gəlirdi. Kilsə təlimi ilə bağlı olmayan biliklərin

Boloniya Universiteti

meydana gəlməsi, təsərrüfatın inkişafı ilə bağlı idi. XIII yüzillikdə İngiltərədə yaşamış Rocer Bekon Oksford Universitetinin professoru idi. O, biliyin müşahidə və təcrübənin köməyi ilə əldə edildiyini bildirirdi. Rocer Bekonun "Böyük əmək" əsərini o dövrün ensiklopediyası adlandırmaq olar.

Rocer Bekon

Qərbi Avropada mədəniyyət sahəsində baş verən böyük irəliləyişlərin səbəblərindən biri də avropalıların xaç yürüşləri zamanı Şərq – İslam sivilizasiyası ilə təmasda olmaları və xeyli yeni məlumatlar əldə etmələri idi. Bu yürüşlər başa çatdıqdan sonra da avropalıların Şərq ölkələrinə marağı azalmırdı. XIII əsrdə venesiyalı

tacir və səyyah Marko Polo Uzaq Şərqə səyahət edərək uzun illər Çində yaşamışdır. Onun Asiya ölkələrindən bəhs edən əsərləri uzun müddət avropalıların həmin ölkələr haqqında təsəvvürünü müəyyən etməsinə, coğrafiya xəritələrinin çəkilməsinə zəmin yaratmışdı.

Marko Polo

Bu dövrdə İtaliyada mədəni yüksəliş baş verirdi. Yeni mədəniyyətin nümayəndələrinin diqqətini daha çox insan və onun fəaliyyəti cəlb edirdi. Onları humanistlər adlandırırdılar. Müşahidə və təcrübələr aparan alimlər hadisələri izah etməyə, onların səbəblərini öyrənməyə çalışırdılar. Humanistlər Qədim Yunanistan və Roma mədəniyyəti

Rafaelin "Afina məktəbi" rəsmi

yətinə böyük maraq göstərirdilər. Humanistlər öz əsərlərini latın dilində deyil, ana dilində yazmağa üstünlük verirdilər. Onlar belə hesab edirdilər ki, insanı ictimai həyatda nəslinin qədimliyi, yaxud adlı-sanlılığı deyil, öz əməyi və xidmətləri daha çox məşhurlaşdırır. Yeni mədəniyyətin yarandığı dövr İntibah dövrü adlanır. İtaliyanın Florensiya şəhəri intibah mədəniyyətinin mərkəzinə çevrilmişdi.

Bu dövrdə elmi biliklər kağız üzərində əl ilə yazılaraq çoxaldılırdı. Bu, kitaba olan tələbatı ödəmirdi. Elmi biliklərin çoxalması, savadlı insanlara ehtiyacın olması kitablara qarşı tələbatı artırır.

Alman alimi Quttenberq 1445-ci ildə çap üsulu ilə ilk kitabını buraxdı. Onun çap etdiyi ilk kitab "İncil" idi. Başəriyyət tarixində ən böyük ixtirələrdən

biri olan kitab çapı tədricən bütün Avropaya yayıldı, biliklərin daha sürətli və geniş şəkildə inkişafına şərait yaratdı, təhsilin, elmin və ədəbiyyatın inkişafına təkan verdi.

Avropa intibahını İslam intibahı ilə müqayisə edin.

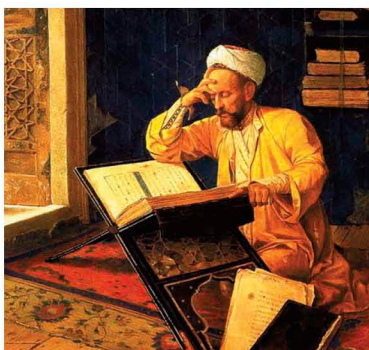
Qərbi Avropada elmin inkişafında Şərq alimlərinin oynadığı rol barədə məruzə hazırlayın.

Quttenberqin kitab çapı

Ədəbiyyat

Dövrün görkəmli türk alimi, ədəbiyyatşünası və folklorçusu Mahmud Qaşğari idi. O, 1077-ci ildə yazılmış "Divanü lüğat-it-türk" ("Türk dillərinin divanı") əsərinin müəllifidir. Lüğətdə türk dillərinin zənginliklərini əks etdirən misallar, xalq şeiri nümunələri, atalar sözləri və məsəllərə yer verilmiş, əsərin sonuna o dövrdə türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərin təsvirini verən ilk xəritə əlavə olunmuşdur. Burada Balaşaqun şəhəri dünyanın mərkəzi olaraq göstərilmişdir.

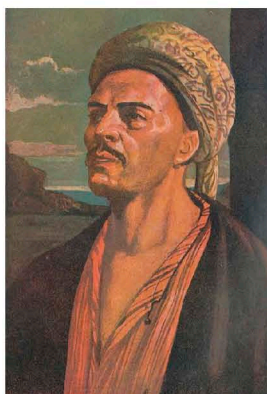

Mahmud Qaşğari

Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə, İmadəddin Nəsimi və Əlişir Nəvai dövrün ən məşhur türk-müsəlman şairləri olmuşdur.

Cəlaləddin Rumi

Yunis Əmrə

Nəsimi

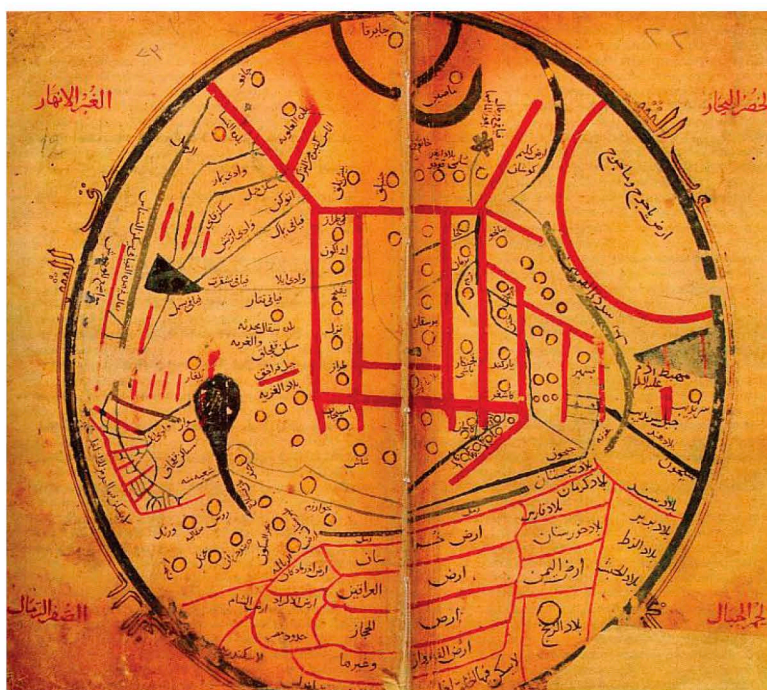
Əlişir Nəvai

Tanrının inayəti ilə günəş türk bürclərində doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkəri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə hakim qıldı. ...onları hamıdan üstün etdi, onları haqq üzrə qüvvətləndirdi. Tükrürlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin, qaragüruhun şərinə qorudu. Türklərin oxlarından qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin könlünü fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur.

Mahmud Qaşğari. "Divanü lüğat-it-türk"

Mənbədə verilmiş məlumatları müzakirə edin.

Şifahi xalq yaradıcılığının ən böyük nümayəndəsi, türk ha-zircavablığının, zəkasının parlaq timsalı Xoca (Molla) Nəsrəddindir. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı Azərbaycanda da maraqlı lətifələr yaranmışdır.

Çində bədii ədəbiyyatın əsas mövzusu işğalçılara qarşı mübarizə və xalq həyatının təsviri idi.

S **Türk ədəbiyyatının inkişafında Yunis Əmrənin rolu mövzusunda referat hazırlayın.**

Molla Nəsrəddin

Orta əsr şəhərlərində şairlər xalq mahnıları və rəvayətləri toplayır, ədəbi əsərlər yaradırdılar. Avropada cəsur və alicənab cəngavərlərin vəsf edilməsi geniş yayılmışdı.

Orta əsr ədəbiyyatının ən böyük əsəri Dantenin "İlahi

komediyası" idi. Dante öz fəaliyyətinin ilk dövrlərində doğma şəhəri Florensiyada siyasi işlərdə çalışmışdı. O, dünyəvi şəxs olsa da, yaxşı dini, fəlsəfi və ədəbi təhsil almışdı. "İncil"-i bilməklə yanaşı, ilahiyyat elmlərinin çoxunu mənimsəmiş Dante Vergilinin və bir

çox Antik dövr mütəfəkkirlərinin əsərləri ilə yaxından tanış idi. O, Florensiyadan sürgün edilmiş və ömrünün qalan hissəsini sürgündə keçirmişdi. "İlahi komediya"da şairin cəhənnəm, Ərafa və cənnətə olan səyahəti təsvir edilir.

Dante

Memarlıq və incəsənət

Şərq ölkələrində incəsənət növlərindən ən çox memarlıq inkişaf etmişdi. Bu dövr türk memarlığı öz zənginliyi və çox-cəhətliliyi ilə seçilirdi.

Səlcuq dövlətində yaşamış memarlar çoxlu saray, karvan-sara, məscid, mədrəsə, türbə və günbəzlər inşa etmişdilər. Memarlığın inkişafı baxımından Səmərqənd, İstanbul, Təbriz kimi şəhərlər daha çox fərqlənirdi. Əmir Teymurun Səmərqənddə tikdirdiyi binalar öz möhtəşəmliyi ilə adami valeh edirdi. Teymurun qəbri

Qütb Minar

üzərində inşa edilən "Gur Əmir" türbəsi Səmərqənd memarlığının şah əsəri hesab olunur. Əmir Teymurun və onun varislərinin hakimiyyəti dövründə tikilmiş Səmərqənddəki Şahi-Zində məqbərə ansamblı Şərq memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri sayılır. Səmərqənd rəsədxanasının tikilməsinə rəhbərlik etmiş Uluqbəy dövlət xadimi,

Hindistanda yaranmış türk dövlətlərinin mövcudluğu dövründə hind-müsəlman mədəniyyəti yüksəlişdə idi. Hind-islam memarlıq abidələri içərisində XII əsrdə Dehlidə inşa edilmiş Qüvvətül-islam məscidi, XIII əsrdə isə Dehli sultanı Qütbədin Aybəkin əmri ilə inşa edilmiş və bu gün də möhtəşəmliyini saxlayan Qütb Minar minarəsi xüsusilə seçilir. Hündürlüyü 73

"Gur Əmir" türbəsi

astronom olmaqla yanaşı, həm də dövrünün görkəmli memarı sayılırdı.

metr olan minarə dördsütunlu olub, qırmızı qumdaşı və ağ mərmərdən tikilmişdir.

Sizcə, Uluqbəyi dövrünün ən böyük alimlərindən biri hesab etmək olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

İspaniyada Qranada əmirliyinə hökmranlıq edən ərəblər XIII–XIV əsrlərdə müsəlman memarlığının ən gözəl incilərindən biri sayılan Əlhambra sarayını inşa etmişdilər.

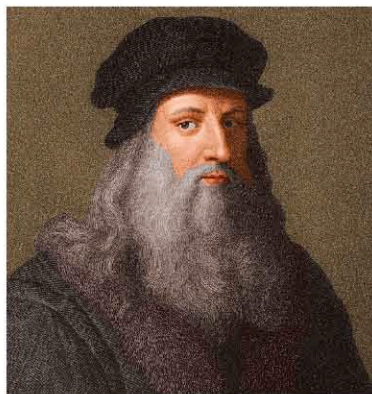
Osmanlı memarlığının əsas mərkəzlərindən biri İstanbul şəhəri idi. Burada türk memarları tərəfindən inşa edilən Çinili köşk, Topqapı və başqa saraylar bu gün də möhtəşəmliyi ilə şəhərə yaraşıq verir.

Bu dövrdə Çin memarları gözəl saraylar, evlər inşa edir, yuxarıya doğru qatlanmış, yan çıxıntılı tağları olan məbədlər – paqodalar tikirdilər.

Əlhambra sarayı

Leonardo da Vinçi

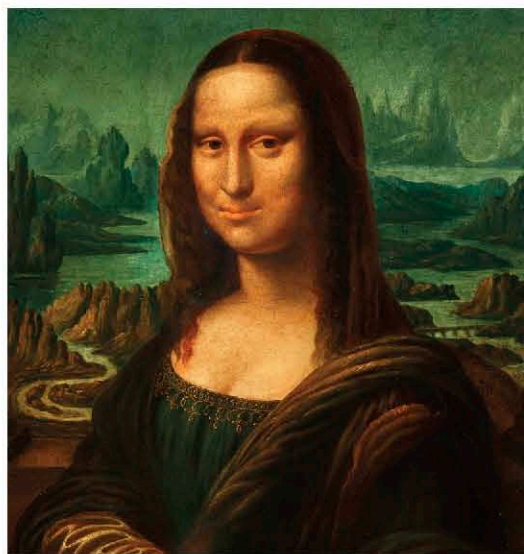
Çində bir sıra əhəmiyyətli mədəni və texniki nailiyyətlər qazanılmışdı. İlk dəfə not yazısı ilə musiqi əsərləri yazılmış, balet meydana gəlmişdi. Çində xüsusi gil növündən hazırlanmış möhkəm, yarımsəffaf, cingiltili qablar başqa ölkələrdə həvəslə alınırdı. Onlara çini qablar deyilirdi.

Çini qab

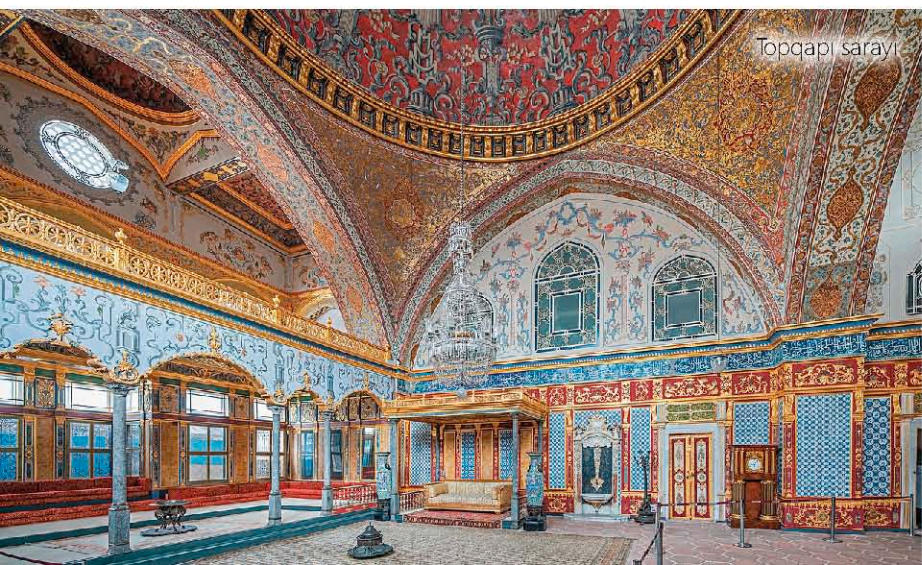
XI əsrdən başlayaraq Avropada böyük tikinti işləri aparılırdı. O dövrün inşaatçıları qədim Roma və Bizans memarlıq ənənələrinə əsaslanırdılar. Belə tikililərə Roma üslublu tikililər deyilirdi. XII əsrin sonlarında Avropada qot memarlığı deyilən memarlıq meydana gəldi. Şəhərlərdə, əsasən, bələdiyyə binaları, ticarət binaları, qonaq evləri və baş kilsələr qot üslubunda tikilirdi.

İtaliya intibahının ən böyük xadimlərindən biri olan florensiyalı Leonardo da Vinçi dahi rəssam, ixtiraçı mühəndis, memar, heykəltaraş, musiqiçi və şair olmuşdur. Onun gənc şəhərli qadının portreti olan "Mona Liza" ("Cokonda") əsəri bütün dünyada məşhurdur. Leonardo da Vinçi dövrünü bir neçə əsr qabaqlayaraq paraşütün, vertolyotun, dalgıç kostyumlarının və sualtı qayığın maketini işləyib-hazırlamışdı.

"Mona Liza"

İntibah dövrünün dahi sənətkarları bəşəriyyəti bu gün də valeh edən nadir incilər yaratmışlar. İtaliya mədəniyyətinin təsiri altında Almaniya, İspaniya və Hollandiya rəssamları dünya incəsənətinə çox yeniliklər gətirdilər.

Topqapı sarayı

Amerikada yaşayan xalqlar içərisində mayyalılar, asteklər və inkələr mədəni inkişaf səviyyəsinə görə digərlərindən daha inkişaf etmişdilər.

Qərbi Avropaya nisbətən müsəlman Şərqişində rəsamsamliğin inkişafının geri qalmasının səbəbini müəyyən edin.

AVROPADA KİLSƏ İSLAHATLARI. 30 İLLİK MÜHARİBƏ

Reformasiya, indulgensiya, Martin Lüter, əksreformasiya, Jan Calvin, "Otuz illik" müharibə, Vestfaliya sülhü

Avropada XVI yüzil-
liyin əvvəllərində
iqtisadi vəziyyətin
pisləşməsi sosial
gərginliyin yaranmasına səbəb
oldu. Bu işə Qərbi Avropada
orta əsrlərin başlanğıcından
mövcud olan inanc birliyi və
kilsənin hökmranlığını sarsıt-
dı. Reformasiya adlanan bu
hərəkət nəticəsində yeni kilsə
və təriqətlərlə yanaşı, yeni si-
yasi güclər yarandı. Bu gücləri
hökmdarlar artıq öz mənafe-
ləri üçün Roma papasına qarşı
istifadə etdilər. Bəzən bu yeni
güclər hökmdarlara qarşı da
çıxırdı. Fərdin özünüidarəetmə-
si sahəsində daha geniş azad-
lıqlara, fərqli dini görüşlərə,
tolerantlığa şərait yarandı.
Böyük Coğrafi kəşflər kimi
yeni dövrün başlamasına təsir
göstərdi. Beləliklə, Reformasiya
hərəkəti başlandı. Bu hərəkət
Avropada orta əsrlərin hakim
ideologiyasına zərbə vurdu.
Dövlətin dinə tabeliliyinə son
qoyuldu və hər ikisi öz sahəsi
ilə məşğul olmağa başladı.

XVI yüzilliyin əvvəllərində
əhalinin ağır vəziyyətinə
baxmayaraq, katolik kilsəsi
böyük sərvətə malik idi. Papa
və onun məmurları cah-calal

Roma papası

içerisində yaşayırdı. Romada-
kı papalıq sarayının israfçılığı
əhalinin vəziyyətini daha da
ağırlaşdırırdı. Buna baxmaya-
raq, papa gəlirlərini artırmaq
üçün məhkəmə və dini gücün-
dən istifadə edirdi. Cəhəlet bu
sui-istifadə hallarının artmasına
səbəb olurdu. Kilsəni tənqid
edənlər "bidətçi" (dindən
dönen) adlanır və cəzalandı-
rılırdılar. Bu dövrdə Almaniya
zəifləmiş Müqəddəs Roma
imperiyaının tərkibində idi.

**XVI yüzilliyin əvvəllərində
Almaniyanın siyasi
vəziyyətini digər Avropa
ölkələri ilə müqayisə edin.**

Feodal dağınıqlığı şəraitində
katolik kilsəsinin zülmü və
özbaşınalığı daha güclü idi. Pa-
paya qarşı nifrətin genişləndiyi
ölkə barıt çəlləyinə bənzəyirdi.

Alman rahibi və universitet
professoru Martin Lüter Ro-
mada olarkən Papanın bütün
xristianları aldatdığını, çox

zəngin yaşadığını gördü. Buna görə də Papanın hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə başladı. Almaniya **indulgensiya** alverinin genişlənməsi etiraza təkan verdi.

*İndulgensiya

İndulgensiya onu satın alan şəxsin işlədiyi günahlara görə ölümdən sonrakı cəzasının bağışlanmasını "təmin edən" sənəd idi.

Papanın xəzinəsinə gedən bu sərvət alman knyazlarının da narazılığına səbəb oldu. 1517-ci ildə M.Lüter katolik kilsəsinin özbaşınalığını tənqid edən fikirlərini kilsənin qapısından asdı. Bu, orta əsrlərdə alimlərin müzakirə ənənələrinə əsaslanan üsul idi. Lüterin fikirləri XV əsrin ortalarında Almaniya tətbiq edilən yeni texnologiya kitab çapı sayəsində ölkənin hər yerində yayıldı. "95 tezis" adı ilə tanınan bu

İndulgensiya alveri

fikirler Almaniya vətənpərvərlik şüurunu dirçəltdi.

XVI yüzilliyin əvvəllərində Almaniya başlayan və Avropa'nın digər ölkələrinə yayılan dini hərəkat reformasiya adlandı. Reformasiya latın sözü olub "yeniləmək, düzəltmək və islahat" mənasını verir.

M.Lüterin fikirləri dini vergilərdən narazı olan sadə xalq, həmçinin kilsənin sərvətlərinə sahib olmaq istəyən knyazlar və digər feodallar tərəfindən rəğbətlə qarşılandı, Müqəddəs Roma İmperiyasını təşkil edən çoxsaylı dövlətlər arasında bir çox alman knyazlarının dəstə-

Martin Lüter

Reformasiyanın Almaniya-da başlamasının səbəbləri nə idi?

"95 tezis" in kilsə qapısına yapışdırılması

yini qazana bildi. Knyazlar tezliklə öz ərazilərindəki katolik kilsələrinə nəzarəti ələ keçirdilər. Bu kilsələr lüteran kilsələri kimi tanınmağa başladı.

1524-cü ildə alman kəndliləri feodallara qarşı üsyan edəndə Lüter feodalları dəstəklədi. O, fikrini dövlət və hökmdarlara tanrı tərəfindən sülhü qorumaq missiyasının verilməsi ilə əsaslandırıldı. Üsyan feodallar tərəfindən yatırıldı.

Müqəddəs Roma imperatoru V Karl katolikliyi müdafiə etməklə imperiyanın birliyini qoruyub saxlamağa ümid edirdi. Ona görə də reformasiyaya qarşı mübarizəyə başladı. Alman knyazları isə Lüterin fikirlərindən imperatordan nisbi asılılıqlarına son qoymaq üçün istifadə etdilər. Lüterin tərəfdarları imperatorun reformasiyanın yayılmasına qarşı fərmanına etiraz etdikləri üçün protestant adlandırıldılar. Bununla da Almaniya katolik

V Karl

Auqsburq sülhünün imzalanması

kilsəsinə qarşı və tərəfdarları olanlar iki düşərgəyə bölündü. 1555-ci ildə imperator və

protestant knyazlar arasında imzalanan Auqsburq sülhü ilə Almaniya dini müharibəyə

son qoyuldu. Bu müqavilə ilə Almaniya katolik kilsəsinin bölünməsi rəsmi olaraq qəbul edildi. Alman dövlətləri artıq katoliklik və lüteranlıq arasında seçim etməkdə sərbəst idi. Hər bir alman dövlətinin hökmdarının məzhəbi həmin dövlətin rəsmi məzhəbi olmalı idi. Hökmdarlardan fərqli olaraq təbəələrə öz dinini seçmək hüququ verilmədi. Reformasiya Almaniya vətənpərvərlik duyğularına təkan versə də, ölkənin siyasi parçalanmasını gücləndirdi.

Auqsburq sülhü Almaniyanın siyasi və sosial tarixinə necə təsir göstərdi?

Avropada Reformasiya

XVI yüzillikdə reformasiya Avropanın digər ölkələrində də yayılmağa başladı. İngiltərədə reformasiya kral və papa arasında narazılıq əsasında baş verdi. Parlamentin köməyi ilə kral İngiltərədə kilsənin başçısı elan edildi. Katoliklik və protestantlığın birləşməsi nəticəsində anqlikan etiqadı yarandı. Bundan sonra monastır mülklərinin zadəganlara satılması nəticəsində kral hakimiyyəti daha da gücləndi. Reformasiya hərəkatı nəticəsində bəzi ölkələrdə orta əsrlərin təmsilçi orqanları kral hakimiyyətinin güclənməsi ilə əhəmiyyətini itirərsə də, İngiltərə parlamenti saxlamışdı.

İngiltərədə reformasiyanın hansı özünəməxsus cəhətləri olmuşdu?

Fransada reformasiya keşiş Jan Kalvinin adı ilə bağlı olmuşdur. Protestantlığın ən geniş yayılmış etiqadlarından birini yaradan Kalvin dövlət-kilsə, əxlaq və dinlə bağlı özünəməxsus fikirlər yaratmışdı. O, insanın bütün zövq və təmtəraqlı işlərdən uzaq olmasını; rəqs, yaxşı geyimlər, oyunlar, əyləncələrin məhdudlaşdırılmasını təbliğ edirdi. Kalvinizm dövlət siyasətindən çox ayrı-ayrı ictimai qrupun – yenicə yaranmaqda olan burjuazianın mənafeyinə uyğun idi. XVI yüzilliyin sonunda Fransa kralı etiqad azadlığı haqqında fərman verdikdən sonra katolikliklə yanaşı, kalvinizm də rəsmiləşdirildi.

Jan Kalvin

Əksreformasiya

Katolik kilsəsi reformasiyaya qarşı mübarizəyə başladı. Bu mübarizə xüsusilə İtaliya və İspaniyada uğurlu oldu. Dinin siyasətdə istifadə edilməsi Avropa ölkələrində daxili münaqişələrə və müharibələrə səbəb oldu. Bu və ya digər təriqətin üzvləri öldürülür, müxtəlif cəzalara məruz qalır, qadağan edilmiş kitablar siyahıya alınır və yandırılırdı. İsa cəmiyyəti adlı təşkilat yaradıldı. Yezuitlər adlanan təşkilat üzvləri gizli xəfiyyə kimi də fəaliyyət göstərirdilər. Onlar öz fikirlərini yaymaq üçün açdığı məktəblər uzun müddət Avropada ən yaxşı məktəblər kimi tanınmışdır. Katolik təhsili dəyişdirən yezuitlər missionerlik fəaliyyətini genişləndirərək dünyanın hər yerinə yayılmışdılar. Onlar

intellektual və siyasi bacarıqları nəticəsində Avropada kral saraylarında yüksək vəzifələr və nüfuz sahibi oldular.

Protestantlıq sosial-iqtisadi sahədə də dəyişikliyə səbəb oldu. Yeni düşüncə yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin – kapitalizmin yaranmasına da təkan verdi. Protestantlıq Avropada xristian kimliyindən fərqli etnik kimliklərə keçidə şərait yaratdı. Bu işə gələcək milli dövlətlərin yaranmasına əlverişli zəmin hazırladı. Lakin protestant islahatı qadınların cəmiyyətdəki yerini dəyişmədi. Belə ki kişilərə itaət etməyə məcbur edilən qadınlara dövlət və ailə işlərini idarə etmək qabiliyyətindən məhrum olan biri kimi baxılırdı.

Parisdə protestantların cəzalandırılması

REFORMASIYANIN NƏTİCƏLƏRİ

Kapitalist iqtisadi sistemin təməlini atmışdı.

Təhsil kilsənin nəzarətindən çıxıb dünyəvi mahiyyət daşımağa başladı.

Elmi araşdırmalar dinin təsirindən azad olmuşdu.

Milli şüurun yaranmasına və milli dövlətlər dövrünə keçidə zəmin hazırlamışdı.

XVI-XVII ƏSRLƏRDƏ QƏRBİ AVROPADA REFORMASIYA VƏ ƏKS-REFORMASIYA

- Katolik kilsənin hakim olduğu ərazilər Protestant kilsələrinin olduğu ərazilər
- Lüteran
- Calvinist
- İngilis
- Katoliklər və protestantlar arasında mübarizələrin davam etdiyi ərazilər
- XVII əsrin ortalarında katoliklərə qaytarılmış ərazilər
- Müqəddəs Roma imperiyasının sərhədləri

“Otuz illik” müharibə

Katoliklərlə protestantlar arasında mübarizə tezliklə Avropada Otuzillik müharibəyə səbəb oldu. Müqəddəs Roma imperatoru ilə protestant knyazlar arasında başlayan dini müharibə Avropanın bir sıra dövlətlərinin qoşulması ilə genişləndi. “Dini müharibələrin sonuncusu” adlandırılan Otuzillik müharibə-

nin başlanmasında din mühüm rol oynasa da, siyasi və ərazi motivləri də açıq-aydın görünürdü.

Müharibə 1618-ci ildə Müqəddəs Roma imperiyasının torpaqlarında başladı. Xüsusilə Fransa ilə İspaniya və Müqəddəs Roma imperiyası hökm-

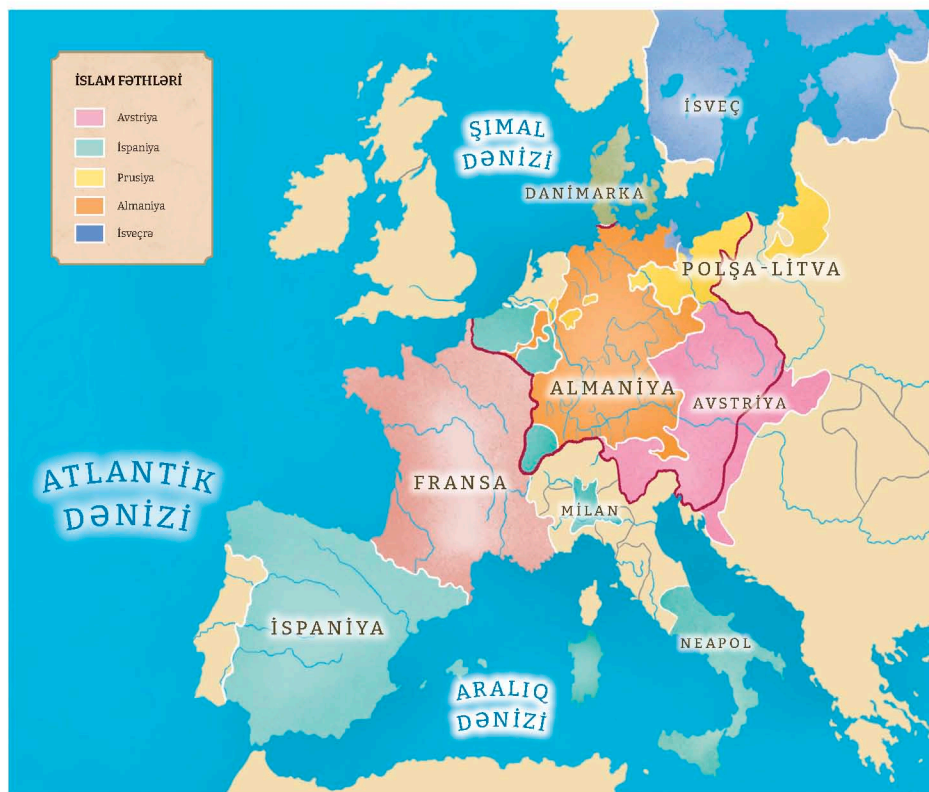

Rişelye

darları arasında Avropa liderliyi uğrunda mübarizə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Katolik Fransanın protestantları müdafiə etməsi baş nazir və kilsənin kardinalı Rişelyenin dövlət mənafeyi prinsipi ilə bağlı idi. Beləliklə, dövlət mənafeyi prinsipinin başlanğıcı qoyulmuşdu.

Otuzillik müharibə avropalıların o dövrə qədər yaşadıkları ən dağıdıcı münaqişə idi. Döyüşlər, əsasən, alman torpaqlarında getsə də, İngiltərədən başqa, bütün böyük Avropa dövlətləri müharibədə iştirak edirdi. Müharibə Avropada əhalinin böyük tələfatına səbəb oldu. Almaniya talan edildi və dağıdıldı. Ticarətin tamamilə dayanması, qarətçilik, aclıq, xəstəlik və sosial qarışıqlıq Almaniya knyazlıqlarının yenidən feodal qaydalarını gücləndirməsinə səbəb oldu.

1648-ci ildə Vestfaliya sülhü müharibəni rəsmən başa çatdırdı. Vestfaliya sülhü ilə Müqəddəs Roma imperiyasını təşkil edən üç yüzdən çox alman dövlətinin müstəqilliyi və öz dinlərini təyin etmə hüququ tanındı. Bu, Almaniyanın siyasi dağınlılığının rəsmiləşdirilməsi idi. Kiçik knyazlıqlara parçalanması rəsmiləşən Almaniyanın geosiyasi və geostreji əhəmiyyəti sarsıldı. Otuzillik müharibə Qərbi Avropada üstünlüyün İspaniyadan Fransaya keçməsi ilə nəticələndi. Müharibənin fəsadları digər Avropa dövlətlərinə də təsir göstərdi. İngiltərədə vətəndaş müharibəsi, İspaniyada üsyanlar baş verdi.

Vestfaliya sülhü ilə ilk dəfə olaraq Papanın imzasına ehtiyac duyulmadı. Bu, kilsənin gücünün məhdudlaşdırılması demək idi. Sülh Avropada dünyəvilik güclənməsinə təkan verməklə yanaşı, burada dini müharibələr dövrünü sonlandırdı. XV yüzillikdə meydana gələn tufəng və daimi ordu, ilk dəfə bu müharibədə istifadə edilmişdi.

Vestfaliya Avropanın ilk ən böyük sülh konfransı olmuşdur. Onun ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri dövlət, müharibə və hakimiyyət məsələlərinin müzakirə edildiyi ilk dünyəvi konfrans olmasıdır. Müəyyən qaydalara əsaslanan dövlətlərarası münasibətlər sistemi Vestfaliya sülhü ilə yaranmışdı.

Vestfaliya sülhünün imzalanması

Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

İNGİLTƏRƏ VƏ FRANSA

"Məğlubedilməz Armada", Oliver Kromvel, Stüartlar, Puritanlar, aqrar ingilab, direktoriya, İstiqlaliyyət bəyənnaməsi

İqtisadi və sosial böhranlar

XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin birinci yarısında Avropa ağır iqtisadi və sosial böhranlara məruz qaldı. Əsas iqtisadi problemlərdən biri inflyasiya və ya qiymətlər artımı idi. Qiymətlər artımının əsas səbəblərindən biri coğrafi kəşflər nəticəsində Amerikadan qızıl və gümüş axını idi. Həmçinin əhəlinin sayının artması nəticəsində torpaq və ərzaq tələbatının yüksəlməsi də qiymətlərin artmasına səbəb oldu. Mühəribələr, vəba və aclıq nəticəsində iqtisadi inkişaf zəiflədi və sosial gərginlik kəskinləşdi.

XVI əsrdə İngiltərədə kral tərəfindən həyata keçirilən reformasiya nəticəsində kilsə dövlətə təbə edildi. Kralın başçılıq etdiyi Anqlıkan kilsəsi yarandı. Bu, İngiltərədə mütləqiyyətin möhkəmlənməsində mühüm amillərdən oldu.

Sizcə, Anqlıkan kilsəsinin yaranması Avropada baş verən hansı hadisə ilə bağlı idi?

I Yelizaveta

I Yelizavetanın (1558–1603) hakimiyyət illəri İngiltərənin "qızıl dövrü" adlandırılır.

Yelizavetanın iqtisadi siyasəti proteksionizm prinsiplərinə, yəni yerli istehsalı və ticarəti himayə etməyə əsaslanırdı. İngilis mallarının ixracına əlverişli şərait yaradılırdı. Bu isə ingilis gəmiçiliyini və toxuculuq sənayesini də inkişaf etdirirdi. Dəniz ticarəti və müstəmləkələr uğrunda mübarizədə İngiltərənin əsas rəqibi İspaniya idi. 1588-ci ildə Britaniyanı işğal etmək istəyən İspaniya donanması – "Məğlubedilməz Armada" darmadağın edildi. Bununla da İngiltərə Avropanın ən güclü dövlətlərindən birinə çevrildi.

"Məğlubedilməz Armada"nın məğlub edilməsi

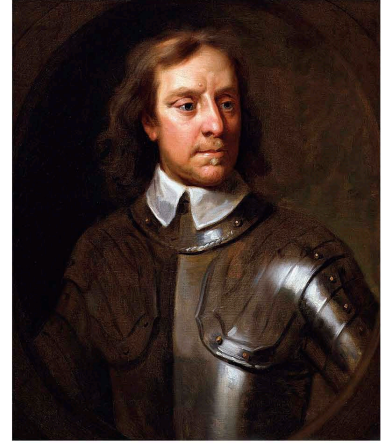
Stüartlar sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi. İngiltərədə vətəndaş müharibəsi.

I Yelizavetanın varisi olmadığı üçün ölümündən sonra 1603-cü ildə İngiltərədə yeni sülalə – Stüartlar hakimiyyətə gəldi. Stüartlar sülaləsinin nümayəndələri hakimiyyətin tanrı tərəfindən verildiyini və yalnız ona hesab verməli olduqlarını iddia edirdilər. Bu, parlament və kral arasında münaqişə yaratdı. Sosial ziddiyyətləri kəskinləşdirən amillərdən biri – reformasiya nəticəsində meydana gələn Puritanların (lat. “purus” – “təmiz”) fəaliyyəti idi. Onlar Anqlikan kilsəsinin katolik ehkamlardan təmizlənməsini istəyirdilər. Təqib edilən Puritanların bir hissəsi Amerikaya getməyə məcbur oldu.

XVII əsrin birinci yarısında Otuz illik müharibə Avropada mürəkkəb siyasi vəziyyət

yaratdı. Bir sıra ölkələrdə üsyanlar və vətəndaş müharibələri baş verdi. Bunlardan ən məşhuru İngiltərə inqilabı kimi də tanınan vətəndaş müharibəsi idi. Bu hadisənin əsasında İngiltərənin idarə olunması sahəsində kral və parlament arasında ziddiyyətlər dayanırdı.

Ziddiyyətlərin tədricən kəskinləşməsi nəticəsində Kral parlamenti buraxsa da, 1640-cı ildə yeni vergilər təyin etmək məqsədilə parlamenti bərpa etməyə məcbur oldu. Lakin kral və parlament arasında ziddiyyətlər 1642–1648-ci illəri əhatə edən vətəndaş müharibələrinə səbəb oldu. Parlamentin üzvü Oliver Kromvel yeni tipli ordu quraraq kral ordusunu məğlub etdi.

Oliver Kromvel

I Karlin edam olunması

London küçələrində kral ordusu ilə vətəndaşların toqquşması

1649-cu ildə kral edam edildi və İngiltərə respublika elan edildi. Lakin Kromvel 1653-cü ildə hərbi çevriliş edərək parlamenti buraxdı. Beləliklə, ölkədə hərbi diktatura quruldu. Kromvel katoliklərdən başqa bütün xristianlar üçün dini dözümlülüyün tərəfdarı idi. O hətta İngiltərədən qovulmuş yəhudilərin qayıtmasına icazə verdi.

Restavrasiya və Şanlı inqilab

1658-ci ildə Kromvelin ölümündən sonra diktatura rejimi zəiflədi. 1660-cı ildə Parlament səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi və digər şərtlərlə Stüartlar sülaləsinin hakimiyyətini restavrasiya (bərpa) etdi. Lakin Stüartların katolik təriqətini yaymağa çalışması yenidən parlamentlə münaqişəyə səbəb oldu. 1688-ci ildə bir qrup ingilis zadəganı dinc yolla çevriliş edərək kralın protestant kürəkəni hollandiyalı Vilhelmi hakimiyyətə gətirdilər. Dinc yolla baş verdiyi üçün bu çevriliş İngiltərə tarixində "Şanlı inqilab" da deyilir.

1689-cu ildə qəbul edilən Hüquqlar haqqında Bill ilə qanunlar qəbul etmək və vergi toplamaq hüququ Parlamenta verildi. Kral yalnız parlamentin razılığı ilə ordudan istifadə edə bilərdi. Beləliklə, kral hakimiyyəti parlament tərəfindən məhdudlaşdırıldı. Qanunun aliliyinə əsaslanan hüquqi dövlətin əsasları qoyuldu. Hakimiyyətin

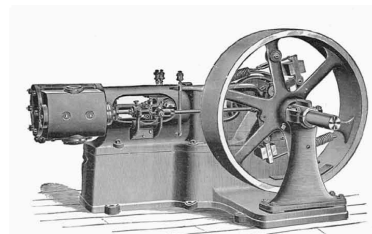
tanrı tərəfindən verilməsi prinsipinə zərbə vuruldu və onun mənbəyinin xalq olması qəbul edildi. Tədricən İngiltərənin idarəetmə sistemi təkmilləşdi. Parlamentdə çoxluq təşkil edən partiyanın lideri hökumətə rəhbərlik etməyə başladı. Bu idarəetmə sistemi müasir dövrdə də davam edir.

Sənaye çevrilişi

Hələ XVI əsrdə İngiltərədə torpaqların çəpərlənmələri nəticəsində aqrar inqilab başlanmışdı. Əkin sahələri və otlaqların çəpərlənməsi kəndlilərin torpaqsızlaşmasına və manufakturalarda ucuz işçi qüvvəsinə çevrilməsinə səbəb oldu.

XVII əsrdə İngiltərədə mülkiyyətin məhdudlaşması və hüquqi dövlətin əsaslarının qoyulması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına səbəb oldu. Mülkiyyət, həmçinin digər

hüquq və azadlıqlarının qorunması xüsusilə önəmli rol oynadı. İngiltərə müstəmləkə ərazilərinin ələ keçirilməsi nəticəsində geniş xammal mənbəyi və satış bazarına sahib olmuşdu. Dəniz ticarəti və müstəmləkələrin qərar edilməsi sərvət yığımını gücləndirmişdi. Həmçinin ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi, yəni onun adada yerləşməsi nəticəsində uzun müddət daxili və xarici müharibələrin olmaması da bu inkişafın səbəblərindən idi. Beləliklə, bu və digər amillər İngiltərədə XVIII əsrin ikinci yarısında sənaye çevrilişinin başlanmasına şərait yaratdı. Əl əməyini maşınla istehsal əvəz etdi.

Buxar mühərriki

1784-cü ildə buxar mühərrikinin kəşf edilməsi sənaye çevrilişinə təkan verdi. Sənaye çevrilişi ilk olaraq toxuculuq sənayesində başlandı. Bu həmin sahənin daha az kapital tələbatı ilə bağlı idi. Buxar mühərrikindən istifadə istehsalın üsulunu dəyişərək məhsuldarlığı artırmışdı. Sənaye çevrilişi nəticəsində burjuaziya və fəhlələr cəmiyyətdə əsas təbəqələrə çevrildilər.

"Şanlı inqilab"ın nəticəsi

Fransa

XVI–XVIII əsrlərdə

XVI əsrdə artıq Fransada mütləqiyyət yaranırdı. Kral bütün hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmişdi. 1530-cu ildə latın dilini rəsmi dil olaraq fransız dili əvəz etdi. Reformasiyadan sonra Fransanı dini müharibələr bürüdü. Dini və siyasi mübarizə nəticəsində XVI əsrin sonunda Fransada Burbonlar sülaləsi hakimiyyətə gəldi.

XVII əsr Fransada mütləqiyyətin möhkəmlənməsi ilə səciyyəvi idi. 1614-cü ildən sonra Baş Ştatlar uzun müddət çağırılmadı. Birinci nazir və kardinal Rişelyenin siyasəti nəticəsində Fransa Avropanın ən güclü dövlətlərindən birinə çevrildi. Mütləqiyyət möhkəmləndirildi.

Kral XIV Lüdoviqin (1643–1715) “Dövlət mənəm!” ifadəsi mütləqiyyətin mahiyyətini göstərirdi. Zadəganların müqavimətini qırmaq üçün bəzən güc tətbiq etmək, bəzən isə sarayda vəzifələr verməklə mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi. Saray xərcləri və işğalçı müharibələrin aparılması tədricən dövlətin iqtisadi cəhətdən vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi.

1789-cu ildə başlayan fransız inqilabının həm uzun müddətli, həm də yaxın səbəbləri olmuşdu. Uzunmüddətli səbəblərdən biri Fransa cəmiyyətinin bərabərsizliyə əsas-

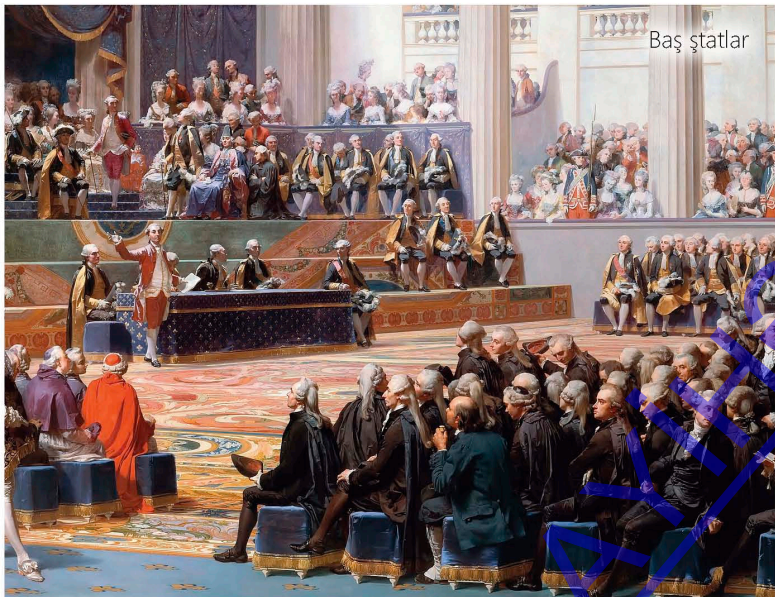
XIV Lüdoviq

lanması idi. Belə ki Fransada əhali 3 əsas sosial təbəqəyə bölünürdü. Ruhanilər və zadəganlardan ibarət ilk iki təbəqə torpaqların böyük hissəsinə sahib olmaqla yanaşı, vergilərdən azad idi. Vergiverənlərdən ibarət olan üçüncü təbəqəyə kəndlilər, burjuaziya, tacirlər, sənətkarlar və muzzdlu işçilər daxil idi.

XVIII əsrdə istehlak qiymətlərinin artması üçüncü təbəqəyə mənfi təsir göstərdi və əhəlinin narazılığının artmasına səbəb oldu.

XVIII əsrin 80-ci illərində istehsalın yavaşlaması ərzaq qıtlığına, qiymətlərin artmasına və işsizliyə səbəb oldu. İqtisadi problemlərə baxmayaraq, kral hakimiyyəti müharibələrə və saray dəbdəbələrinə nəhəng vəsaitlər xərcləməyə davam etdi.

İngiltərəyə qarşı ABŞ-ın İstiqlaliyyət müharibəsinə kömək etmək üçün böyük məbləğdə vəsait xərcləməsi Fransanın iqtisadi vəziyyətini daha da pisləşdirdi. 1789-cu ildə Kral XVI Lüdoviq yeni vergilərin artırılması üçün Baş Ştatları çağırmağa məcbur oldu. Baş Ştatlar üç sosial təbəqənin nümayəndələrindən ibarət idi. Maliyyə problemlərini həll etmək üçün üçüncü təbəqənin üzvləri ruhanilərin və zadəganların vergidən azad edilməsinin ləğv edilməsini və konstitusiya qəbul edilməsini təklif etdilər. Buna nail olmadıqda özlərini Milli Məclis adlandırdılar və konstitusiya layihəsi hazırlamaq qərarına gəldilər.

Kral onlara qarşı güc tətbiq etməyə hazırlaşdı. Lakin xalq Parisdəki silah anbarı və həbsxana olan Bastiliya qalasına hücum edərək onu ələ keçirdi. Bütün Fransanı inqilab və kəndli üsyanları bürüdü. Milli Məclis feodal qaydalarını, zadəganların və ruhanilərin imtiyazlarını ləğv etdi, insan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsini qəbul etdi.

ABŞ İstiqlaliyyət Bəyannaməsi əsasında hazırlanan bu sənəddə insanların azad və bərabər hüquqlu doğulması qəbul edildi. Xalq hakimiyyətin mənbəyi, fikir və düşüncələrin azad şəkildə ifadə edilməsi insanın ən qiymətli hüquqlarından biri elan olundu, söz və mətbuat azadlığı verildi. Qanunsuz həbslər qadağan edildi.

1791-ci ildə məhdud monarxiya quruluşunu təsbit edən Konstitusiya qəbul edildi. Konstitusiyaya görə kral icra

hakimiyyətinin başçısı hesab edilirdi. Qanunları Məclis qəbul edəcəkdi.

1792-ci ildə yeni seçilmiş Milli Konvent monarxiyanı ləğv edərək Fransanı Respublika elan etdi. Qonşu ölkələrin kral-ları inqilabın ölkələrinə yayılacağından qorxmağa başladılar.

1793-cü ildə XVI Lüdoviqin edam edilməsi Avropanın bir çox krallarını qəzəbləndirdi. Avstriya, Prussiya, İspaniya və İngiltərə Fransaya qarşı müharibəyə başladı. İşğal təhlükəsi ilə üzləşən ölkə daxilində müxtəlif siyasi qruplar arasında mübarizə gedirdi. Milli Konventin bir qrup üzvü geniş səlahiyyətlərə malik İctimai Təhlükəsizlik Komitəsi yaratdı. Siyasi rəqiblərinə qarşı tətbiq edilən sərt cəzalandırma tədbirlərinə görə bu komitənin hakimiyyətdə olduğu dövr Terror dövrü adlandırılır. Həkim Gilyotin tərəfindən yaradılan xüsusi edam qurğusu – gilyotin bu terrorun rəmzinə çevrilmişdi.

Zəruri ərzaq məhsullarına qiymət məhdudiyyətləri qoyul-

Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsi

XVIII əsrdə siyasi ifadə kimi “inqilab” yeni bir məna qazandı. Bu ifadə əvvəllər, sadəcə, hökumət quruluşunda baş verən bir dəyişiklik kimi istifadə edilirdi. Müəyyən bir sarayda bir nazirin dəyişdirilməsindən “inqilab” kimi bəhs edilə bilirdi. Lakin 1789-cu ildən sonra bu vəziyyət dəyişdi. Keçmişlə əlaqələrin qoparıldığı, açıq və ya gizli şiddətin damğa vurduğu sosial, siyasi və iqtisadi sahədə köklü dəyişikliklərin olduğu bir hərəkət düşünüldü.

“Avropa tarixi” J.M.Roberts

Mənbə əsasında inqilab anlayışına tərif verin və onu əsaslandırın.

du. Hamı üçün ibtidai təhsilə yönəlmiş qanun qəbul edildi, lakin geniş tətbiq olunmadı. İnqilabda qadınlar da fəal iştirak edirdilər.

Respublikanı xarici düşmənlərindən xilas etmək üçün 1793-cü ildə xalqın ümumi səfərbərliyi haqqında fərman verildi. Bu o dövərə qədər mövcud müharibənin xarakterini dəyişirdi. Əvvəllər müharibələr hökumətlər və ya hakim sülalələr arasında peşəkar əsgərlərdən ibarət nisbətən kiçik ordular tərəfindən aparılırdı. İndi isə bütün xalq müharibədə iştirak etməyə başladı. Fransız inqilabi ordusu müasir millətçiliyin yaradılmasında mühüm addım idi.

1794-cü ildə Fransa ərazisi xarici düşmənlərdən azad edildikdən sonra Terror rejiminin zəiflədilməsi zərurəti yarandı və çevriliş nəticəsində ləğv edildi. Bir vaxtlar rəqiblərini gilyotinlə cəzalandıran rejimin rəhbərləri də eyni üsulla cəzalandırıldı.

Direktoriya

1795-ci ildə qəbul edilən yeni konstitusiyaya görə icra hakimiyyəti direktoriya adlanan quruma verildi. Direktoriyanın hakimiyyəti (1795–1799)

Napoleon Bonapart

dövründə iqtisadi və siyasi problemlər həll edilmədi. Eyni zamanda, Fransaya qarşı yaranmış koalisiya ilə müharibələr davam edirdi. Bu müharibələrdə fərqlənən gənc general Napoleon Bonapart 1799-cu ildə dövlət çevrilişi edərək Direktoriyanı devirdi və hakimiyyəti ələ keçirdi.

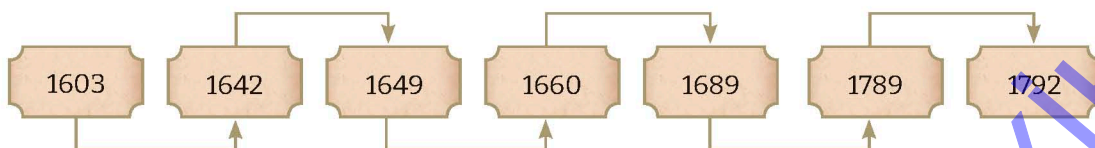
Napoleonun tac qoyma mərasimi

Fransız inqilabının başlanma vaxtı ilə bağlı bir çox tarix irəli sürülə bilər. Lakin müəyyən bir tarixi bu inqilabın sonu olaraq iddia etmək doğru olmaz. İnqilabi proses onlarla il davam etdi. Bununla birlikdə 1799-cu il mühüm sonlandırma nöqtəsi kimi götürmək olar. Bu tarixdə baş verən çevrilişlə Direktoriya idarəsi ləğv edilərək Napoleon Bonapart hakimiyyətə gəldi

"Avropa tarixi" J.M.Roberts

Zaman oxunda verilən mühüm tarixlərə aid hadisələri müəyyən edin.

Fransa inqilabını XVII əsrdə İngiltərə inqilabı və ABŞ istiqlaliyyət müharibəsi ilə müqayisə edin.

BÖYÜK COĞRAFI KƏŞFLƏR. ABŞ-IN YARANMASI

Bartolomey Dias, Vasko de Qama, Xristofor Kolumb, inkər

Böyük Coğrafi Kəşflər dünya tarixində mühüm dəyişikliklər yaratdı. Yeni qitələr kəşf edildi, dünya okeanı vasitəsilə yeni ticarət yolları yarandı. Ticarət dünya miqyasında aparılmağa başlandı. Avropa, Asiya və Afrika ölkələri işğal edilərək müstəmləkələrə çevrildi. Bu ölkələrin təbii sərvətləri Avropa dövlətlərinin iqtisadi, elmi, texnoloji və s. sahələrdə inkişafına təsir etdi. Nəticələri müasir dövrdə də təsirlərini göstərən dəyişikliklər baş verdi. Müasir sosial-iqtisadi və siyasi problemlərin bir çoxunun kökləri Böyük Coğrafi Kəşflərlə bağlıdır.

T Böyük Coğrafi Kəşflərin həyata keçirilməsində müsəlman dünyasının rolunu və onların sonrakı tarixi inkişafına təsirlərini dəyərləndirin.

Səbəblər və vasitələr

XIV əsrin ortalarında "Qara ölüm" adlanan və bütün Avropanı bürüyən vəba epidemiyası sosial-iqtisadi vəziyyəti pisləş-

İlk kəşflər zamanı

dirdi, əhalinin üçdə birindən çoxunun ölümünə səbəb oldu. Avropa iqtisadiyyatının yenidən canlanması üçün çoxlu qızıl və gümüş, işçi qüvvəsinə ehtiyac yarandı.

XIV–XV əsrlərdə Osmanlı türklərinin fəthləri avropalıların ənənəvi quru yolları ilə Şərqi səyahət imkanlarını azaltdı. Bu, dəniz yolu ilə Asiyaya getmək təşəbbüslərinin yaranmasına səbəb oldu. Böyük Coğrafi Kəşflər, əsasən, iqtisadi səbəblərlə bağlı olmuşdur. Avropalı tacirlər və dövlətlər Şərqlə

"Qara ölüm"lə mübarizə aparan həkim

ticarətin (xüsusilə ədviyyat sahəsində) genişlənməsinə çalışdılar. Yeməklərin tez xarab olmaması və dadlandırmaq üçün lazım olan ədviyyatlar ərəb tacirləri tərəfindən Avropada baha qiymətə satılırdı. Bu dövrdə Avropada mövcud olan qızıl yataqları tükənmişdi. Daxili iqtisadiyyatı təmin etmək və Şərqlə ticarətdə istifadə etmək üçün çoxlu qızıl və gümüşə ehtiyac var idi. Coğrafi kəşflərin başlaması xristianlığın yayılması pərdəsi altında aparılırdı. Bu iş siyasi və iqtisadi məqsədlərin gizlədilməsinə xidmət edirdi.

Bəs səyahətlər necə mümkün oldu? XV əsrin ikinci yarısına qədər Avropa dövlətləri siyasi və iqtisadi cəhətdən güclənmişdi. Avropalılar artıq uzaq dəniz səyahətlərinə imkan verən texnologiya səviyyəsinə çatmışdılar. Bu elmi bilik və texnologiyanın

inkışafında müsəlman dünyasının böyük xidməti olmuşdur. İstiqaməti müəyyən edən

cihazlar müsəlman dənizçilər vasitəsilə Avropada tanınmışdı. Həmçinin gəmilər də müsəlman dənizçilərinin təcrübəsi əsasında təkmilləşdirilmişdi.

Dini düşmənçiliklərə və davamlı müharibələrə baxmayaraq, xristian Avropa, İslam dünyasından çox şey öyrəndi. İstər Yunan elm və fəlsəfəsinin qorunması, istərsə elmi və iqtisadi bilik və texnologiyanın Hindistan və Çin kimi uzaq diyarlardan Avropaya çatdırılması İslam dünyasının əsəridir.

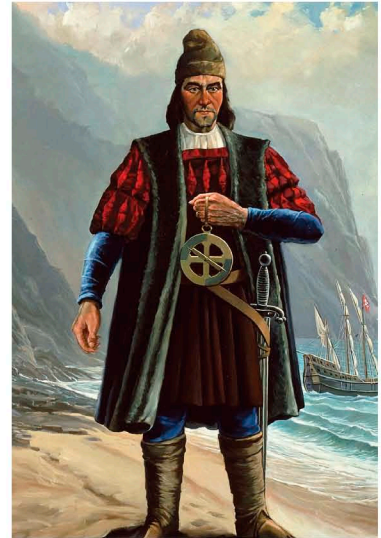
David Arnold. "Coğrafi Kəşflər Tarihi"

Hindistana dəniz yolunun kəşfi

Portuqaliya Avropada siyasi sərhədlərini müəyyənləşdirən ilk milli dövlət hesab edilir. Ancaq ölkə ərazisi kənd təsərrüfatı üçün əlverişli deyildi. Ona görə də gəmiçilik və ticarət nisbətən inkişaf etmişdi. Bu və yerləşdiyi coğrafi mövqe ilk olaraq onun Böyük Coğrafi Kəşflərə başlamasına səbəb olmuşdu. Onlar Afrikanın cənubundan dolanaraq Hindistana getməyin mümkün olması haqqında məlumata malik idilər. Bartolomey Diaş Afrikanın cənubuna qədər səyahət edə bildi və buranı Ümid burnu adlandırdı. 1498-ci ildə Vasko de Qama Hind

okeanını keçərək Hindistan sahillərinə çatdı.

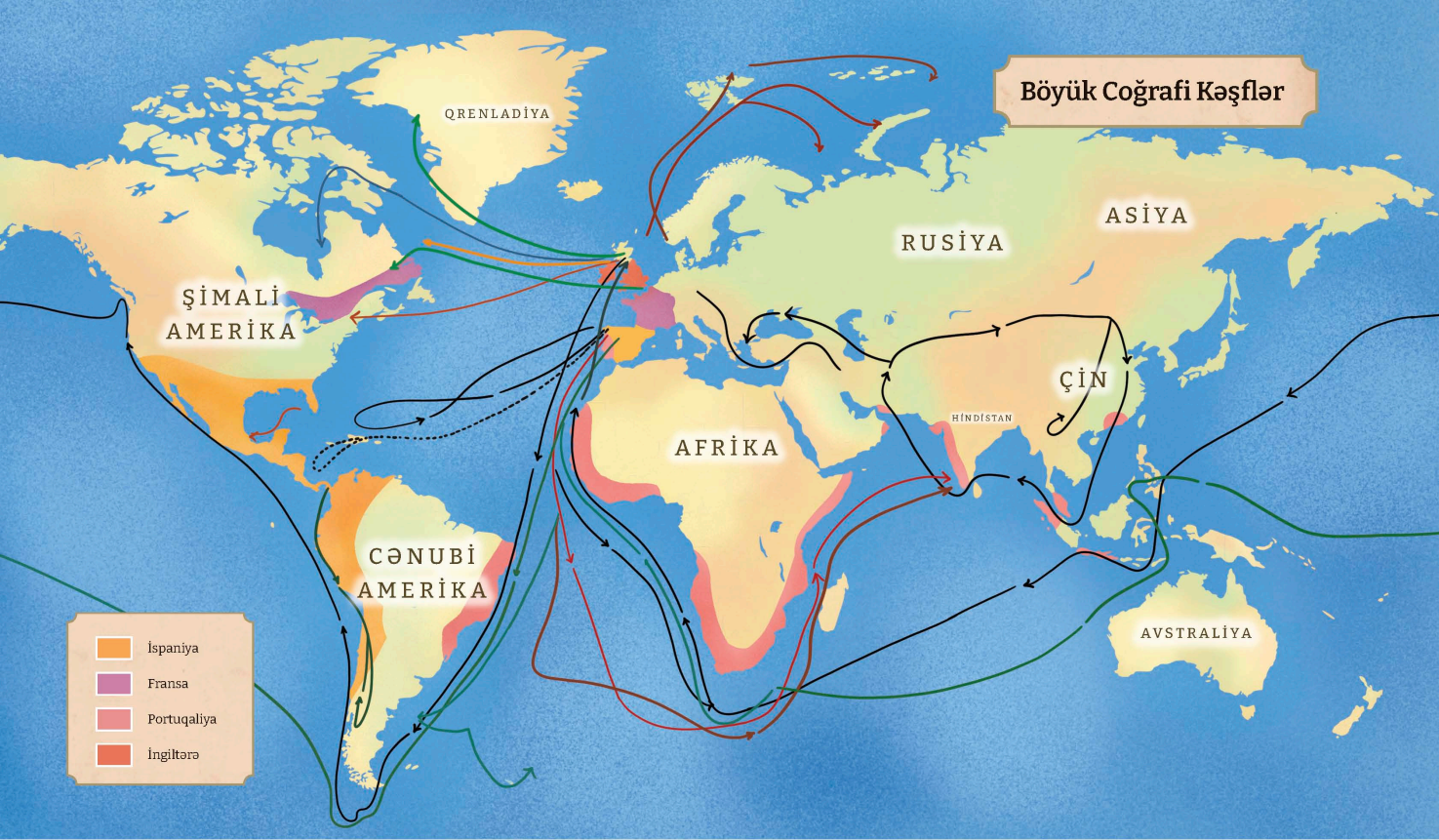
Portuqaliya ərəb tacirlərinin nəzarətində olan ədviyyat ticarətini ələ keçirmək üçün mübarizə apardı və XVI əsrin əvvəllərində buna nail ola bildi. Lakin portuqalların Asiya bölgələrini müstəmləkəyə çevirmək üçün kifayət qədər əhalisi, iqtisadi və hərbi gücü yox idi. Ona görə də sonralar portuqallar digər Avropa dövlətləri: İspaniya, İngiltərə, Hollandiya və Fransa-dan geri qaldı.

Bartolomey Diaş

Vasko de Qama

Yeni dünyanın kəşfi

Portuqaliyaya nisbətən əhalisi daha çox olan və hərbi cəhətdən güclü olan İspaniya daha geniş müstəmləkələr ələ keçirməyə nail oldu.

İspaniya kralına xidmət edən italyanlı Xristofor Kolumb qərbə üzməklə Hindistana çatma biləcəyinə inanırdı. O, 1492-ci ildə Kuba sahillərinə və Karib dənizi adalarına çatdı, Kolumb buranın Hindistan olduğunu düşünürdü. Ona görə də buranı Hindistan, əhalisini də hindular adlandırırdı. Digər səyyahlar tezliklə başa düşdülər ki, Kolumb tamamilə yeni bir qitə kəşf edib. XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində Ameriqo Vespuççi yeni qitəyə bir neçə səyahət etdi və bu məkan haqqında məktublar yazdı. Bu məktublar yeni qitənin onun adı ilə bağlı

olaraq Amerika adlanmasına səbəb oldu.

Avropalıların Yeni dünya adlandırdıqları qitədə yerli sivilizasiyalar var idi. Tezliklə avropalı işğalçılar bu sivilizasiyaları məhv etmək siyasətinə başladılar. İspanlar Meksikada Astek dövlətini süqut etdirdilər. İndiki Peru ərazisindəki And dağlarında İnkaların dövlətinə son qoyuldu. Meksika, Mərkəzi və Cənubi Amerikanın böyük hissəsi İspaniyanın nəzarəti altına keçdi. Yalnız Braziliya Portuqaliyanın müstəmləkəsinə çevrildi. Avropalılardan yerli əhaliyə keçən və hələ onlara qarşı təbii müqavimətləri yaranmayan xəstəliklər: çiçək, qızılca böyük tələfata səbəb olmuşdu. Yerli əhali həmçinin avropalıların tərəfindən də küt-

Xristofor Kolumb

ləvi qətlamlara məruz qaldı. İşğalın ilk dövründən katolik missionerlər yüz minlərlə yerli əhaliyə xristian dinini qəbul etdirməyə başladılar.

Avropalıların tərəfindən işğalların yerli əhaliyə siyasi, sosial və iqtisadi həyatına təsirlərini dəyərləndirin.

1519-cu ildə Fernando Magellanın başçılığı ilə başlanan səyahət ilk dəfə olaraq dəniz yolu ilə dünya ətrafında dolanmaqla nəticələndi. Bu səyahət nəticəsində bütün okeanların bir-biri ilə əlaqəli olduğu sübut edildi.

İqtisadi rəqabət. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında ilk addımlar.

Yeni qitənin kəşf edilməsi ilə Avropa dövlətlərinin beynəlxalq ticarət əlaqələri genişləndi. Bu isə kapitalizmin yaradılmasında həlledici əhəmiyyətə malik idi. Digər Avropa dövlətləri tezliklə müstəmləkələr və dəniz ticarəti uğrunda mübarizəyə başladı. XVI əsrin sonunda Şərq ticarəti üçün Avropa dövlətləri arasında rəqabət genişlənməyə başladı. Tezliklə İngiltərə, Hollandiya və Fransa da müstəmləkələr ələ keçirdi.

Onların Amerikaya gəlişinin ifadə edilməsi son dövrlərdə əsaslı şəkildə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bir vaxtlar "kəşf" deyilən məsələ indi "qarşılaşma" və ya "mədəniyyətlərin görüşü" adlanır. Lakin dürüst olmaq və bunu işğal adlandırmmaq daha doğrudur.

N. Davies, "Avropa tarixi"

İspanlar Amerikadan talan etdikləri qızıl və gümüşü ölkələrinə daşıdılar. Kartof, kakao, qarğıdalı və tütün kimi yeni kənd təsərrüfatı məhsulları Avropaya gətirildi. Köhnə və Yeni dünyalar arasında bitki və heyvanların geniş mübadiləsi hər iki dünyada iqtisadi fəaliyyəti dəyişdirdi. Amerikadan gətirilən çox önəmli iki ərzaq məhsulu: kartof və qarğıdalı Avropanın bir çox ölkələrində yayılaraq başlıca qidalardan birinə çevrildi. Bu, sonralar həmin ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı.

Qarğıdalı qida əhəmiyyəti olmaqla yanaşı, əkilən torpağın münbitləşməsinə, həmçinin növbəli əkin üsuluna və maldarlığın inkişafına təsir edirdi. Yeni dövrün əvvəllərində Avropa əhalisinin əhəmiyyətli şəkildə artmasına təsir göstərən amillərdən biri Amerikadan gətirilən ərzaq məhsulları olmuşdur.

Müstəmləkə işğalları və merkantilizm.

Müstəmləkə işğalları və ticarət əlaqələrinin inkişafı XVII əsrdə iqtisadi sahədə merkantilizm siyasətinin yaranmasına təsir göstərmişdir. Bu siyasətə görə, bir xalqın rifahı qızıl və gümüş ehtiyatından asılıdır. Qızıl və gümüş ehtiyatını artırmaq üçün əlverişli ticarət balansına sahib olmaq lazımdır. İxrac edilən mallar idxal olunan mallardan

daha çox dəyərə malik olduqda balans əlverişli olur.

İxracatı təşviq etmək üçün hökumətlər sənayeni və ticarəti stimullaşdırır, xarici mallara yüksək tariflər, ya da vergilər qoymaqla bu malları öz ölkələrindən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. Müstəmləkələr xammal mənbəyi və satış bazarı kimi mühüm hesab olunurdu.

Böyük Coğrafi Kəşflər dövlətlərarası münasibətlərdə də dəyişikliklərə səbəb oldu. Yeni kəşf edilən ərazilər uğrunda başlanan rəqabət mübarizələri yeni müharibələrə səbəb olurdu. Bəzən bu ərazilərin nüfuz dairələrinə bölünməsi ilə bağlı müqavilələr imzalanırdı. İlk belə müqavilə Portuqaliya və İspaniya arasında imzalanmışdı.

ABŞ-ın yaranması

XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq ingilislər Şimali Amerikanın şərq sahillərində yaşayış məntəqələri yaratmağa başladılar. Digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, burada İngiltərədən köçüb gələnlərin sayı daha sürətlə artmışdı. Tədricən burada müəyyən özünüidarə hüquqlarına malik 13 ingilis koloniyası yarandı.

Koloniyalarda, əslində, müstəqil fəaliyyət göstərən qanunverici orqanlar var idi. Artıq XVIII əsrin ortalarına doğru koloniyaların əhalisi özünü ayrı xalq kimi dərk edirdi. 13 koloniyanın hər birinin öz hökuməti var

idi. İnsanlar bir çox sahələrdə müstəqilliyə alışsalar da, Britaniya təbəəsi olaraq qalırdılar.

XVIII əsrin əvvəllərində hansı amillər İngiltərədən köçüb gələnlərin sayını artırma bilərdi?

XVIII əsrin ortalarından İngiltərə parlamentinin qəbul etdiyi ticarət qanunu ilə koloniyaların başqa ölkələrlə ticarət əlaqələri məhdudlaşdırıldı. İdxal olunan fransız və holland mallarına yüksək vergi ödənilməli idi.

İngiltərə koloniyalardan xammalları ucuz qiymətə alır, sənaye məhsullarını satırdı. Lakin İngiltərə hökumətinin müxtəlif məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, ticarət inkişaf edirdi.

Yeddi illik müharibənin (1756–1763) gedişində Şimali Amerikada ingilislər və fransızlar arasında mübarizə baş vermişdi. İngiltərə qalib gələrək Şimali Amerikadakı fransız müstəmləkələrini, əsasən, ələ keçirdi. Bundan sonra İngiltərə müharibə xərclərini ödəmək və burada saxlanan ordunun xərclərini ödəmək üçün koloniyalarda yeni vergilər tətbiq etdi.

1765-ci ildə İngiltərə parlamenti koloniyalara Möhür qanunu tətbiq etdi. Qanuna görə koloniyaların əhalisi sənədlər, qəzetlər və digər çap materiallarına rəsmi möhür vurmaq üçün vergi ödəməli idi. Lakin narazılığa səbəb olduğu üçün bu ləğv edildi. Tədricən koloniyalar və İngiltərə arasında narazılıq dərinləşdi. Artıq koloniyalar müstəqilliyə can atırdı.

Amerika İnqilabı – İstiqlaliyyət uğrunda müharibə

İngiltərə hökumətinin Şimali Amerikadakı müstəmləkələrdə həyata keçirdiyi iqtisadi məhdudlaşdırma siyasəti narazılığı getdikcə artırırdı.

1775-ci ildə müstəmləkə əhalisi ilə Britaniya ordusu arasında döyüşlər başladı. Tezliklə Corc Vaşinqtonun komandanlığı ilə koloniyaların ordusu yarandı. 4 iyul 1776-cı ildə Tomas Ceffersonun yazdığı "İstiqlaliyyət Bəyannaməsi" elan edildi. Bəyannamə İngiltərənin Şimali Amerikadakı müstəmləkələrinin müstəqilliyini elan etdi.

Amerikalılar müstəqillik uğrunda apardıqları müharibədə qalib gəldilər. Bu, bir neçə səbəblə izah edilir. Birincisi, amerikalıların döyüş motivasiyası ingilislərindən qat-qat güclü idi, çünki onların ordusu vətənlərini müdafiə edirdi.

İstiqlaliyyət müharibəsində ABŞ və Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbələrinin hansı oxşar cəhəti var?

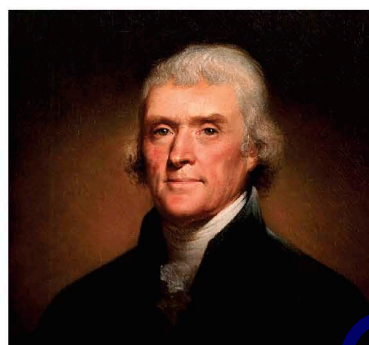
İkincisi, həddindən artıq inamlı ingilis generalları bir sıra səhvlərə yol verdilər. Üçüncüsü, müharibəni İngiltərədən uzaqda aparmaq çox baha başa gəlirdi. Bir neçə ildən sonra artan vergilərdən narazı olan İngiltərə əhalisi müharibəni

Bəyannamənin əvvəlində deyilir: "Biz bu həqiqətləri öz-özünə aydın hesab edirik ki, bütün insanlar bərabər yaradılmışdır, Yaradan tərəfindən onlara müəyyən ayrılmaz hüquqlar verilmişdir, bunlar arasında həyat, azadlıq və xoşbəxtliyə can atmaq da vardır".

dayandırmağı tələb etdi. Həmçinin amerikalılar İngiltərəyə qarşı tək vuruşmadılar. Fransa rəqibi olan İngiltərəni zəiflətməyə çalışdığı üçün müharibənin əvvəlindən üsyançıları silah və pulla təmin edirdi. Fransız zabitləri və əsgərləri də ABŞ

Corc Vaşinqton

Tomas Cefferson

ordusunda xidmət edirdilər. İspaniya və Hollandiya da ABŞ-a kömək edirdilər.

Sizcə, İspaniya və Hollandiyanın ABŞ-a kömək etməsinin səbəbi nə idi?

1781-ci ildə Yorktaun döyüşündə tələyə salınan ingilis ordusu təslim oldu. 1783-cü ildə Parisdə sülh müqaviləsi ilə İngiltərə ABŞ-ın müstəqilliyini tanıdı.

ABŞ konstitusiyasının qəbul edilməsi

Amerikada 13 ingilis koloniyası müstəqillik əldə etmişdi. Əvvəlki koloniyalar artıq dövlətlər hesab olunurdu. Müstəqilliklərini elan etdikdən az müddət sonra vahid mərkəzi hökumətə ehtiyac yarandı. Ona görə də 1787-ci ildə Konstitusiya qəbul edildi.

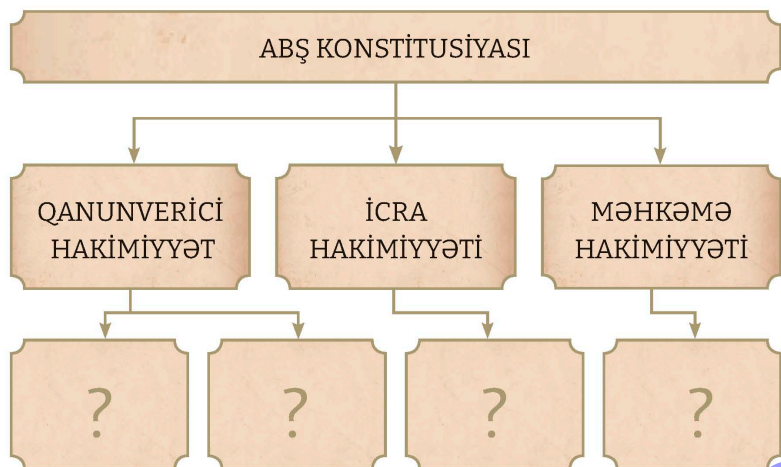
Konstitusiya hakimiyyətin mərkəzi hökumət və əyalət hökumətləri arasında bölüşdürüləcəyi federal sistem yaratdı. Federal hökumətə vergi toplamaq, ordu yaratmaq, ticarəti tənzimləmək və milli valyuta yaratmaq səlahiyyəti verildi.

Hakimiyyət üç qola bölündü, hər birinin digərlərinin işini yoxlamaq səlahiyyəti var idi. Birinci qol prezidentin rəhbərlik etdiyi icra hakimiyyəti idi. Prezidentin qanunları icra etmək, veto qoymaq, xarici siyasətə nəzarət etmək və hərbi qüvvələrə rəhbərlik etmək səlahiyyəti var idi.

İkinci qol qanunverici orqan idi. O, iki palatadan – ştatların qanunverici orqanları tərəfindən seçilən üzvlərin olduğu Senat və Nümayəndələr Palatasından ibarət idi. Nümayəndələr birbaşa xalq tərəfindən seçilirdi.

ABŞ Konstitusiyasına görə idarəetmə sxemini tamamlayın.

Ali Məhkəmə və digər məhkəmələr üçüncü məhkəmə qolunu təmsil edirdi. Məhkəmələr Konstitusiyanı "dövlətin ali qanunu" kimi tətbiq edirdilər.

1791-ci ildə Konstitusiyaya Hüquqlar haqqında Bill ad-

lanan on düzəliş əlavə edildi. Bu düzəlişlər söz, mətbuat, toplaşmaq və din azadlığına, mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına zəmanət verirdi. Məhkəmənin hökmü olmadan axtarış və həbslər qadağan edilirdi.

RUSİYA

İvan Qroznı, Livoniya, Romanovlar, I Pyotr, Şimal müharibəsi, rus-türk müharibəsi, II Yekaterina

Rus knyazlıqlarının Moskva ətrafında birləşdirilməsi XVI əsrdə başa çatdı. Böyük Moskva knyazı IV İvan Qroznı 1547-ci ildə rus hökmdarları içərisində ilk dəfə olaraq çar titulu qəbul etdi və dövləti gücləndirmək üçün bir sıra tədbirlər gördü. Mərkəzləşdirilmiş güclü hakimiyyət yaratmaq istəyən IV İvan dövləti idarə etmə sistemini təkmilləşdirdi, boyar müxalifətini ləğv etdi. Ordu quruculuğunda yeniliklər yaradan çar məmurların rüşvətxorluğuna görə sərt cəzalar tətbiq etdi. Onların əhali hesabına saxlanması

qaydası ləğv edildi. Daxilən möhkəmləndirilən Moskva knyazlığı işğallar yolu ilə ərazisini genişləndirmək siyasətini davam etdirdi. Volqa boyunda yerləşən Qazan və Həştərxan xanlıqlarının işğalı nəticəsində Volqa-Xəzər ticarət yolu Rusiyanın əlinə keçdi. Şərqdəki işğalları genişləndirən Rusiya təzliklə Sibir xanlığının da varlığına son qoydu.

Sizcə, boyar müxalifətinin ləğv olunması çara hansı üstünlükləri verə bilərdi?

IV İvanın İngiltərə kraliçasına göndərdiyi məktubdan

"Biz ümid edirdik ki, siz öz dövlətinizin hakimisiniz. Biz düşündük ki, hər iki dövlət bu yaxınlaşmadan gəlir götürəcək. Bütün bunlar üçün biz danışıqlara başladığ. Lakin görürük ki, sizin dövlətdə hər kəs hakimiyyətə malikdir. Tacirlər belə hüquq hakimidir, onlar özləri üçün gəlir mənbəyi axtarır. Siz isə öz krallığınızda, sadəcə, bir qadınısınız".

Bu məktub əsasında Rusiya və İngiltərədə ali hakimiyyəti necə qiymətləndirmək olar?

kim olunduqları torpağı tərk edə bilməzdi. Onları satmaq, cərimələmək, həbs etmək və cəzalandırmaq (cismani cəza) olardı. Bu dövrdə Rusiyada əcnəbilər tərəfindən ilk manufakturalar yaradıldı. Yerli tacirlər və boyarlar da manufaktura yaradılmasında fəallıq göstərirdilər.

Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət Arxangelsk, Asiya ölkələri ilə Həştərxan şəhərli-manlarının vasitəsilə aparılırdı. Rus tacirlərinin və yerli istehsalın maraqlarını müdafiə etmək üçün 1667-ci ildə ticarət nizamnaməsi qəbul edildi. Nizamnaməyə görə əcnəbi tacirlər Rusiya bazarlarında pərakəndə mal sata bilməzdilər. Onlar öz mallarını topdan rus tacirlərinə satmalı idilər.

XVII əsrdə fəal xarici siyasət yürüdən Rusiya Ukrayna uğrunda Reç Pospolita və İsveçlə müharibələr etdi. 1667-ci ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən Dnepr çayının sol sahilindəki Ukrayna torpaqları Rusiyaya keçdi. Sibirə axınlarını davam etdirən ruslar Sakit okeanadək torpaqları Rusiyanın ərazilərinə qatdılar.

1667-ci il ticarət nizamnaməsi ölkənin iqtisadi inkişafına hansı təsiri göstərə bilirdi? Fikrinizi əsaslandırın.

Rusiyanın imperiyaya çevrilməsi

I Pyotrun (1682-1725) hakimiyyəti dövründə Rusiyada böyük dəyişikliklər baş verdi. Avropa ölkələrindən iqtisadi, hərbi, texniki, mədəni və s. geriliyi aradan qaldırmaq üçün I Pyotr fəaliyyətə başladı. Lakin dənizlərə çıxışın olmaması iqtisadi inkişafa mane olurdu. Buna böyük önəm verən I Pyotr Qara dəniz sahillərinə çıxmaq üçün Osmanlı dövləti ilə müharibəyə başlasa da, istəyinə nail ola bilmədi.

Sual: Sizcə, iqtisadi inkişaf olmadan hərbi, texniki və mədəni inkişafa nail olmaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

Osmanlı dövləti ilə gələcək müharibədə Avropa dövlətlərindən dəstək almaq üçün I

Rusiya XVII əsrdə

XVII əsrdə Rusiyada yeni sülalənin hakimiyyəti dövründə bir çox dəyişikliklər baş verdi. Dəyişiklik, ilk növbədə, istehsal sənayesinə və ticarətə toxundu. 1649-cu ildə təhkimçilik möhkəmləndirildi. Yeni qanuna görə kəndlilər təh-

Pyotr geniş nümayəndə heyəti ilə bir sıra Avropa ölkələrinə səfər etdi. Avropa ölkələrində I Pyotrun diqqətini cəlb edən bir çox elmi, texniki, mədəni nailiyyətlər və bilgiler Rusiyada gələcəkdə həyata keçiriləcək islahatlara vəsələ oldu.

İsveçlə aparılan Şimal müharibəsində (1700-1721) qalib gələn Rusiya Baltik dənizinə çıxış əldə etdi. Şimal müharibəsindəki qələbədən sonra I Pyotr imperator, Rusiya imperiya adlanmağa başladı. Bununla da Rusiyada mütləq monarxiya yarandı.

Şimal müharibəsinin gedişində Neva çayı sahilində əsası qoyulan Sankt- Peterburq şəhəri 1712-ci ildə Rusiyanın paytaxtı oldu.

S Baltik dənizinə çıxış Rusiyaya nə vəd edirdi?

I Pyotr islahatları

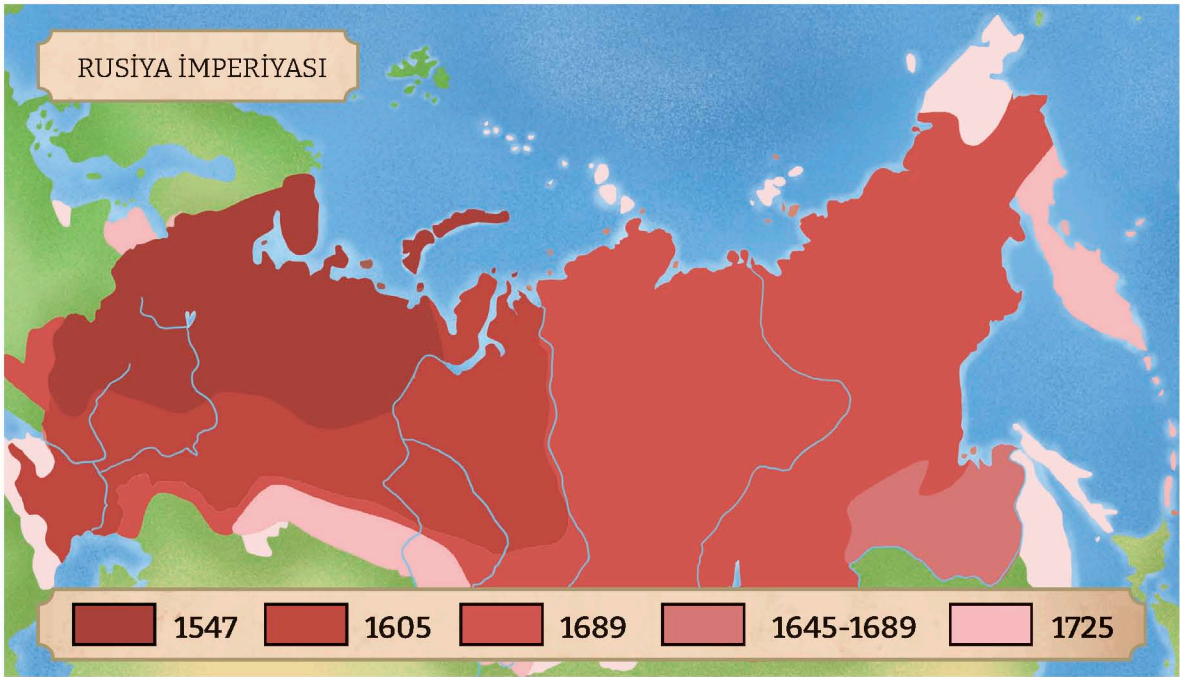
Şimal müharibəsinin başlanması ilə iqtisadi islahatlar başladı. Qısa müddət ərzində yaradılan manufakturaların əksəriyyəti ordu və donanmanın ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmişdi. Əsas islahatlardan biri ordu islahatı idi. Rekrut mükəlləfiyyəti hesabına daimi nizami ordu yaradıldı. Zabitlər, əsasən, zadəganlardan təyin olunurdu. Hərbi xidmətdə fərqlənən əsgərlər də zabit ola bildilər. Dövlət idarəçiliyində islahat keçirildi. 1711-ci ildə qanunvericilik və dövlət idarəçiliyi ilə məşğul olan senat, daha sonra idarəedici orqan olan kollegiyalar yaradıldı. Kilsə dövlətə təbə edildi.

S I Pyotrun islahatları hansı məqsədləri güdürdü?

II Yekaterina

Saray çevrilişi nəticəsində hakimiyyətə gələn II Yekaterinanın dövründə (1762-1796) Rusiyada mütləqiyyət quruluşu gücləndi. Ölkədə quberniya islahatı keçirildi. Zadəganlar haqqında verilən fərmana görə onlar kəndlilər, torpaqlar, yeraltı sərvətlər üzərində tam sahiblik

hüququ aldı, dövlətə məcburi xidmətdən, vergilərdən və cismani cəzalardan azad edildilər. Bu qanun Rusiyada zadəganların imtiyazlı təbəqəyə çevrilməsini rəsmiləşdirdi.

XVIII əsrin II yarısında Rusiyanın xarici siyasətində başlıca yeri Qara dəniz sahillərini zəbt etmək vəzifəsi tuturdu. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün Rusiya iki dəfə (1768-1774, 1787-1791-ci illər) Osmanlı döv-

ləti ilə müharibə etdi. Nəticədə Kırım xanlığı Rusiyaya ilhaq olundu. Rusiya Qara dənizin şimal hissəsində xeyli ərazilər zəbt etdi. Eyni zamanda, Rusiya zəifləmiş Reç Pospolita dövlətinin Rusiya, Avstriya və Prussiya arasında bölüşdürülməsinin təşəbbüsçüsü oldu. Nəticədə Reç Pospolita bir dövlət kimi ləğv oldu. Rusiya sağısahil Ukraynanı, bütün Belorusiyanı, Litva və Kurlandiyanı ələ keçirdi.

II Yekaterina ilə I Pyotrun fəaliyyətləri arasında hansı oxşarıqları göstərmək olar?

II Yekaterinanın (I Pyotr) fəaliyyəti haqqında referat hazırlayın.

Təhsilə böyük önəm verən I Pyotr zadəgan uşaqlarına qarşı daha sərt idi. O, 1714-cü ildə riyaziyyatı və həndəsəni öyrənməyə nə ailə qurmağı qadağan edən qanun verdi.

Ən əsası 1722-ci ildə I Pyotr 14 səviyyəli hərbi, mülki və məhkəmə məmurlarını özündə birləşdirən "Rütbələr cədvəli"ni nəşr etdi. Bununla da I Pyotr göstərdi ki, təhsil gələcək karyeranın açarıdır. İndi vəzifələri ailənin nəcibliyi ilə deyil, şəxsi qabiliyyət və biliklərlə tutmaq olardı. Hər hansı bir rus xüsusi əzmkarlığı sayəsində zadəgan ola bilərdi.

I Pyotrun təhsillə bağlı verdiyi qərarlara münasibət bildirin

OSMANLI İMPERİYASI

I Səlim, Çaldıran döyüşü, Moxaç döyüşü, Zigetvar döyüşü, Vyananın mühasirəsi, hərbi islahatlar

Sultanlıqdan xəlifəliyə doğru

II Mehmetdən sonra hakimiyyətə oğlu II Bəyazid (1481–1512) gəldi. Mömin bir sultan olan II Bəyazid ədalətlə hökmranlıq etdiyindən hələ sağlığında "Vəli" (qayğı göstərən, dost, yoldaş) ləqəbini almışdı. Sultanın əmri ilə İspaniyadan qovulan yəhudilərə Osmanlıda sığınacaq verildi. Qonşu Səfəvilər dövləti və Misir Məmlük sultanlığı ilə dostluq əlaqələri saxlayan II Bəyazid venesiyalılar üzərində parlaq qələbə qazandı.

1512-ci ildə Osmanlı taxtına atasını zorla hakimiyyətdən uzaqlaşdıran I Səlim çıxdı. O, ata nəslindən olan bütün kişiləri qətlə yetirdiyinə görə "Yavuz" (qəzəbli) ləqəbini aldı. Hakimiyyətdə olduğu 8 il ərzində Sultan I Səlim birçə dəfə də olsun, xristian dövlətləri ilə savaşa girmədi. Onun müharibə apardığı ölkələr ancaq qonşuluqdakı müsəlman dövlətləri oldu.

1514-cü ildə Çaldıran döyüşündə qələbə qazansa da, I Səlim qızılbaşların hücumlarından qorxaraq Azərbaycanı tərk etdi.

Rum padşahı Sultan Səlim öz atasını dəf etdikdən və hakimiyyətini sabitləşdirdikdən sonra Azərbaycanı fəth etmək eşqinə düşüb, onun sərhədinə yaxın gəldi. Bu xəbər Şah İsmayılın qulağına çatdıqda Azərbaycana tərəf yollandı. Xoyun Çaldıran adlı yerində iki qoşun arasında müharibə oldu.

Şah İsmayıl özünü düşmən qoşununun ortasına vurub, onların arasına vəlvələ saldı... Şücaətli Malqoçoğlunun başına elə bir qılınc vurdu ki, sinəsinə qədər onu parçaladı. Yeniçərlərin bir bölüyünü parça-parça etdi. Belə bir vaxtda xəbərdar oldular ki, bütün qızılbaş qoşunu qaçmışdır, nə sağ cinah möhkəmdir, nə sol cinah. Şah İsmayıl aradan salamat çıxıb Dərcəzinə qədər getdi. Sultan Səlim ardınca gəlib Təbrizdə dayandı. Bundan artıq irəliləməyə cürət etmədi və tələsik yola düşüb Ruma geri qayıtdı.

Xacə Zeynalabdin Əli Əbdü bəy. "Təkmilətül-əxbar"

Mənbə əsasında Şah İsmayılı dəyərləndirin.

Sultan II Bayazid

Bundan sonra Misir Məmlük sultanlığı üzərinə yürüş edən I Səlim bu dövlətə son qoyaraq özünü "İslam dünyasının xəlifəsi" elan etdi. Məhəmməd peyğəmbərdən qalan müqəddəs əmanətlər İstanbula gətirildi.

Möhtəşəm yüz il

Sultan Süleymanın (1520–1566) hakimiyyətə gəlməsi ilə Osmanlılar yenidən Avropa istiqamətində fəthlərə başladılar.

Sultan Salim Yavuz

Belqradı tutan Osmanlı ordusu 1526-cı ildə Moxaç döyüşündə birləşmiş macar-çex qoşunlarını darmadağın etdi. 1529-cu ilin payızında Sultan Süleyman Vyananı mühasirəyə aldı. Şəhəri güclü həmlə ilə dərhal ələ keçirmək mümkün olmadı. Əlverişsiz hava şəraiti Vyananı mühasirədə saxlayan Osmanlı əsgərlərinə ərzaq və silah daşınmasını çətinləşdirdiyindən I Süleyman Balkan yarımadasına çəkilməyə məcbur oldu.

1533-cü ildə Avstriya ilə sülh müqaviləsi imzalayan I Süleyman Səfəvilər üzərinə yürüşə

Sultan Süleyman Qanuni

hazırlaşmağa başladı. Səfəvi ordusunun Xorasanı ələ keçirmiş özbəklərlə müharibəyə cəlb olunduğundan xəbər tutan I Süleyman 1534-cü ildə Təbrizi tutdu. 1535-ci ildə Həmədan yaxınlığındakı döyüşdə Səfəvilər Osmanlı ordusunu ağır məğlubiyyətə uğradaraq onları geri çəkilməyə məcbur etdi.

Moxaç döyüşü

I Süleyman yenidən bütün diqqətini Avropadakı fəthlərə yönəltdi. O, Avstriyanı, Müqəddəs Roma imperatorluğunu və İspaniyanı idarə edən Habsburqlara qarşı Fransa ilə ittifaq qurdu. Fransa tacirlərinə imtiyazlı ticarət hüquqları verildi.

S Fransa dövlətinə siyasi-iqtisadi yardım göstərilməsinin səbəbi nə idi?

I Süleymanın Səfəvilər dövləti və Avstriya ilə apardığı müharibələrə dair cədvəli doldurun.

Dövlətlər	Müharibənin səbəbləri	Müharibənin nəticələri
Səfəvilər		
Avstriya		

I Süleymanın 1541-ci ildə Avstriyaya qarşı müharibəyə başlamasına cavab olaraq İspaniya Osmanlı mülkü olan Əlcəzair sahillərinə güclü donanma yeritdi. Lakin ispan donanmasının bir hissəsini dənizdəki qəfil qasırğa, qalan hissəsini isə Osmanlı dənizçiləri batırdı. Osmanlı donanması Korsika adasının tutulmasında öz müttəfiqi Fransaya yaxından kömək göstərdi.

Məhz güclü donanma sayəsində Aralıq dənizi və Hind okeanı sahillərində xeyli ərazilər Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Vyananın mühasirəsi

Zigetvar döyüşü

1566-cı ildə Avstriya üzərinə yürüşə başlayan I Süleyman Zigetvar qalasının mühasirəsi zamanı vəfat etdi. Qalanı ələ keçirən Osmanlı ordusu onu yerlə-yeksan etdi.

I Süleymandan sonra hakimiyyətə gəlmiş oğlu II Səlimin dövründə (1566–1574) Osmanlı sultanlığının nüfuzu daha da artdı. Portuqaliya işğalı altına düşmək istəməyən İndoneziya müsəlmanlarının xahişi ilə Osmanlı donanması 1569-cu ildə təcavüzkarları geri oturtdu. Xüsusi strateji əhəmiyyəti olan Kipr adası fəth olundu.

I Süleymandan sonra hakimiyyətə gəlmiş oğlu II Səlimin dövründə (1566–1574) Osmanlı sultanlığının nüfuzu daha da artdı. Portuqaliya işğalı altına düşmək istəməyən İndoneziya müsəlmanlarının xahişi ilə Osmanlı donanması 1569-cu

ildə təcavüzkarları geri oturtdu. Xüsusi strateji əhəmiyyəti olan Kipr adası fəth olundu.

Durğunluq dövrü

XVI əsrin 70-ci illərinin sonlarından Osmanlı dövlətində başlayan durğunluq dövrü XVII əsrin sonuna qədər davam etmişdir. Sədrəzəm Köprülü Mehmet

Köprülü Mehmet paşa

paşanın orduda qayda-qanun yaratmaq və din alimləri arasındakı çəkişmələrə son qoymaq üçün gördüyü sərt tədbirlər də dövləti durğunluqdan çıxara bilmədi. Durğunluq dövründə fasilələrlə 40 il davam etmiş Osmanlı-Səfəvi müharibələri hər iki dövlətin iqtisadi gücünü sarsıdırdı. Avropa dövlətləri isə Böyük Coğrafi Kəşflər və müstəmləkə işğalları nəticəsində get-gedə güclənirdi. 1684-cü ildə Roma papasının təşəbbüsü ilə Avropanın katolik ölkələri Osmanlıya qarşı "Müqəddəs Birlik" adlı ittifaq yaratdı. İki ildən sonra bu birliyə Rusiya da qoşuldu.

"Müqəddəs Birlik" ilə aparılan müharibələr nəticəsində ağır məğlubiyyətə uğrayan Osmanlı 1699-cu ildə imzalanmış sülh müqaviləsinə əsasən Mərkəzi Avropadakı ərazilərinin xeyli hissəsini qalib dövlətlərə güzəştə getməli oldu.

Osmanlı
tüfəngçisi

**Osmanlı əleyhinə yara-
dılmış birliyin müqəddəs
adlandırılmasının səbəblə-
rini müəyyən edin.**

Geriləmə dövrü

Osmanlı dövlətinin tarixində 1699-cu ildən başlayan geriləmə XVIII əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

1718-ci ildə sədrəzəm təyin edilən İbrahim paşa dövlətin keçmiş qüdrətini bərpa etmək üçün əsas diqqətini itirilən torpaqların geri alınmasına yox, xəzinənin boşalmasının qarşısını almağa yönəltdi. Yeniçərilərin xeyli hissəsini buraxan İbrahim paşa dövlətin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa nail oldu.

Lakin Səfəvilərə qarşı aparılan müharibələrdə Osmanlının məğlub olması və İstanbuldakı yeniçəri üsyanı nəticəsində İbrahim paşa sədrəzəmlikdən uzaqlaşdırıldı.

**İbrahim paşanın fəa-
liyyətinə dair təqdimat
hazırlayın.**

Sədrəzəm İbrahim paşa

Osmanlı dövlətini bürüyən siyasi və iqtisadi böhran onun XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya ilə müharibələrdə məğlub olmasına səbəb oldu. Bu müharibələrin nəticəsində Krim də daxil olmaqla Qara dəniz sahillərindəki xeyli ərazilər Rusiyaya verildi. Rusiyanın əsas niyyəti "Yunan layihəsi" deyilən bir planı həyata keçirmək idi. Bu layihə, əslində, XVIII əsrin II yarısından başlayaraq çar Rusiyanın xarici siyasətində əsas rol oynayan "Şərq məsələsi"nin tərkib hissəsi idi.

Lakin İngiltərə ilə Fransa'nın Misirə, Avstriya ilə Rusiyanın isə Balkan yarımadasına yayılmaq uğrunda apardıqları mübarizə "Şərq məsələsi"nin Avropa dövlətlərinin xeyrinə həll olunmasının qarşısını aldı

S Rusiya və Avropa dövlətlərinin Osmanlıya qarşı birgə mübarizəsi sizə hansı tarixi hadisələri xatırladır?

Osmanlı dövlətini böhrandan çıxarmaq üçün Sultan III Səlim (1789–1807) islahatlar keçirməyə başladı. III Səlim Rusiya ilə aparılan müharibələrdə məğlubiyyətin əsas səbəbini ordunun o dövrdəki tələblərə cavab vermədiyində gördü. Sultanın verdiyi fərmanla hərbi vəzifəni yerinə yetirməyənlərdən timar və ziyamətlər geri alındı, Avropa nümunəsində hərbi hissələr yaradıldı. Ölkədə fəaliyyət göstərən Hərbi Mühəndislik məktəbinin fəaliyyəti gücləndirildi. Donanmanın yenidən qurulmasına başlandı.

RUSIYA ÜÇÜN "ŞƏRQ MƏSƏLƏSİ"NİN MAHİYYƏTİ

Azov və Qara dəniz sahillərini işğal edərək bu dənizlərə çıxış əldə etmək

Bosfor və Dardanel boğazlarını nəzarətə almaq

"Yunan layihəsi"ni həyata keçirərək Bizans bərpa etmək

Avropa ölkələrində baş verən prosesləri yaxından izləmək məqsədilə İngiltərə, Fransa və Avstriyada Osmanlı səfirlikləri fəaliyyət göstərməyə başladı.

Lakin bir tərəfdən yeniçərilərin və mühafizəkarların bu yeniliklərə qarşı müqavimət göstərmələri, digər tərəfdən Sultan III Səlimin qətiyyətsizliyi islahatların tam şəkildə həyata keçirilməsinə mane oldu.

S Sizcə, III Səlimin islahatları baş tutsa idi, Osmanlı dövlətinin sonrakı siyasi vəziyyəti necə olardı?

Sultan III Səlim

III Səlim yeni tipli orduya baxış keçirir

BÖYÜK MOĞOL DÖVLƏTİ

Panipat, cagir, Əkbər şah, Maratx, sipahi.

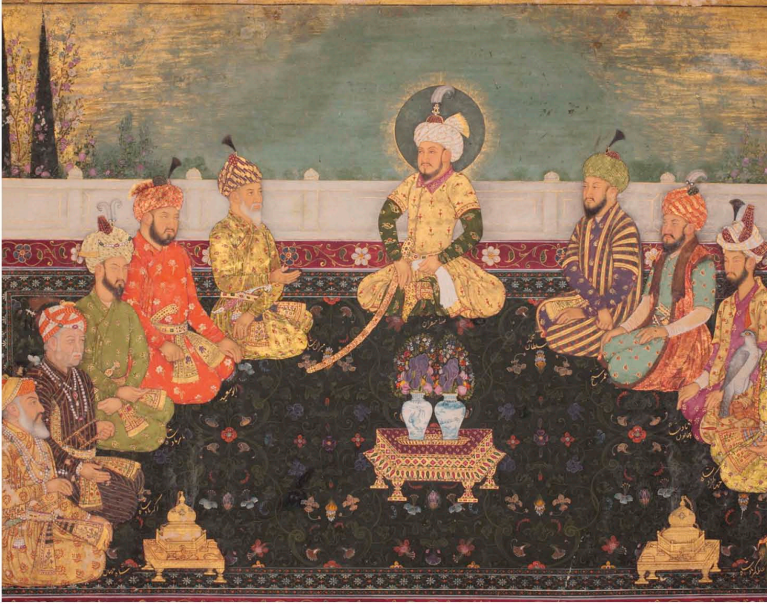
HXVI əsrin əvvəllərində Hindistanda vahid dövlət yox idi. Ölkədəki dövlətlərin ən böyüyü Dehli sultanlığı idi. Sonuncu Dehli sultanı İbrahim Ludi hakimiyyəti gücləndirmək üçün iri feodallar və əyanlarla barışmaz mübarizəyə başladı. Buna görə də iri feodallar Kabul hakimi Zahirəddin Babura müraciət edib onları sultanın zorakılığından xilas etməyi xahiş etdilər. Hindistana hücum edən Babur 1526-cı ildə Panipat döyüşündə İbrahim Ludinin qoşununu darmadağın etdi və Böyük Moğol dövlətinin əsasını qoydu. Tezliklə Babur Şimali Hindistanın əsas hissəsini də özünə tabe etdi.

İctimai-iqtisadi münasibətlər

Böyük Moğol imperatorluğu mərkəzləşdirilmiş dövlət idi. İmperator hakimiyyəti qeyri-məhdud idi. İşğal olunmuş bütün torpaqlar dövlət torpaq fonduna daxil edilirdi. Bu torpaqlar xalisə adlanırdı. Xalisədən şərti torpaq – cagir verilirdi. İqtadan fərqli olaraq cagir böyük əraziləri əhatə edirdi. Cagirdarların çoxu müsəlman

idi. Dövlətə tabe edilmiş və xərac verən hind knyazların şəxsi torpaqları zəmindarlıq adlanırdı. Sufi şeyxlərinin, müsəlman ruhanilərinin irsən keçən və vergidən azad olan torpaqları soyurqal və ya mülk adlanırdı. Dehli sultanlarından fərqli olaraq Böyük Moğol şahları İslam dinini zorla yaymağı düşünmürdülər. Əksinə, Babur şahın dövründə

ölkədə cizyə də ləğv olundu. Artıq hinduslar hakimiyyətin ən yuxarı vəzifələrinə qədər xidmətə buraxılırdılar.

Bizansın “qızıl əsri”-ni necə qiymətləndirmək olar? Fikrinizi əsaslandırın.

Böyük Moğol dövlətində və Azərbaycan tarixini öyrəndiyiniz zaman rast gəldiyiniz torpaq mülkiyyəti formalarının müqayisəli cədvəlini qurun.

və ölçü sistemi yaratdı, vergi sistemini nizama saldı. Əhalidən yığdıqları məhsulun 1/3-i qədər vergi alınır. Ölkənin mərkəzi əyalətlərində kəndlilər vergini pulla verməli idilər. Bu da ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafını sürətləndirirdi. İmperator vergi yığılmasını özünün ən etibarlı feodallarına-cagirdarlara tapşırırmışdı. Hər cagirdar yığdığı vergi hesabına muzzdlu qoşun və döyüş filləri dəstəsi saxlamalı idi. Fəal işğalçılıq siyasəti yürüdən Əkbər şah Qucarətı, Benqali-

yani, Kaşmiri tutdu və tezliklə Şimali Hindistanı, Mərkəzi Hindistanı, müasir Əfqanıstanın bir hissəsini özünə tabe etdi. Əkbər şahdan sonra onun varisləri imperiyanın ərazilərini daha da genişləndirib hakimiyyətlərini, demək olar ki, bütün Hindistana yayı bildilər. Bununla yanaşı, tədricən cagirdarların irsi torpaq sahiblərinə çevrilməsi və mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində ölkədə yüzlərlə müstəqil hakimlər meydana gəldi. XVIII əsrdə dövlət dağılmağa başladı.

Sizcə, Əkbər şahın hindusların dini etiqadına hörmət əlaməti olaraq bəzi addımlar atması hansı səbəbdən irəli gələ bilər? Fikrinizi əsaslandırın.

“Dövlətin qızıl əsri” ifadəsini necə başa düşürsünüz?

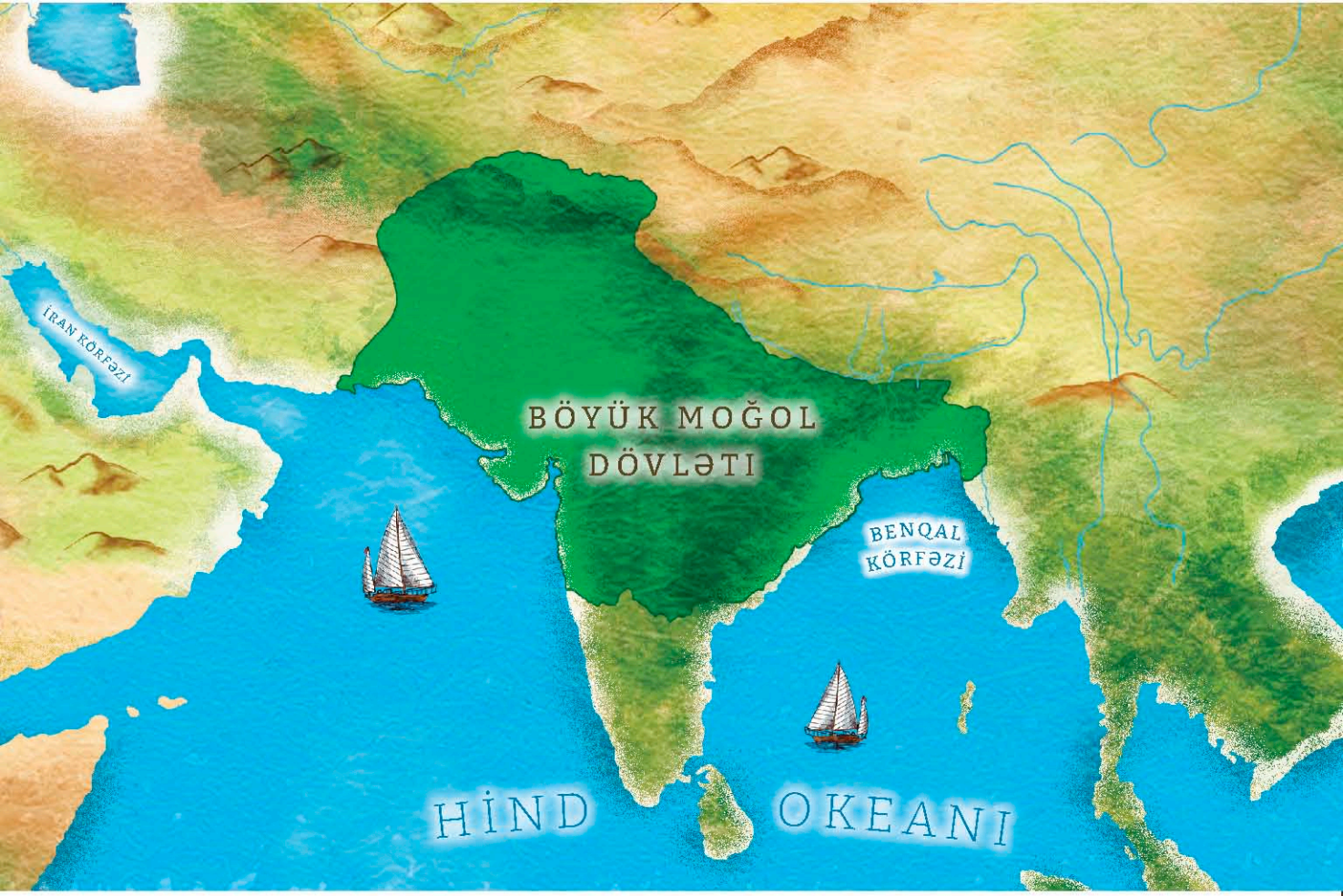
Dövlətin “qızıl əsri”

Dövlətin “qızıl əsri” Əkbər şahın (1556-1605) hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. O, hakimiyyəti dövründə hindusların dini etiqadlarına, adət və ənənələrinə hörmətlə yanaşırdı. Dövləti daxilən möhkəmləndirməklə məşğul olan Əkbər şah bütün ölkə üçün vahid qanunlar müəyyənləşdirdi, vahid çəki

Şah və imam hakimiyyəti vahidliyi

Özünün dini axtarışlarına uyğun olaraq Əkbər şah dini müzakirələr məqsədilə 1575-ci ildə paytaxtda ibadət xanə yaratdı. ...Müzakirələrdə iştirak edən şah öz simasında dini və dünyəvi hakimiyyətin – şah və imam hakimiyyətinin vahidliyinə can atdı. Sarayın bir çox müsəlman uləmaları (alimləri) tərəfindən könüllü və ya təzyiq altında imzalanmış bəyannaməyə görə ali dünyəvi hakim olan Əkbər müctəhid – dini işlərdə ali şəxs kimi tanındı.

Dövlətin süqutu

XVIII əsrin 30-cu illərində Hindistan ərazisində Maratxla ya-naşı, bir sıra müstəqil dövlətlər var idi. Bu dövlətlərin bir-biri ilə mübarizə aparması xarici mü-daxiləni asanlaşdırırdı. 1739-cu ildə Nadir şah Moğol ordusunu məğlub edib Dehlini tutdu. Moğol dövləti Nadir şahdan asılılığı qəbul etdi. 1747-ci ildə Nadir şah öldürüldükdən sonra onun yaratdığı böyük imperiya dağıldı. Bu işə Əhməd şah Dür-raninin başçılığı altında müstəqil Əfqan dövlətinin yaranmasına səbəb oldu. Tezliklə əfqanlar Şi-mali Hindistanı – Böyük Moğol dövlətinin torpaqlarını tutmağa başladılar. Bu zaman Maratx dövləti Moğolların müdafiəsinə qalxdı. Uzun sürən Əfqan-Ma-

ratx müharibəsi 1761-ci ildə Panipat döyüşü ilə bitdi. Maratxlar döyüşdə məğlubiyyətə uğradı. Bu, Böyük Moğol dövlətinin da-ğılmasına səbəb oldu. Qələbəyə baxmayaraq, əfqanlar Hindis-tanda möhkəmlənə bilmədilər.

Sizcə, Maratxların Böyük Moğol dövlətini müdafiə etməsinin səbəbləri nə ola bilərdi?

Mənbə əsasında vergilərin artırılmasının səbəblərini araşdırın.

*Tac Mahal.
Dünyanın yeni yeddi
möcüzəsindən biri.*

Böyük bürokratik (süründürməçi) aparatın və ordunun saxlanılması xalqın üzərinə ağır yük kimi düşürdü. Bu yük Cahan şahın (1627-1658) möhtəşəm tikililərlə məşğul olması ilə daha da ağır-laşdı. Tədricən sistemli şəkildə vergi verənlərdən nələri varsa, hər şey əllərindən alınır. ..."

İngilis işğalı

Belə şəraitdə avropalılar Hindistana hərbi ekspansiyanı (bir dövlətin, xalqın, yaxud mədəniyyətin öz nüfuz dairəsini və yayılma arealını genişləndirməsi) gücləndirməyə başladılar. Hindistana gələn ilk avropalılar portuqallar olsa da, sonradan bu ölkəyə hollandlar, xüsusən də fransız və ingilislər maraq göstərməyə başladılar. İngiltərə Hindistanın işğalını Ost-Hind şirkətinin əli ilə həyata keçirirdi. Hind knyazlıqlarından güzəştlər qoparan Ost-Hind şirkəti Hindistanda pul zərb etmək, silahlı dəstələr (sipahilər*) saxlamaq hüququ aldı. Bu da öz növbə-

sində gələcəkdə Hindistanın işğal edilməsində ingilislərin işini yüngülləşdirdi. Tezliklə Hindistanda nüfuz dairəsi uğrunda ingilis-fransız müharibəsi (1756-1763) başladı. Müharibədə qalib gələn ingilislər hind torpaqlarının işğalına başladılar.

Ost-Hind şirkətinin Hindistanda pul zərb etmək, silahlı dəstələr saxlamaq hüququ alması gələcəkdə Hindistanın işğal edilməsində ingilislərin işini necə yüngülləşdirə bilərdi?

Əkbər şahın fəaliyyətinə dair referat hazırlayın.

Серебряная рупия 1840 года. На аверсе портрет королевы Виктории, на реверсе номинал и название Ост-Индской компании.

MƏDƏNİYYƏT

Piri Rəis, İstanbul Texniki Universiteti, Elmlər Akademiyası, Nyuton, Tac Mahal, Versal, Motsart, Luvr

Təhsil və elm

Əvvəllər olduğu kimi, XVI–XVIII əsrlərdə də mədəniyyət sahəsində əldə edilən nailiyyətlər dövlətlərin siyasi-iqtisadi inkişafı ilə bilavasitə əlaqəli idi. Bu dövrdə yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin meydana çıxması mədəniyyətə də təsir göstərdi. Kapitalist istehsal üsulunun tətbiqi daha çox Qərb ölkələrində elmi-texniki tərəqqiyə təkan verdi.

Siyasi hadisələrin mədəniyyətin inkişafına təsirini izah edin.

Osmanlı sultanı I Süleyman Qanununin hakimiyyəti dövründə təhsil ocaqlarının sayı durmadan artırdı. Türk dövlət-

lərində təhsil müəssisələrinin çoxalması elmin inkişafına şərait yaradırdı. Burada əsas təhsil müəssisələri hələ də mədrəsələr idi. Mədrəsələrdə dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Beləliklə, mədrəsələr həm din xadimləri hazırlayı, həm də müxtəlif elm sahələri üzrə alimlərin yetişməsinə imkan yaradırdı.

Məşhur türk admiralı Piri Rəisin fəaliyyəti coğrafi biliklərin inkişafından xəbər verirdi. O, 1513-cü ildə dünyanın böyük xəritəsini çəkərək Sultan Səlimə təqdim edir. O, sonradan bu sahədə fəaliyyətini davam etdirərək "Bəhriyyə" adlı dəniz atlasını yaradır və Sultan

Süleymana təqdim edir. Piri Rəis dünya xəritəsinə Amerika qitəsini də daxil etmişdi. Bu isə türk səyyah və coğrafiyaşünasların avropalılardan daha əvvəl Amerika qitəsinin varlığından xəbərdar olduqlarını sübut edir.

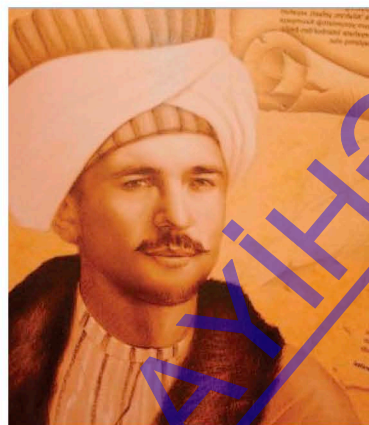
Katib Çələbi tarix, hüquq, coğrafiya və maliyyə məsələlərinə aid bir çox dəyərli əsərlərin müəllifidir. Evliya Çələbinin oncildlik "Səyahətnamə" əsəri isə Osmanlı və dünya tarixini və mədəniyyətini öyrənmək üçün əhəmiyyətli mənbələrdən biridir. Bu əsərdə müəllif Azərbaycan haqqında da qiymətli məlumatlar vermişdir. Evliya Çələbinin "Səyahətnamə" əsərindən Azərbaycan

Piri Rəis

Piri Rəisin xəritəsi

şəhərləri, xüsusilə Təbriz şəhəri haqqında dəyərli məlumatlar öyrənmək mümkündür.

XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətində Avropa təcrübəsini öyrənməyə başladılar.

Bunun nəticəsində ölkədə 1727-ci ildə ilk mətbəə yaradıldı. 1773-cü ildə indiki İstanbul Texniki Universiteti fəaliyyətə başladı. Bu ali təhsil müəssisəsində gəmi inşaatı və dəniz xəritələri üzrə mütəxəssis hazırlanması nəzərdə tutulmuşdu.

T Sizcə, nə üçün tərəqqiyə meyil göstərən hökmdarlar dənizçilik və gəmiqayırma ilə bağlı təhsil ocaqlarını açmağa çalışırdılar?

XVII–XVIII əsrlərdə Osmanlı imperiyasının Avropa dövlətləri ilə müqayisədə iqtisadi cəhətdən geriləməsi təhsil və elm sahələrinə də mənfi təsir göstərirdi.

Böyük Moğol hökmdarı Əkbər şahın dövründə Hindistan mədəniyyəti daha sürətlə inkişaf etdi. Ona görə də bu dövrü “Əkbər əsri” adlandırırlar. XVII–XVIII yüzilliklərdə Hindistanda bir çox yeni mədrəsələr açıldı. Burada ilahiyyatla yanaşı, dünyəvi elmlər də öyrədilirdi.

Mədrəsələrin ən məşhurları Dehlidə və Aqrada yerləşirdi.

İngiltərə və Fransa ilə əlaqələrin yaradılması Hindistan mədəniyyətinə müsbət təsir göstər-məklə yanaşı, avropalılara da bu zəngin mədəniyyətlə tanış olmağa şərait yaratdı. 1784-cü ildə yaradılan “Bənqal-Asiya cəmiyyəti” bu işdə böyük rol oynadı. Sonralar bu cəmiyyəti Kral cəmiyyəti adlandırıdılar.

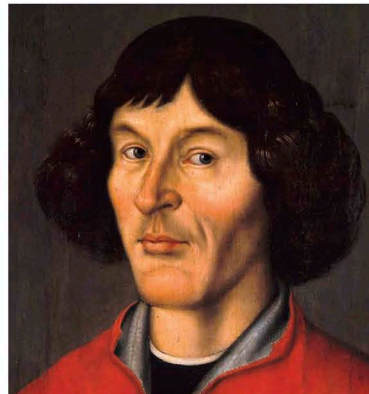

Sosial-iqtisadi vəziyyətin mədəniyyətə təsirini dövrə aid nümunələrlə əsaslandırın.

XVI–XVIII yüzilliklərdə Şərq ölkələri ilə müqayisədə avropalılar daha böyük mədəni nailiyyətlərə imza atdılar.

Böyük coğrafi kəşflərdən sonra daha da inkişaf edən coğrafiya elmi astronomiyanın da inkişafına şərait yaradırdı. Orta əsrlərdə kainatın quruluşuna dair baxışlar səhvən Ptolomey təliminə əsaslanırdı. Bu təlimə görə, Yer hərəkət etmir və dünyanın mərkəzində dayanır. Pol-yak alimi Kopernik Yerin həm öz oxu, həm də Günəş ətrafında fırlandığını bildirmişdi. İtaliyalı alim Bruno isə kainatın sonsuz olduğunu göstərirdi. Göyə te-

leskopla baxan ilk alim Venesiyalı Qaliley olmuşdur. Onun kəşfləri Kopernik və Brunonun təlimini təsdiq etdi.

Nikolay Kopernik

Manufakturaların çoxalması və ticarətin inkişafı Avropada ixtiraların sayının artmasına səbəb oldu. Ümumdünya cazibə qanununu kəşf edən ingilis alimi İsaak Nyuton alman alimi Q.Leybnitslə birlikdə ali riyaziyyatın əsasını qoydu.

Cordano Bruno

İsaak Nyuton

Niderland alimi A. Levenhukun ixtira etdiyi və baxılan cismi 150-300 dəfə böyüdən linza bakteriyaları öyrənməyə imkan verdi. İngilis alimi E. Cenner çiçək xəstəliyinə qarşı türklərdən öyrəndiyi peyvəndi öz ölkəsində tətbiq etməyə başladı. Fransa alimi Rene Dekart analitik həndəsənin əsasını qoydu.

Rene Dekart

Başqa ölkələrdə olduğu kimi, Rusiyada da baş verən siyasi və iqtisadi dəyişikliklər mədəniyyətin inkişafına öz təsirini göstərirdi. Yenidən qurulan təhsil sistemində dəqiq elmlərin tədrisinə önəm verilirdi. XVIII yüzilliyin əvvəllərində Moskvada naviqasiya, artilleriya, mühəndislik və tibb məktəbləri açıldı, Peterburq Dəniz Akademiyası yaradıldı.

Rus coğrafiyaçıları Kuril adalarını, Alyaska yarımadasını kəşf etdilər.

Rus elminin və mədəniyyətinin ən böyük nailiyyəti 1725-ci ildə Peterburq Elmlər Akademiyasının fəaliyyətə başlaması oldu.

XVIII yüzillikdə Rusiya elminin inkişafında M.Y. Lomonosovun müstəsna xidməti olmuşdur. O, üzvi və fiziki kimyanın yaradıcısı, ilk kimya laboratoriyasının

təşkilatçısı idi. 1755-ci ildə Moskva Universitetinin əsasını da o qoymuşdu.

* Naviqasiya

dənizçilik, gəmiçilik

Dövrün məşhur yazıçı və tarixçiləri D. Fonvizin və N. Karamzin idilər.

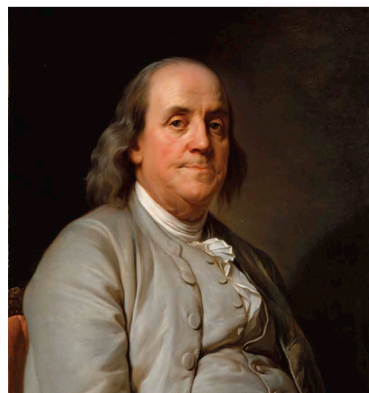
XVII yüzilliyin əvvəllərində Şimali Amerikada Harvard Universitetinin əsası qoyuldu XVIII yüzillikdə yaşamış B. Franklin təkcə məşhur siyasi xadim kimi deyil, həmçinin elektrik sahəsinə aid bir çox tədqiqatların müəllifi kimi də tanınırdı.

Mixail Lomonosov

Qərbi Avropada elmin inkişafının səbəblərini müəyyənləşdirin.

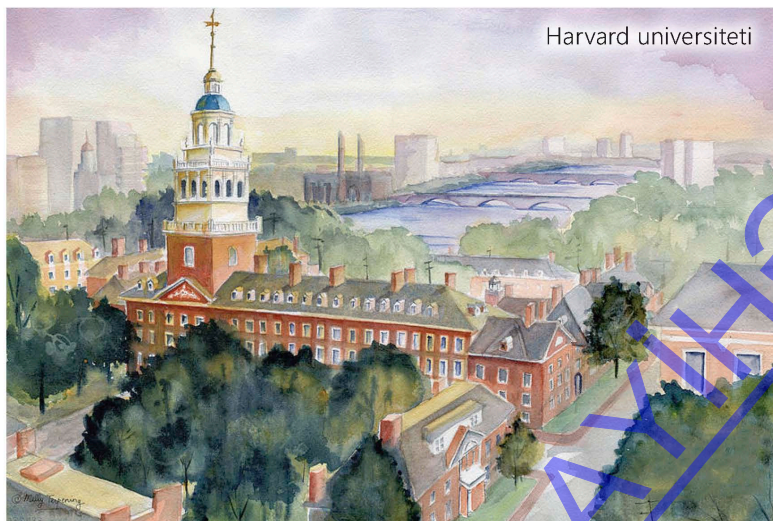

Benjamin Franklin

Ədəbiyyat

Bu dövr türk ədəbiyyatının tanınmış simalarından Nəbi, Nedim və Fətnat xanımı göstərmək olar.

Çoxdilli hind poeziyasında sadə xalqın arzu və ümidləri, feodallara qarşı mübarizəsi təsvir olunurdu. XVII–XVIII yüzilliklərdə Çində ensiklopediya və lüğətlər tərtib edilmiş, ədəbiyyat külliyyatı nəşr olunmuş, Çin klassik romanının inkişafında yeni mərhələnin

Harvard universiteti

əsası qoyulmuşdu. Ölkədə Çin dili ilə yanaşı, rəsmi dövlət dili olan mancur dilində də elmi və bədii əsərlər yazılırdı.

Qərbi Avropanın humanist yazıçıları feodal qaydalarını və kilsənin elmə qarşı apardığı mübarizəni pisləyir, daha ədalətli quruluş arzulayırdılar. İngilis humanisti, filosof və dövlət xadimi Tomas Mor özünün "Utopiya" kitabında ictimai quruluşun ideal sistemi haqqında öz təsəvvürlərini əks etdirmişdir.

Uilyam Şekspir

Digər dahi ingilis dramaturqu və şairi Uilyam Şekspirin "Hamlet", "Otello", "Romeo və Cülyetta", "Maqbet", "Kral Lir" kimi əsərləri dünya ədəbiyyatının nadir inciləri hesab edilir. Bu dövrdə Fransada, İspaniyada və digər Avropa ölkələrində yaşayıb yaradan şair və yazıçıların ədəbi əsərləri mədəniyyət nümunələrinin zənginləşməsinə xidmət edirdi.

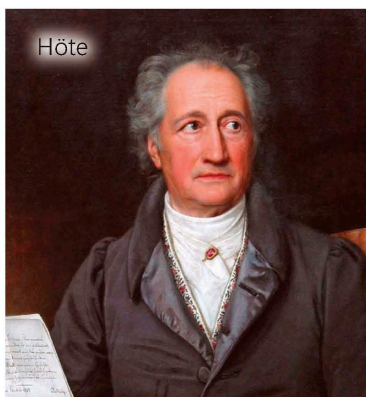
Məşhur ispan yazıçısı Migel de Servantesin "Don Kixot" əsəri bütün dünyada tanınır. İngiltərə ədəbiyyatının inkişafında Daniel Defo və Conatan Sviftin də özünəməxsus rolu olmuşdur.

Don Kixot əsərinə çəkilmiş şəkil

XVI–XVIII əsrlərdə Şərq ədəbiyyatında daha çox hökmdar hakimiyyəti tərənnüm olunur, sevgi, qəhrəmanlıq, təbiət mövzularına müraciət edilirdi. Şərqdən fərqli olaraq, Maarifçilik dövrünün Qərb ədəbiyyatı daha çox hakimiyyəti, mövcud idarəçiliyi, dövlət quruluşunu tənqid edir, insanları demokratik yaşam dəyərlərinə yönləndirirdi. Bu baxımdan Avropa ədəbiyyatında maarifçilərin əsərləri xüsusi yer tutur. XVII–XVIII yüzilliklərin məşhur yazıçıları Molyer komediyalarında, Şiller isə faciə əsərlərində yaşadıkları dövrü tənqid edirdilər. Alman şairi Hötenin "Faust" poeması dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindən biridir.

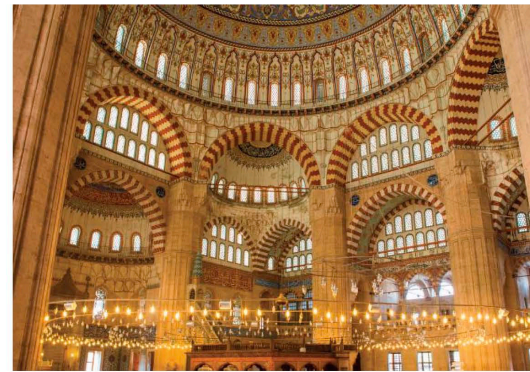
"Peterburqdan Moskvaya səyahət" əsərinin müəllifi olan A.Radişşev Rusiyadakı təhkimçilik qaydalarını çox cəsarətlə tənqid edirdi.

Höte

Memarlıq və incəsənət

Osmanlı dövlətinin ən məşhur memarlarından biri Sinan Xocanın inşa etdiyi Şahzadə camisi, Süleymaniyyə camisi və Səlimiyyə camisi kimi memarlıq abidələri bu gün də görənləri valeh edir. Səlimiyyə məscidi və kompleksi 2011-ci ildə UNESCO-nun Ümumdünya irsinə salınmışdır.

Səlimiyyə məscidinin daxili görünüşü

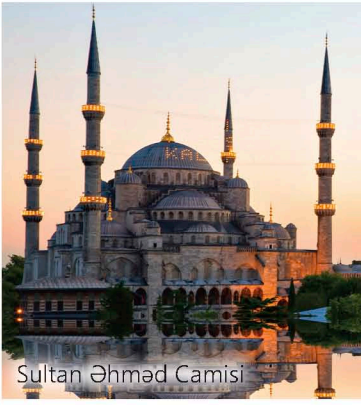
XVII–XVIII yüzilliklərdə ənənəvi Osmanlı memarlığı Avropaya xas olan rokoko* və barokko* memarlıq üslubu ilə əvəz olunmuşdu. Bu dövr Osmanlı memarlığının şah əsəri olan məscidi inşa edilmişdir.

* Rokoko

XVI–XVIII yüzilliklərdə Avropada məşhur olan bəzəkli memarlıq üslubu

* Barokko

XVII–XVIII yüzilliklərdə Avropada məşhur olan təmtəraqı memarlıq üslubu

Sultan Əhməd Camisi

Hindistanda memarlığın inkişafı yüksək səviyyəyə çatmışdı. Memarlıq abidələri içərisində məscidlərin xüsusi yeri vardı. Dehlidəki Cümə məscidi və digər məscidlər ən yaxşı memarlıq nümunələri sayılırdı. XVII əsrdə islam mədəniyyətinin təsiri altında gözəl memarlıq nümunələri yaradılmışdı. Böyük Moğol hökmdarı Cahan şahın arvadı Mümtaz Mahal Banu Bəyimin şərəfinə ucaldılan Tac Mahal məqbərəsi Hindistanın incisi hesab edilir.

Sizcə, Tac Mahal məqbərəsi hansı xüsusiyyətlərinə görə islam memarlıq nümunələrini xatırladır?

XVII əsrdə Çin memarlığında monumental binaların inşasına başlandı. Pekin sarayı, Mukden-dəki (indi Şenyan) imperator mavzoleyi bu dövrdə yarandı.

Tac Mahal

İntibah dövrünün dahi xadimlərindən biri Mikelancelo heykəltaraş, rəssam, memar, hərbi mühəndis və şair olmuşdur. O, nəhəng bir mərmər parçasında hündürlüyü 5,5 metr olan "David" heykəlini yonmuşdu. Bu heykəl Florensiya şəhərinin himayədarı hesab olunur.

Romadakı Müqəddəs Pyotr kilsəsi barokko üslubunda inşa edilmiş memarlıq əsərlərinin ən yaxşı nümunəsidir. XIV Lüdoviqin dövründə tikilmiş məşhur Versal sarayı Fransada mütləqiyyətin rəmzi idi. Versalın ən məşhur salonu Güzgülü salondur. Onun tikilməsi üçün Venesiyadan xüsusi olaraq güzgü işləri üzrə ustalar gətirilmişdi.

Hansı Azərbaycan xanının sarayında güzgülü salon olduğunu xatırlayın.

Moskvada Qızıl meydandakı Pokrov kilsəsi orta əsrlər rus memarlığının zirvəsidir. Bu kilsəni Vasili Blajenni məbədi adlandırırlar.

Bu dövrdə Avropa memarlığı Rusiya memarlığına öz təsirini göstərir. Ölkəsini avropalaşdırmaq niyyətində olan I Pyotr

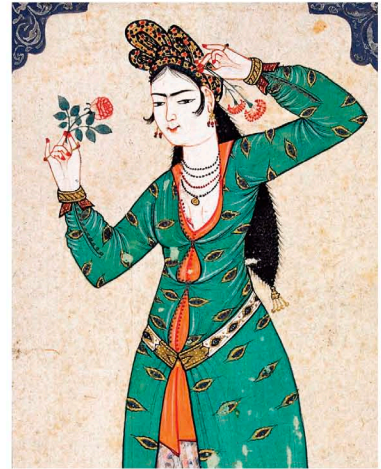
yeni paytaxtın – Sankt-Peterburqun tikilməsi üçün Avropadan bir sıra tanınmış memarlar dəvət etmişdi.

II Yekaterinanın zamanında Rasstrelli və Rossi kimi memarlar "Şimali Venesiya" adlandırılan bu şəhərdə bir sıra memarlıq inciləri yaradırlar. Onların arasında Qış sarayı xüsusilə seçilir.

I Pyotrun hakimiyyəti dövründə Rusiyanın mədəni həyatına daxil edilmiş yeniliklər haqqında məlumat toplayın və təqdim edin.

Həmin dövrdə Osmanlı rəsamları, əsasən, miniatür əsərlərə üstünlük verirdilər. Levni dövrün məşhur rəssamı idi.

Levni əsəri

Versal sarayı

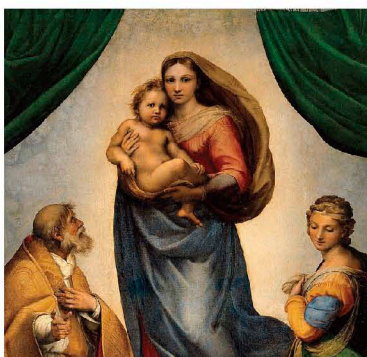
Hind miniatür rəssamlıq məktəbinin ən yaxşı nümunələri isə həmin dövrün bizə gəlib çatan kitablarında öz əksini tapmışdır. Hindli sənətkarların toxuduqları incə və bəzəkli parçalar göz oxşayır, ürək açırdı. Rəqs, musiqi ölkənin ən inkişaf etmiş sənət sahələri idi.

İncə və gözəl zövqə malik olan Çin sənətkarları və rəssamlarının sümükdən və marmərdən hazırladıqları əşyalar əsl sənət əsərləri idi. Çin rəssamları ölkədə toxunan parçalara mürəkkəb, lakin insanın ruhunu və gözünü oxşayan incə naxışlar vururdular.

Çin incəsənətinə, o cümlədən memarlığına Avropa ölkələrində tətbiq edilən yeni forma və üsullar ciddi təsir göstərə bilməmişdi.

Dövrün ideyaları rəssamların əsərlərində də öz əksini tapırdı. Florensiyada yaşayan Rafael dövrünün görkəmli rəssamlarından biri sayılırdı. Rafaelin ən məşhur əsəri "Məryəm ana"dır.

Jak Lui Davidin "Marat", "Brut" və digər rəsmləri ona böyük şöhrət qazandırmışdı.

"Məryəm ana"

Azərbaycanın məşhur miniatür rəssamlarından kimləri tanıyırsınız?

XVIII yüzillik türk musiqisinin yüksəliş dövrü hesab edilir. Türk musiqisi Avropa musiqisinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Musiqinin inkişafı bu dövrün sultanlarının bu sahəyə olan maraqları ilə bağlı idi.

Motsart

Avropada dinin təsiri azaldıqdan sonra incəsənətin bütün sahələrində inkişaf nəzərə çarpmağa başladı. Bu inkişaf musiqi sahəsində də özünü göstərdi. Alman bəstəkarı İ.Bax, avstriyalı V.Motsart bu dövrün görkəmli bəstəkarları idi. Motsartın "Don Juan", "Fiqaronun toyu" operaları yaşadığımız dövrdə də gözəl musiqi əsərləri hesab edilir.

XVIII əsrdə Avropanın bir çox ölkələrində muzeylər ictimai həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrildi. Onların təşkil olunması həmin ölkələrdə mədəniyyətə verilən dəyərin bariz nümunəsi idi. Bu dövrdə Londonda açılmış Britaniya muzeyində ibtidai dövrlərdən başlayaraq, Avropa və Asiyanın orta əsrlər incəsənətinə aid əsərlər, mədəniyyət nümunələri toplanmışdı. Zəngin kolleksiyası olan bu muzey 6 milyon eksponata malikdir.

Avropada zəngin, möhtəşəm incəsənət məbədlərindən biri Fransanın Luvr muzeyidir. Keçmişdə kral sarayı olmuş bu bina 1793-cü ildə muzey kimi xalqın xidmətinə verilmişdir.

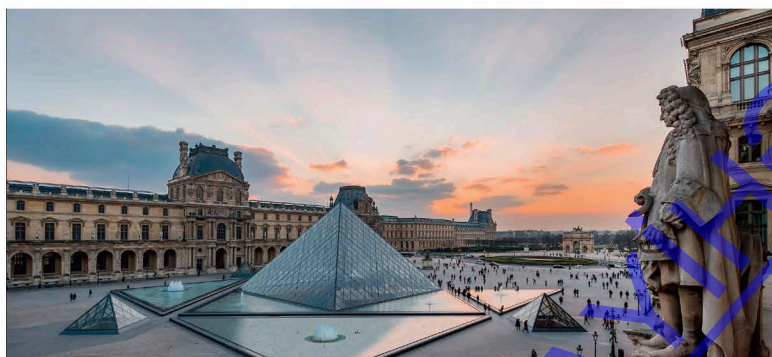
Rusiyada ilk muzeyin əsasını I Pyotr qoymuşdur. Bu muzey Kunstkamera adlanırdı.

Sizcə, Afrika və Asiyanın qiymətli əsərləri nə üçün Avropanın məşhur muzeylərində sərgilənir?

Muzeylərin dövlət və xalq üçün əhəmiyyəti barədə referat hazırlayın.

Luvr muzeyi

LAYIHƏ